

**ПАЖЌҲИШГОҲИ РУШДИ МАОРИФ БА НОМИ АБДУРАҲМОНИ
ҶОМИИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 37.03:373(575.3)

ТКБ: 74.200+74.2(2 тоҷик)

С-32

САТТОРОВА МАВЛУДА ҚАҲОРОВНА

**ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ
ҲУҚУҚИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ
МИЁНАИ УМУМӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ**

ДИ С С Е Р Т А Т С И Я

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои педагогӣ
аз рӯи ихтисоси 13.00.01 – Педагогикаи умумӣ, таърихи
педагогика ва таҳсилот**

**Рохбари илмӣ: Каримзода Мирзо
Бадал - доктори илмҳои педагогӣ,
саркотиби илмӣ Академияи
таҳсилоти Тоҷикистон**

ДУШАНБЕ - 2022

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3
-----------------------	----------

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ.....	16
--	-----------

1.1. Фарҳанги ҳуқуқӣ чун категорияи педагогӣ.....	16
1.2. Хусусиятҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.....	40
1.3. Асосҳои психологӣ-педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.....	64
Хулосаи боби якум.....	84

БОБИ 2. ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ.....	87
---	-----------

2.1. Тарбияи ҳуқуқӣ чун фаъолияти мунтазам ва мақсадноки ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон.....	87
2.2. Таҳқиқоти таҷрибавӣ-озмоишии шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.....	111
2.3. Натиҷаҳои таҳқиқоти озмоишӣ оид ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон.....	127
Хулосаи боби дуюм.....	144

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ ВА ТАВСИЯҲО.....	147
---	------------

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	158
--	------------

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар марҳилаи муосири пешрафти ҷамъият вобаста ба тағйири вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ асоси таъмини сафи кадрҳои нави соҳибмаълумот ва дорои тахассусҳои зарурии замонаро ташкил медиҳанд. Тайғироти мазкур бо бозсозии куллии ҳуқуқии ҷомеа таъмин гардида, он тамоми ҷанбаҳои сохти ҷамъиятиро фаро мегирад. Маҳз бозсозии фаҳмиши ҳуқуқии ҷомеа тағйироти сифатии ҷомеаи навинро таъмин месозад.

Маълум аст, ки тарбияи ҳуқуқиро одатан аз муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ шурӯъ менамоянд. Аҳамияти масъалаи мазкур аз он ҷиҳат боло мегардад, ки солҳои охир дар ҷумҳурий шумораи ҷиноятҳое, ки аз ҷониби наврасон содир мешаванд, меафзояд. Аз тарафи наврасон асосан ҷиноятҳои дуздии молу мулки шаҳрвандон ва ҷанҷолу занозании байниҳамдигарӣ бо истифодаи асбобҳои тез мушоҳида мешавад. Ба болои ин, бадахлоқию бадзабонӣ ба анъана табдил ёфтааст. Чунин наврасон дар дарсҳо иштирок намеkunанд, волидон бошанд, ба рӯзгори худ машғул буда, тамоми кори тарбияро ба мактаб бор кардаанд. Ин аст, ки фарзандони онҳо бештари вақт, ҳатто шабро дар кӯча ё интернет-қаҳвахона паси сар меkunанд. Дар чунин ҳолатҳо бо ашхоси бадахлоқ, бекор ва ҳатто ҷинояткор шинос мешаванд. Хавфи бо думравони ҳаракату созмонҳои экстремистӣ алоқа пайдо кардан ба миён меояд. Онҳо тавассути шабакаи интернет ҷавонони бетаҷрибаро ба ҷиҳод, корҳои ношоям ҷалб месозанд. Инчунин, тамошои филмҳои дорои саҳнаҳои зӯроварию куштор мафкураи наврасонро доғдор меkunанд. Ин аст, ки баъзе аз онҳо дар ҷангҳои Сурия иштирок карданд, ҳодисаҳои ҳузури наврасон дар ташкилотҳои террористӣ ҳам ба қайд гирифта шудаанд.

Яке аз сабабҳои дигари беназорат мондани кӯдакону наврасон дар

муҳочирати меҳнатӣ дар Федератсияи Россия ва кишварҳои дигар будани падарони оилаҳо аст, кӯдакон дар тарбияи танҳо модарон мондаанд, ки ин ба сатҳу сифати тарбияи онҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Аз тарафи дигар, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ низ кори тарбия ва фаҳмондадихӣ суст шудааст. Бисёр чорабиниҳои тарбиявӣ ба таври сунъӣ, намоишкорӣ ба роҳ монда мешаванд. Ба онҳо кӯдакону наврасони кишри осебпазири ҷомеа ҷалб намешаванд. Агар мушоҳида карда бошед, дар аксари чорабиниҳо хонандагони ғаъол ва волидони оилаҳои шароити иҷтимоиашон хуб ширкат меварзанд, кӯдакону волидони шароиташон номусоид тамошобин мемонанд. Ин ба рӯҳияи онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Ҳамчунин, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ кори тарбиявӣ оид ба баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани тамоилҳои ахлоқии наврасон дар рӯҳияи ватандӯстӣ ва сулҳпарварӣ ба таври зарурӣ ташкил карда нашудааст. Ҳол он ки ватандӯстӣ ва сулҳпарвариро мутафаккирони бузурги миллати тоҷик – Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҷомӣ, Ҳамадонӣ ва дигарон талқин кардаанд. Ин асос медиҳад, ки мо дар кори тарбияи ҳуқуқӣ аз панду насиҳатҳои онҳо самаранок истифода барем.

Бисёр мешавад, ки иҷрои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзандон”, инчунин Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Барномаи миллии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ дар байни ноболиғон барои солҳои 2020-2024” дар ҷомеа ба таври кифоя амалӣ нагаштааст. Санадҳои зикршудаи ҳуқуқӣ бояд асоси ғаъолияти падару модаронро ташкил диҳанд. Кори фаҳмонидани мазмуну муҳтавои онҳо ба зиммаи муассисаҳои таълимӣ низ меистад. Дар мулоқот бо волидон санадҳои мазкур дар мадди назар қарор дошта, ҳамеша мавриди баррасӣ қарор гиранд.

Бо назардошти ин, дар соли 2018 2,2 ҳазор падару модарон

мавриди чаримабандии маъмурӣ қарор гирифта, ба волидоне, ки монеи таҳсили фарзандонашон дар муассисаи таълимӣ шудаанд, парвандаҳои ҷиноятӣ боз шудаанд. Хусусан, духтарон таҳсилро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ кам идома медиҳанд. Зеро, ба андешаи волидони онҳо, духтарон бояд ба корҳои хона машғул шаванду аз пайи тарбияи кӯдакон бошанд. Чунин монеагузорӣ духтаронро аз гирифтани таҳсилоти пурра ва имконияти тарбиятгарони хуби фарзандони худ шудан маҳрум месозад.

Бо супориши роҳбарияти шаҳри Душанбе аз 1 сентябри соли 2018 ҳар рӯзи панҷшанбе зиёда аз 500 корманди милитсия 140 муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии шаҳр ва дигар муассисаҳои таълимиро назорат мекунанд. Омӯзгорон бояд дар бораи хонандагоне, ки ба дарсҳо намеоянд ё ба ҷараёни таълим ҳалал мерасонанд, ҳисобот пешниҳод намоянд.

Таҳқиқоте, ки оид ба ин масъала аз тарафи омӯзгорон, ҳуқуқшиносон, ҷамъиятшиносон ва равоншиносон анҷом дода мешаванд, пурра тасдиқ мекунанд, ки таълим ва сатҳи он ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон таъсир мерасонад. Гуфтан бамаврид аст, ки ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаҳои иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ ва дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъият ҳамеша азнавсозӣ мешаванд. Чунин тағйирот бо бозсозии ҳуқуқӣ, самтҳои нави соҳаи маориф ва баланд бардоштани масъулияти шаҳрвандӣ, меҳнатдӯстӣ ва озодиҳои шахс таъмин карда мешаванд. Вазъияти ҳозираи иҷтимоӣ принсипу талаботи нави тарбияи насли наврасро пеш мегузорад. Ҳоло барои таъмини пешрафти ҷамъият шаҳрвандони ташаббускор ва босавод заруранд, ки бо риояи қонун ба манфиати ҷамъият ва давлат кор карда тавонанд.

Бояд гуфт, ки моҳи ноябри соли 2020 дар назди Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳи корӣ бо мақсади андешидани чораҳои амалии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ дар байни наврасон таъсис дода шуд. Вазифаи асосии гурӯҳи корӣ андешидани чораҳои мебошад, ки

бевосита ба бартараф намудани шароити мусоидаткунанда ба конунвайронкунии наврасон равона гардидаанд.

Ба ҳайати ин гурӯҳи корӣ намояндагони Вазорати корҳои дохилӣ, Вазорати маориф ва илм, Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли, Вазорати адлия ва дигар кумитаю идораҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд.

Ҳамзамон, ин гурӯҳи корӣ аз кормандони мақомоти прокуратура, суд, Кумитаи кор бо ҷавонон ва варзиш, Кумитаи кор бо занон ва оила, Кумитаи радио ва телевизион, Агентии назорати маводи нашъаовар, Ваколатдори ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташкилотҳои дигар низ иборат аст.

Қарор дар бораи таъсиси гурӯҳи корӣ дар маҷлиси Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади иҷрои қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Барномаи миллии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ дар байни ноболиғон барои солҳои 2020-2024” қабул гардид.

Ногуфта намонад, ки вазифаи асосии барномаи зикршуда дар амал татбиқ намудани қонунҳо бо мақсади мутобиқгардонии сохтори онҳо ба меъёру стандартҳои байналмилалӣ оид ба пешгирии ҷинояткорӣ дар байни наврасон аст. Чунин амалҳои пешгирии барвақтӣ ба ташаккули шахсияти наврасон ва саривақт аз роҳи ҷиноят баргардондани онҳо равона шудаанд.

Ба татбиқи чораҳои дар боло зикршудаи пешгирикунанда на танҳо кормандони мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, балки сохторҳои фарҳангию варзишӣ низ ҷалб мегарданд, инчунин нақши волидони наврасон дар ин раванд аз ҳама асосӣ ба шумор меравад.

Сатҳи омӯзиши мавзӯи таҳқиқот. Мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ хусусияти байнифаннӣ дошта, дар доираи таҳқиқоти ҳуқуқӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ баррасӣ мегардад. Тибқи маълумот, тахминан 250 таърифи мафҳуми мазкур мавҷуд аст. Аммо, ба андешаи

аксар мутахассисон (А.С. Гречин, В.И. Каминская, А.Р. Ратинов, В.Е. Семенов ва дигарон), фарҳанги ҳуқуқӣ ҳанӯз ба таври бояду шояд тафсир нашудааст.

Олимони дигар мегӯянд, ки фарҳанги ҳуқуқии инсон қисми таркибии фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият аст (В.М.Баринов, В.К. Бабаев, В.А.Толстик, М.Н. Марченко, Т.В. Муслумова, В.В.Ткаченко ва дигарон).

Олимони соҳаи педагогика дар асоси равияи шахсӣ чунин мешуморанд, ки фарҳанги ҳуқуқӣ таълими инфиродӣ буда, фаъолияти ҳуқуқӣ яке аз ҷанбаҳои фарҳанги ҳуқуқӣ аст (О.А. Панова, И.Каримов, С.А. Хасанова, Е.В. Аграновская, О.Н. Богатикова, А.Р.Иванов, Н. Абду-рахмонов, А. Саидов ва дигарон). Салоҳияти ҳуқуқӣ чун яке аз сатҳҳои фарҳанги ҳуқуқӣ, ки таркибҳои маърифатӣ, ҳавасмандӣ ва амалиётиро дар бар мегирад, тавсиф карда мешавад (А.Ф. Никитин, Н.М. Савченко, Е.Г. Федоренко, Е.Н.

Шумелкина, Е.В. Ярошенко, Д.Латифзада, И.Х.Каримова ва дигарон).

Намояндагони нуқтаи назари амалиётӣ (А.С. Гречин, М.С. Каган, М.Исоев, С.А. Комаров, Э.С. Насриддинзода, Ҷ.М. Саъдизода, Ф. Алиев, Р. Раҷабов ва дигарон) рафтори қонуниро, ки қуллаи фарҳанги ҳуқуқӣ буда, дар ҳислату малакаҳои ҳуқуқӣ таҷассум меёбад, тавсиф менамоянд.

Навъҳои гуногуни таълими ҳуқуқшиносиро муҳаққиқони тоҷик М.Маҳмудов, А.Холиқов, З.Искандаров, Н.Муродова, У.Тоҳиров ва М.Халифаев таҳқиқ намудаанд.

Зимни таҳлили назария ва амалияи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҳонандагони синфҳои болоӣ якҷанд ихтилофҳо ошкор шуданд, ба мисли:

а) аҳамияти ҳосаи фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҳаёти инсонӣ муосир ва омӯзиши нопурраи илмӣ он;

б) аҳамияти зиёди фарҳанги ҳуқуқӣ дар иҷтимоигардони ҳонандагони синфҳои болоӣ ва таваҷҷуҳи нокифоя ба ташаккули он дар

амалияи таълиму тарбия;

в) зарурати ташкили мунтазами раванди тарбияи ҳуқуқӣ ва нопуррагии чорабиниҳои тарбияи ҳуқуқӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.

Ихтилофҳои зикршуда аз аҳамиятнокии масъалаи таҳқиқот далолат медиҳанд, яъне воситаҳо ва шартҳои ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ чигунаанд.

Омӯзиши нокифояи масъала ва аҳамияти амалии он мавзӯи таҳқиқоти диссертатсиониро муайян намуд: “Шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар раванди таълиму тарбия”.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмӣю таҳқиқотии шуъбаи фанҳои ҷомеашиносӣ, сиёсат ва стратегияи рушди маорифи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон барои солҳои 2017-2021 дар мавзӯи “Хусусиятҳои таълиму тарбияи ҳуқуқӣ ва ташаккули салоҳиятҳои ҳуқуқӣ ва худшиносии хонандагон дар раванди корҳои таълимӣ-тарбиявӣ”, муқаррароти асосии Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 ва Барномаи миллии пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо байни ноболиғон барои солҳои 2020-2024 иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Муайянсозии моҳияти фарҳанги ҳуқуқии шахс, ошкорсозии шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дар хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коркарди барнома ва амсилаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии онҳо.

Вазифаҳои таҳқиқот:

1. Ошкор сохтани моҳияти мафҳуми фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият ва шахс чун категорияи педагогӣ ва робитаи онҳо.
2. Муайян намудани асос ва хусусиятҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, сохтори донишҳои ҳуқуқӣ ва фарҳанги шахс бо таркибҳои он.
3. Муайянсозии шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.
4. Коркард ва татбиқи барномаи тарбияи ҳуқуқии хонандагон дар раванди таълиму тарбия ва озмоиши самаранокии он.
5. Муайян намудани ҷанбаҳои педагогии самаранокии иҷрои барномаҳои донишҳои ҳуқуқӣ.

Объекти таҳқиқот – қори таълимию тарбиявӣ оид ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот – шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.

Фарзияи таҳқиқот – раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ самаранок мегардад, агар:

а) раванди мазкур мутобиқи таркибҳои зарурии тарбияи ҳуқуқӣ (маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалӣ), ки инкишофи дигар ҷанбаҳои фарҳанги ҳуқуқиро таъмин мекунанд, ба таври мураттаб ташкил карада шавад;

б) ин раванд аз амсилаи тарбияи ҳуқуқӣ, қонуниятҳо ва омилҳои натиҷа асос ёбад;

в) барномаи дар асоси амсилаи раванди таълимӣ таҳиягардида қори беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ, инчунин қори илмию ҳифзи ҳуқуқро дар бар гирад.

Марҳилаҳои асосии таҳқиқот: Таҳқиқот дар се марҳила гузаронида шуд.

Дар марҳилаи якум (солҳои 2017-2018) дар заминаи омӯзиш ва таҳлили адабиёти илмӣ фалсафӣ, сиёсатшиносӣ ва илмҳои дигар ҷанбаҳои фарҳанги ҳуқуқӣ, объект, ҳадафу вазифаҳо, фарзия, инчунин интиҳоби усули таҳқиқ муайян гардиданд.

Дар марҳилаи дуюм (солҳои 2018-2019) дар асоси омӯзиши адабиёти дахлдор амсилаи тарбияи фарҳанги ҳуқуқӣ таҳия шуд. Дар ин замина барномаи озмоишии инкишофи фарҳанги ҳуқуқии хонандагони муассисаҳои таъсилоти умумӣ тартиб дода шуда, омилҳо ва меъёрҳои баҳодиҳии ин раванд муайян гардиданд.

Дар марҳилаи сеюм (солҳои 2020-2021) натиҷаҳои озмоиш коркард шуда, таҳқиқот дар амалия татбиқ гардид, инчунин таҳлили натиҷаҳои таҳқиқот ва барасмиятдарории натиҷаҳо анҷом дода шуд. Барнома, ки аз маҷмуи тестҳо иборат аст, ба раванди таълимии муассисаҳои таъсилоти миёнаи умумӣ мутобик гардонид шуд. Фарзияи озмоишӣ санҷида шуда, ҳулосаҳо ва тавсияҳои асосӣ таҳия гардиданд. Таҳқиқоти назариявӣ ва озмоишӣ пурра натиҷагирӣ шуд.

Асосҳои назариявӣ методологии таҳқиқот: Дар рафти таҳқиқот мо ба принсипҳо ва омилҳои гуногуни методологӣ диққат додем: нуқтаи назари сохторӣ ва системавии дарки раванди педагогӣ (С.И. Архангелский, А.Б.Никитин, Д.Латифзода, И.Х.Каримова, М. Лутфуллозода ва дигарон); нуқтаи назари амалиётӣ (А.Н. Иванов, С.Л. Сидоров, Р.Раҳимов ва дигарон); назарияи педагогика (М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер, В.В. Краевский ва дигарон); яқлукхтии раванди педагогӣ (В.С. Илин, И.Ф. Исаев, М. Лутфуллозода, В.Муқимов ва дигарон).

Асоси методологии таҳқиқотро назарияи идрок, муқаррароти фалсафӣ оид ба ҷанбаҳои тарбияи ҳаматарафаи инсон, муқаррарот дар бораи ягонагии фаъолияти ҳамаи муассисаҳои таълимию тарбиявӣ, моҳияти иҷтимоии шахс, назарияи идрок, муқаррароти фалсафӣ барои

инкишофи мутаносиби шахс, муқаррарот оид ба инкишофи мутаносибу ҳаматарафаи инсон низ дар бар гирифтанд.

Сарчашмаи маълумот: Дар таҳқиқот асарҳои файласуфон, ҳуқуқшиносон, педагогҳо, сиёсатшиносон, психологҳо, осору афкор ва ақидаҳои олимони тоҷику рус ва кишварҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар соҳаҳои фалсафа, педагогика, психология, таъриху ҳуқуқ, ҷамъиятшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ғ. оид ба масъалаи тарбияи ҳуқуқии насли наврас истифода бурда шуданд.

Дар таҳқиқот ҳамчунин мо аз қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”, “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд”, Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Консепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Консепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”, фармону дастур ва ҳидоятҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, Барномаи миллии пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ дар байни ноболиғон барои солҳои 2020-2024, Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025, инчунин дигар ҳуҷҷатҳои директивӣ дар соҳаи маориф васеъ мавриди истифода қарор дода шуданд.

Заминаҳои эмперикӣ: Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро муносибати амалии муаллифи таҳқиқоти диссертатсионӣ бо объекти таҳқиқшаванда: омӯзиши адабиёти илмӣ-методии марбут ба мавзӯ, омӯзиши адабиёти умумӣ-дидактикӣ ва назариявӣ оид ба педагогика, психология ва методикаи таълим; омӯхтан ва истифодаи таҷрибаи пешқадами педагогӣ; ба мушоҳида гирифтани раванди таълим дар синфҳои ибтидоӣ; ҳамчунин, тавассути истифода аз методҳои эмперикӣ - таҳлили ҳуҷҷатҳои дастурӣ, фаъолияти хонандагон, омӯзиши кори педагогии муаллимон, кори озмоишӣ, маҷмуи усули гуногун, ташкил ва гузаронидани озмоишҳои муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда; таҳлилу ҷамъбасти далелу маълумоти дар ҷараёни озмоиш бадастомада

ва таҳлилу арзёбии муқоисавии натиҷаҳои онҳо, мушоҳидаи педагогӣ, мусоҳибаҳо, усулҳои ҳударзёбӣ ва арзёбии таҳлиси, дар асоси маълумоти бадастомада ташаккул додани далелҳои илмие, ки дар натиҷаи истифодаи нишондиҳандаҳои сифатӣ, усулҳои микдорӣ ва дар шакли маълумоти оморӣ ва коркарди оқилонаи онҳо ба вуҷуд омадаанд, ташкил медиҳанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Кори омӯзишӣ таҳқиқотӣ ва таҷрибавию озмоишӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№ 51, 71, 55, 35, 15, 61-и шаҳри Душанбе ва гимназияи “Ҳиммат” дар муддати 5 сол (солҳои 2017-2021) гузаронда шуд.

Дар таҳқиқоти таҷрибавию озмоишӣ 200 хонанда ва 23 нафар муаллимон иштирок карданд.

Навгони илмӣ таҳқиқот: Навгони илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он зухур меёбад, ки:

- мафҳуми “фарҳанги ҳуқуқӣ”, ки таркибҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғайрияти амалиро дар бар мегирад, мушаххас ва муайян карда шуд;

- мафҳуми рафтори қонунии хонандагон чун таркиби фарҳанги ҳуқуқии онҳо муайян гардид;

- амсилаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон таҳия гардид, ки дар муассисаҳои таълимӣ мавриди озмоиш қарор дода шуда, самаранокии он муайян карда шуд;

- омилҳои педагогии таъминкунандаи самаранокии таълими фарҳанги ҳуқуқии хонандагон ошкор ва муайян карда шуданд;

- барномаи мукаммали таълими ҳуқуқӣ чун воситаи муҳими ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ коркард ва пешниҳод карда шуд;

- шароитҳои таъминкунандаи самаранокии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоӣ ошкор ва муайян гардиданд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Масъалаҳои фарҳанги ҳуқуқӣ, ки ба талаботи ҷамъият ҷавобгӯ

мебошанд.

2. Таркибҳои фарҳанги ҳукукии хонандагони синфҳои болоӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.

3. Шуури ҳукукӣ чун таркиби фарҳанги ҳукукии хонандагони синфҳои болоӣ.

4. Фарҳанги ҳукукӣ ва рафтори қонунии хонандагон чун таркиби фарҳанги ҳукукии онҳо.

5. Ташаккули фарҳанги ҳукукии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар асоси амсилаи таҳиягардида ва самаранокии истифодаи он.

6. Омилҳо ва шароитҳои педагогии таъминкунандаи самаранокии таълими фарҳанги ҳукукӣ ва ташаккули фарҳанги ҳукукии хонандагони синфҳои болоӣ.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар тақмили назарияи педагогика ифода ёфта, аз навгонии илмӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот бар меояд, ки нуқтаҳои зерин муаррифгари он аст:

- аз нуқтаи назари сохтори системавӣ оид ба фарҳанги ҳукукӣ ва таркибҳои он – шуури ҳукукӣ ва рафтори қонунӣ тавсиф карда шуд;

- бо назардошти концепсияи таҳқиқот таърифи тарбияи ҳукукӣ чун воситаи муҳимми рушди фарҳанги ҳукукӣ мухтасар ифода гардид;

- шаротҳои педагогии ташаккули самараноки фарҳанги ҳукукӣ асоснок гардидаанд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки ҷанбаҳои педагогии ҳангоми ташкили таълими ҳукукии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодашаванда муайян гардиданд, нишондиҳандаҳои сифати раванди ташаккули фарҳанги ҳукукӣ ва методикаҳои озмоишӣ, ки барои баҳодихии ташаккули он истифода бурда мешаванд, дар ҷараёни таълим ва қори беруназсинфӣ ҷиҳати аз худ намудани донишҳои ҳукукӣ, арзишҳо ва

рафтори қонунии категорияҳои гуногуни хонандагон истифода шуда метавонанд.

Аҳамияти амалии кори илмӣ боз аз он иборат аст, ки асосҳои назариявӣ методӣ ва тавсияҳо оид ба тарбияи ҳуқуқии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот метавон ба таври васеъ истифода бурд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дурустӣ ва эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо асоснокӣ ва саҳеҳии усули методологӣ ва назариявӣ, истифодаи маҷмӯи усулҳои ба ҳам вобастаи таҳқиқоти илмӣ, ки ба мавзӯ ва вазифаҳои таҳқиқот комилан мутобиқанд, мувофиқати муқаррароту хулосаҳои назариявӣ, кофӣ будани сарчашмаҳои истифодашуда, асоснокии истифодаи усулҳои озмоишӣ ва маълумоти дар натиҷаи таҳқиқоти озмоишӣ бадастомада таъмин мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси илмӣ 13.00.01 – Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот мувофиқат мекунад: *банди 3* – «Антропологияи педагогӣ» (низомҳои /шароитҳои/ рушди шахс дар чараёни таълим, тарбия, таҳсилот;), *банди 4* – «Назария ва концепсияи таълим» (қонуниятҳо, принципҳои таълими бачагон дар давраҳои гуногуни бавоярасии онҳо; навъҳо ва амсилаҳои таълим, ҳудудҳои истифодаи онҳо; вижагиҳои таълим дар сатҳҳои мухталифи таҳсилот).

Саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии унвонҷӯ дар таҳлили ҳамаҷонибаи масъала; дар омезиши дурусти таҳқиқотҳои назариявӣ ва озмоишӣ, таҳлили миқдорӣ ва сифатии маводу натиҷаҳои дар чараёни корҳои озмоишӣ бадастомада; дар истифодаи маҷмӯи усулҳо вобаста ба мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот; дар ташкил ва баргузор кардани таҳқиқоти озмоишӣ, тасдиқи амалии муқаррароти кори илмӣ дар раванди озмоиш, таҳлили натиҷаҳо ва коркарди маълумот, дар таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар

чорабиниҳои илмӣ, ҷаъбасти натиҷаҳои бадастомада ва дар коркарди таҳқиқоти диссертатсионӣ зухур меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Муқаррароти асосӣ ва натиҷаҳои кори илмӣ солҳои 2017-2021 дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ, семинарҳои илмӣ-методӣ ва мизҳои мудаввар баррасӣ ва тасвиб гардиданд. Татбиқи натиҷаҳои таҳқиқот дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№ 51,71,55,35,15,61 ва гимназияи “Ҳиммат”-и шаҳри Душанбе дар муддати 5 сол (солҳои 2017-2021) сураат гирифта, самаранокии худро собит сохтаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои донишгоҳию ҷумҳуриявӣ, семинарҳои илмӣ-методӣ ва омӯзишии Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ироа ва баррасӣ шуда, дар 9 номгӯй мақолаҳои илмӣ, аз он ҷумла 6 номгӯйи онҳо, ки дар нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи феҳристи тавсиянамудаи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 2 номгӯй дар маҷмӯаи маводи конференсияҳо ба таъъ расидаанд, инъикоси худро ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия: Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз муқаддима, ду боб, хулоса ва феҳрасти адабиёт таркиб ёфта, ҳаҷми он 175 саҳифаи чопи компютери ро ташкил мекунад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ БОЛОӢ

1.1. Фарҳанги ҳуқуқӣ чун категорияи педагогӣ

Дар моддаи 1-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафи ташкили давлати ҳуқуқбунёд эълон гардидааст. Расидан ба ин ҳадаф вазифаи муҳимтарини ҳамагуна ҷамъияти мутамаддини қонун меҳвар мебошад. Барои бунёди чунин давлат кори тарбиявии фаъолу мақсаднок дар доираи ҳамаи институтҳои иҷтимоӣ лозим аст. Аз омӯзиши санадҳои қонунгузорӣ ва асарҳои илмӣ бармеояд, ки тарбияи ҳуқуқӣ бояд дар низоми тарбия мақоми хоса дошта бошад. Фаъолгардонии ин раванд солҳои охир аҳамияти махсус касб намуда, тарбияи ҳуқуқӣ ба қатори вазифаҳои муҳими давлат дохил гардидааст.

Бино бар таҳқиқотҳо, ташаккули давлати ҳуқуқбунёд риояи якчанд принципҳои асосиро талаб менамояд:

- волоияти қонун дар ҳамаи соҳаҳои ҷамъият;
- вобастагии давлат ва мақомоти он ба қонун;
- устувории озодӣ, ҳуқуқҳо, манфиатҳо, обрӯю эътибори инсон ва кафолати ҳифзи онҳо;
- масъулияти дутарафаи давлат ва инсон; мавҷуд будани шаклҳои самаранокӣ назорати татбиқи қонунҳо [97].

Принсипҳои номбаршуда ба зарурати тарбияи ҳаматарафа ва маҷмуии шаҳрвандони давлати ҳуқуқбунёд, ташаккули ҷамъияти фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва тобеи қонун ишора мекунанд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки шароити муҳими ворид шудани ҷумҳурии мо ба сафи давлатҳои ҳуқуқбунёд ташаккули фарҳанги ҳуқуқии қисми бештари аҳоли аст. Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии аъзои ҷамъият ҷиҳати шаҳрвандӣ эътироф намудани ин ҷамъият ва ҳуқуқбунёд эътироф намудани давлате, ки шаҳрвандони он

фарҳанги ҳуқукии инкишофёфта доранд, шароити муҳим мебошад [74].

Зарурати ташаккули фарҳанги ҳуқукии шаҳрвандони қаторӣ аз рушди фаъоли институтҳои нави ҳуқукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даҳсолаи охир сарчашма мегирад. Бештар аз ҳама муносибатҳои ҳуқукии байнишахсӣ бо истифодаи қонунгузорӣ ҳал мегарданд. Барои фаъолияти ҳаёти бехатару беихтилофи инсонӣ муосир он бояд на фақат аз ҷиҳати ҳуқуқӣ тақмил ёбад, балки ҳомили фарҳанги ҳуқуқӣ бошад. Зарурати тақмили он аз тавсифи тасаввуроти муосир дар бораи мақоми ҳуқукии шахс сарчашма мегирад. Имрӯз ин мақом маҷмуи ҳуқуқҳо, озодиҳо, манфиатҳои қонунӣ, инчунин уҳдадорӣҳои шахсро дар бар мегирад, ки дар ҳуқуқҳои конституционӣ ва озодию уҳдадорӣҳои ифода ёфтаанд [74, с. 155].

Соҳаҳои муосири системаи ҳуқукии Тоҷикистон ба таври назаррас тақмилу густариш ёфта, тибқи тамоюлҳои нави сиёсӣ идеологие, ки дар қонунгузорӣ бартарӣ доранд, хеле тағир ёфтаанд. Соҳаҳои ҳуқукии Тоҷикистон инҳоянд: ҳуқуқи конституционӣ, ҳуқуқи ҳифзи табиат, ҳуқуқи истифодаи табиат, ҳуқуқи молиявӣ, ҳуқуқи гражданин, ҳуқуқи меҳнат, ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ, ҳуқуқи иҷрои ҷазо, ҳуқуқи соҳибдорӣ, ҳуқуқи манзил, ҳуқуқи мурофиаи гражданин, ҳуқуқи мурофиаи ҷиноятӣ ва ғ. Барои омӯхтани меъёрҳои асосии ҳуқуқ, истифодаи муносиби ин меъёрҳо ҳангоми ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои худ, меҳнати арзишманду самаранок, ҳаёти бенизоз дар ҷамъият, рушди фаъолияти иҷтимоии шаҳрвандон ба инсонӣ муосир зарур аст, ки фарҳанги ҳуқуқиро омӯзад.

Барои гирифтани натиҷаҳои объективӣ ва муътамади таҳқиқот маҷмуи мафҳумҳои онро муайян намудан муҳим аст. Таҳлили нуқтаи назарҳо дар мавриди шарҳи мафҳуми “фарҳанги ҳуқуқӣ” пароканда будани андешаҳо дар бораи моҳияти онро нишон дод. Бинобар ин, муайян намудани моҳияти ин мафҳум мувофиқи мақсад аст.

Натиҷаи таҳқиқотҳои солҳои охир аз самаранокии истифодаи нуқтаи назари фарҳангӣ дар таҳқиқотҳои педагогӣ дарак медиҳад. Аз таҳлили

маводи дахлдор ошкор гардид, ки ин нуктаи назар Ҳангоми гузаронидани таҳқиқотҳои байнифанӣ аҳамияти хоса дорад ва омӯзиши фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳамин таҳқиқотҳо дохил мешавад.

Фарҳанг (аз латинии *cultura* – парваридан, тарбия, омӯзиш, рушд, эҳтиром) сатҳи таърихан муайяншудаи рушди ҷамъият, қувваҳои эҷодӣ ва лаёқатмандии инсон аст, ки дар навъҳо ва шаклҳои ташкили ҳаёт ва ҷамоати одамон, дар муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо, инчунин дар арзишҳои моддӣ ва маънавии ҷамъияти онҳо ифода меёванд [106, с. 311].

Дар асрҳои XIX-XX истилоҳи фарҳанг мазмунӣ навад касб кард. Ба тасаввуроти муосир дар бораи фарҳанг чун андозаи муайяни инкишофи ҷамоати зеҳнӣ ва ахлоқии инсон тафсири васеи он чун сатҳи рушди ҷамоати иқтисодӣ ва ҷамоати ҷамъиятӣ амал мекунад. Бештари муҳаққиқон ду шакли асосии фарҳангро фарқ мекунанд: фарҳанги ҷамъиятӣ ва фарҳанги шахсӣ.

И. Кант ба фарҳанг чун қобилияти инсон ҷиҳати рафъи кӯшишҳои худбинонаи ҳилофи меъёрҳои ҷамъиятӣ тафсир додааст [65, с. 356]. Г.В.Ф. Гегел аз ҳама пеш фарҳанги ҳуқуқии шахсро чун сарчашмаи монеагузор ба беасосии кӯшишҳо ва чун қобилият ҷиҳати омӯختани идеалҳои ҳуқуқии ҷамъият баррасӣ намудааст [32, с. 215]. Андешаҳои ин ду файласуф ва файласуфони дигар ягонагии онтогенезӣ ва филогенетикии шаклҳои инкишофи фарҳангро тасдиқ менамоянд. Фарҳанги ҷамъиятӣ зинаҳои инкишофи онро нисбат ба ҳолати ибтидоии он дар бар мегирад. Фарҳанги шахсӣ алоҳида ба сатҳи инкишофи сифатҳои муҳиму фарқкунандаи ӯ тасфир меёбад.

Минбаъд файласуфон тафсири амиқтари мафҳуми “фарҳанг”-ро истифода мебаранд. Ҳоло фарҳанги ҷамъиятро дар маҷмӯъ, умумияти ҷамоатӣ (табақаю синф ва гурӯҳҳои аҳоли) ва фарҳанги шахсро фарқ мекунанд [63, с. 183]. Дар аксар таҳқиқотҳо фарҳанг ба таври васеъ ва маҳдуд тафсир мешавад. Ба таври васеъ фарҳанг чун маҷмӯи шаклҳо ва

натиҷаҳои фаъолияти инсон маънидод мегардад, ки ҳамаи соҳаҳои фаъолияти иҷтимоии инсон ва натиҷаҳои он, ба мисли истеҳсолот, ташкили ҳаёти иҷтимоӣ ва ҳамаи намудҳои эҷодиёти зеҳнӣ эстетикиро фаро мегирад [87, с. 45]. Ба таври маҳдуд фарҳанг чун шакли ҳастии шуури ҷамъиятӣ ва эҷоди маънавӣ шарҳ дода мешавад.

Дар доираи таҳқиқотҳои фарҳангӣ сохти дохилии фарҳанг баррасӣ мегардад. Теъдод аз муҳаққиқон онро ба меъёрҳои моддӣ ва маънавӣ тақсим мекунанд [195]. Дар маводи дигар ба ин тақсимои меъёрҳои дигар, аз ҷумла фарҳанги бадеӣ зам мегарданд [4, с. 62]. Баъзе муҳаққиқон тақсимои алоҳидаи фарҳанги ҷамъиятро ба фарҳанги моддӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ, зеҳнӣ ва фарҳанги шахсро ба фарҳанги меҳнат, тафаккур, нутқ ва рафтор пешниҳод менамоянд [56, с. 3]. Таҳлили амиқи намудҳои гуногуни фарҳанг чунин тасдиқро имконпазир мегардонад, ки ҳамаи ин намудҳо қисмҳои меъёрии фарҳанги моддӣ маънавии ҷамъият ва шахси алоҳида мебошанд.

Фарҳанги ҳуқуқӣ қисми меъёрии фарҳанги маънавӣ аст. Барои ҳосил намудани тасаввуроти пурратар дар бораи фарҳанги ҳуқуқӣ сохти дохилии фарҳанги маънавию баррасӣ менамоям. Дар илм якҷанд нуқтаи назар оид ба тавсиф ва меъёри он мавҷуд аст. Аз нигоҳи семантикӣ маънавиёт синтези сифатҳои ахлоқӣ зеҳнии шахс, тамоюлҳои арзишӣ ва муоширати ӯро дар бар мегирад [31, с. 5]. Аз ин нуқтаи назар фарҳанги маънавӣ бо сифатҳои ахлоқӣ зеҳнии таъминкунандаи ҳаёти арзишманд дар ҷамъият муттаҳид мегардад.

Фарҳанги маънавии шахс тавассути омӯхтани фарҳанги маънавии ҷамъият, ки меъёру арзишҳо ва ҳолати ахлоқӣ онро инъикос менамояд, шакл мегирад. Фарҳанги маънавӣ дар се ҷанбаи асосӣ амал менамояд: 1) шуури ҷамъиятӣ, 2) эҷоди маънавӣ, 3) системаи арзишҳои маънавӣ [57, с. 164]. Фарҳанги маънавии ҷамъият идеология, илм, дин, шуури ҷамъиятӣ ва арзишҳои иҷтимоӣ фарҳангиро муттаҳид менамояд.

Барои муайян намудани моҳияти фарҳанги ҳуқуқӣ ва сохтору функсияҳои он мулоҳизаҳои мавҷударо таҳлил ва ҷамъбаст намудан лозим аст. Мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ дар илмҳои ҳуқуқшиносӣ, фалсафа ва ҷамъиятшиносӣ васеъ истифода мегардад. Ба тахмини теъдоде аз муҳаққиқон чун Семёнов В.Е. ва дигарон, тахминан 250 таърифи ин мафҳум мавҷуд аст. Аммо, ба андешаи мутахассисон, мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ ҳанӯз ба таври зарурӣ тафсир нашудааст [42, с. 20]. Таҳлили мулоҳизаҳо дар мавриди шарҳи мафҳуми «фарҳанги ҳуқуқӣ» пароканда будани андешаҳо дар бораи моҳияти онро нишон медиҳад.

Аз таҳлили маводи гуногун бармеояд, ки якчанд таснифи фарҳанги ҳуқуқӣ мувофиқи асосҳои гуногун таҳия шудааст. Дар қатори таҳқиқотҳо сатҳҳои зерини фарҳанги ҳуқуқӣ муайян гардидаанд: инфиродӣ (шахсӣ), корпоративӣ (иттиҳодияи иҷтимоӣ, коллектив), умумӣ (ҷамъиятӣ), мутамаддин ё умумибашарӣ (тамаддуни ҷаҳонӣ) [44, с. 27-28].

Таҳлили таҳқиқотҳо гувоҳи он аст, ки яке аз асосҳои серистифода барои таснифи фарҳанги ҳуқуқӣ субъекти он мебошад. Одатан ҷамъият, умумияти иҷтимоӣ ва шахси алоҳида чунин субъектҳо ба шумор мераванд. Аз рӯи субъектҳои номбаршуда чунин намудҳои фарҳанги ҳуқуқиро фарқ мекунанд: 1) ҷамъият дар маҷмӯъ, 2) умумияти иҷтимоӣ (касбӣ, этникӣ ва ғ.), 3) шахси алоҳида. Ин намудҳои фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳам вобастагии зич доранд. Илова бар ин, тавсифҳои алоҳида ба ҳар кадоми онҳо хосанд.

Яке аз тавсифҳои асосии фарҳанги ҳуқуқӣ сохтори он мебошад. Аз нигоҳи фалсафа, сохтор тарзи дохилии ташкили низоми яклухт ва робитаю ҳамкориҳои меъёрҳо он аст [5, с. 113].

Фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият аз нуқтаи назари гуногун таҳлил мегардад. Яке аз онҳо нуқтаи назари институтсионалиро меъёрӣ аст. Ин нуқтаи назар ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ дохил намудани санадҳои меъёрӣ ва дигар унсурҳои муайянкунандаи ин санадҳоро пешбинӣ менамояд. Дар доираи ин нуқтаи назар фарҳанги ҳуқуқӣ ҳолати сифатноки ҳаёти ҳуқуқии ҷамъиятро

дар бар мегирад, ки бо муносибатҳои бартаридоштаи иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавӣ муайян мегардад. Фарҳанги ҳуқуқӣ дар сатҳи муайяни инкишофи санадҳои ҳуқуқӣ, ҷаъолияти ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, озодию масъулиятҳои инсон, ки ҳукумат қафолат додааст, ифода меёбад [7, с. 90-95]. Чунин тафсири фарҳанги ҳуқуқӣ ба он чун маҷмуи институтҳо ва меъёру равандҳои ҳуқуқӣ тавсиф медиҳад, ки тамоюли ҳуқуқии шахс ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар ҷамъият татбиқ менамояд.

Тибқи таҳқиқотҳои ҳуқуқшиносӣ, фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият меъёрҳои зеринро муттаҳид менамояд: ҳуқуқ, шуури ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ ва рафтори қонунии шахрвандон [162, с. 10]. Дар таҳқиқотҳои дигар ба ин меъёрҳо тафсири васеъ дода мешавад. Чунончӣ, А.П. Семитко чунин меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқии ҷамъиятро пешниҳод менамояд: 1) матнҳои ҳуқуқӣ (матни ҳуҷҷатҳо, қонунҳо, санадҳо), 2) ҷаъолияти ҳуқуқӣ (назариявӣ ва амалӣ), шуури ҳуқуқӣ (меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссӣ ва дастурии он), 4) ҳомилҳои фарҳанги ҳуқуқӣ (умумияти иҷтимоӣ ва шахрвандони алоҳида) [165]. Мувофиқи ин тафсир ба сохтори фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият матни қонунҳо ва ҳуҷҷатҳои дигар зам мегардад.

Инчунин ба сохтори фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият меъёрҳои зерин дохил мешаванд: ҳуқуқ чун системаи меъёрҳои ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ ва муассисаҳои ҳуқуқӣ [51].

Ба андешаи П.С. Назарзода, фарҳанги ҳуқуқӣ, ба фарқ аз дигар шаклҳои фарҳанги ҷамъият – адабиёт, санъат ва илм, танҳо хусусияти ба худ хос дорад. Он бевосита ба ҳуқуқ, ахлоқ, сиёсат ва давлат вобаста буда, бо онҳо ҳамкорӣ менамояд [114, с. 34].

Дар баъзе таҳқиқотҳо сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият ба сатҳи тафаккури ҳуқуқӣ, дарки воқеияти ҳуқуқӣ, хусусиятҳои ҳуқуқэҷодкунӣ ва натиҷаҳои он (ташкили пойгоҳи қонунгузорӣ), хусусиятҳои ҷаъолияти ҳуқуқӣ (ҳифзи ҳуқуқ, судӣ ва ғ.) вобаста гардонида мешавад [88]. Иловаи муҳим ба ин андешаҳо чун меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ муайян намудани

тафаккури ҳуқуқӣ ва дарки ҳуқуқӣ аст. Ин меъёрҳо ба таври назаррас фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият ва шахсро ба ҳам наздик менамоянд.

Тасаввуроти ба таври кофӣ ҷамъбастгардида дар бораи фарҳанги ҳуқуқии ҷамъиятро дар доираи ҳамин нуқтаи назар Т.В. Муслумова пешниҳод намудааст. Номбурда ба он ҳамаи падидаҳо, институтҳо, қонунгузорӣ, муассисаҳои ҳуқуқӣ ва таҷрибаи ҳуқуқиро дохил менамояд [111, с. 35]. Чунин тафсири васеи фарҳанги ҳуқуқӣ ба андозаи муайян ба системаи ҳуқуқии ҷамъият мутобиқ аст.

Теъдоде аз муаллифон дар масъалаи муайян намудани фарҳанги ҳуқуқӣ мавқеи мобайнӣ доранд. Аз як тараф, он чун системаи объектҳои моддӣ ва таҷассумёфтае пешниҳод шудааст, ки дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ муайян мегардад. Аз тарафи дигар, он як қисми фарҳанги маънавӣ мебошад, ки дар шуур ва рафтори инсон зоҳир мешавад [64]. Аз ин нуқтаи назар, фарҳанги ҳуқуқӣ чун падидаи иҷтимоӣ ҳуқуқӣ муайян мегардад, ки сатҳи маърифати ҳуқуқии ҷамъият ва қобилияти шахрвандонро ҷиҳати риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҳаррӯза муайян менамояд.

Дар як қатор таҳқиқотҳо нуқтаи назари институтсионалиро меъёри бо нуқтаи назари функционалӣ муттаҳид мегардад. Муттаҳидии ин ду нуқтаи назар ба робитаю ҳамкориҳои зичи онҳо вобаста аст. Дар доираи ин нуқтаи назар Н.Л. Гранат фарҳанги ҳуқуқии ҷамъиятро чун ҳолати сифатноки ҳаёти ҳуқуқӣ дар ҳамин марҳидаи инкишофи он баррасӣ менамояд, ки чун санадҳои меъёрий, ҷаъолияти ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, инкишофи ҳуқуқии шахс ва дараҷаи озодиҳои ӯ зоҳир мегардад [38]. Дар баробари санадҳои ҳуқуқии таъминкунандаи озодии шахс, муаллиф ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ инкишофи ҳуқуқии шахсро дохил менамояд, ки он дар ҷаъолияти ҳуқуқӣ зоҳир мешавад.

Аз нуқтаи назари функционалӣ, фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият меъёри муҳими фарҳанги умумии он аст. Фарҳанги ҳуқуқӣ тарзи ҳоси ҳаёти инсонро дар соҳаи ҳуқуқ дар бар мегирад: тарзҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои

ҳуқуқӣ, шаклҳои робитаи субъектҳои муносибати ҷамъиятӣ ва муносибати онҳо ба меъёру падидаҳои гуногуни ҳуқуқӣ [44, с. 23]. Дар баробари ин, функсияҳои фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷамъият муайян мегарданд.

Чунин тафсири фарҳанги ҳуқуқӣ дар дигар таҳқиқотҳо такмил меёбад. Тибқи ин таҳқиқотҳо, фарҳанги ҳуқуқӣ ба мисли фарҳанги миллий ба ҳаёти ҷамъият яклуктӣ ва ҳамгирой мебахшад. Он ба ҳар як шахс принципҳои рафтори қонунӣ ва ба ҷамъият системаи тимсолу арзишҳо ва меъёрҳои ҳуқуқии таъминкунандаи муттаҳидию ҳамкориҳои институту ташкилотҳои ҳуқуқиро талқин менамояд [74, с. 363]. Ин тафсир фарҳанги ҳуқуқиро чун меъёри фарҳанги маънавӣ баррасӣ менамояд, ки ба институтҳои ҳуқуқӣ вобаста бошад ҳам, вале хусусияти муносибатҳои ҳуқуқиро дар ҷамъият ғайбона муайян месозад.

Теъдоде аз муҳаққиқон фарҳанги ҳуқуқиро ба доираи ғайбонии ҳуқуқӣ нисбат медиҳанд. Масалан, Т.В. Синюкова меъёру арзишҳо ва институтҳои ҳуқуқиро дар доираи фарҳанги ҳуқуқӣ муттаҳид менамояд, ки онҳо дар маҷмӯъ функсияи тамоюли иҷтимоӣ ҳуқуқии намоёндогони ҷамъияти мушаххасро иҷро мекунанд [167, с. 427]. И.А. Иванников ба фарҳанги ҳуқуқӣ чун яке аз шаклҳои ғайбонии иҷтимоӣ эҷодии одамон дар доираи муносибатҳои давлатию ҳуқуқӣ боз ҳам муайянтар тавсиф медиҳад, ки он дар меъёру институтҳои ҳуқуқӣ ва баҳодиҳии падидаҳои ҳуқуқӣ ифода меёбад [58, с. 13]. Ба андешаи С.Сулаймонӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмӯи афкори иҷтимоӣ, баҳодиҳии муҳтаво ва мазмуни он, коркарди меъёрҳои ҳуқуқи позитивӣ ва системаи ҳуқуқиро ифода мекунад. Фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамчун дастовардҳои захирашуда ва истифодаи иттилооти ҳуқуқӣ (истифодаи технологияи иттилоотӣ) низ зоҳир мешавад [177, с. 151].

Дар як қатор таҳқиқотҳо вобаста ба ҳамин нуқтаи назар таъкид мешавад, ки фарҳанги ҳуқуқӣ на танҳо натиҷаи ғайбонии одамон, балки тарзҳои ғайбонии фикрронӣ ва меъёру стандартҳои рафторро дар бар мегирад [161, с. 26]. Зарурати ташаккули тафаккури ҳуқуқии

таъминкунандаи дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ин тафсир муҳим ба шумор меравад, ки ба тарзҳои ғайриқонунӣ ва рафтор табдил додани онҳоро имконпазир мегардонад.

Нуқтаи назари функционалӣ оид ба тавсифи фарҳанги ҳуқуқӣ муайян намудани функцияҳои асосии онро пешбинӣ менамояд. Дар сарчашмаҳои илмӣ функцияҳои гуногуни фарҳанги ҳуқуқӣ ба назар мерасанд. Аз як нуқтаи назар фарҳанги ҳуқуқӣ дар байни манфиату талаботи шахрвандони алоҳида ҳалқаи пайвастунада бошад (С.А. Комаров), аз дигар нуқтаи назари фарҳанги ҳуқуқӣ аҳамияти иҷтимоӣ дорад (Т.В. Муслумова) ва аз нуқтаи назари сеюм ба муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсир мерасонад (Н.Ю. Гурянов). Ин мулоҳизаҳо баробараҳамият буда, дар маҷмӯъ нуқтаи назари ҷамъбастиро оид ба аҳамияти фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъият ва шахси алоҳида пешниҳод менамоянд.

Тибқи аксар таҳқиқотҳо, функцияи асосии фарҳанги ҳуқуқӣ инсонофарӣ ва инсондӯстӣ аст. Фарҳанги ҳуқуқӣ воситаи аз ҳама муҳими ташаккули шахси мушаххас мебошад. Шахс меъёрҳои ҳуқуқии дар ҷамъият қоркардшударо дар раванди иҷтимоигардонӣ аз худ мекунад. Фарҳанги ҳуқуқӣ ба шахси алоҳида амсилаи рафтори қонуниро медиҳад. Принсипҳои ҳуқуқ ба сифати ҳадафҳои ҳаёт зоҳир гардида, самту стратегияи рафтори шахсро дар ҳамкории иҷтимоӣ муайян менамоянд. Меъёрҳои ҳуқуқӣ тактикаи рафторро муайян намуда, омилҳои рафтори қонуниро ба шакл дароварда, масъулияти шахрвандиро баланд мебардоранд [111, с. 38]. Дар ин тафсир функцияи номбаршуда муттаҳидии фарҳанги ҳуқуқӣ ва фарҳанги ахлоқиро нишон медиҳанд. Тибқи таҳқиқотҳо, робитаи онҳо стратегияи инсондӯстии ҳаёти инсонро таъмин менамояд.

Дигар функцияи муҳими фарҳанги ҳуқуқӣ танзими ҳуқуқ аст [44, с. 26]. Ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ҷиҳати ба меъёрҳои рафтори дар ҷамъият қабулшуда тобеъ намудани шахс мусоидат менамояд, ки ин шароити муҳими тартиботи ҳуқуқӣ аст.

Аксар муҳаққиқон функцияи муҳофизатиро функцияи муҳими фарҳанги ҳуқуқӣ мешуморанд. Сатҳи зарурии фарҳанги ҳуқуқӣ ба шахс имкон медиҳад, ки ҳуқуқҳои худро ҳифз намуда, дар вазъияти хатарнок ба қонун итоат намояд. Ин имкон медиҳад, ки аз як тараф, ҳаёту саломатӣ ва молу мулки шахс ва наздикони ӯ ҳифз гардида, аз тарафи дигар, дар доираи қонун ба ҳуқуқвайронкунанда ҷазо дода шавад.

Функцияи баҳодиҳии (аксиологии) фарҳанги ҳуқуқӣ дар муносибати ҳиссии шахс нисбат ба падидаҳои гуногуни ҳуқуқӣ зоҳир мегардад. Фарҳанги ҳуқуқӣ талаботу тамоюлҳои муайяни арзишии инсонро ташаккул медиҳад [111, с. 40]. Функцияи аксиологӣ баҳодиҳии дурусти рафтори қонунӣ ё ғайқонуниро имконпазир гардонида, муносибати муайянро нисбат ба ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ таъмин менамояд. Мавҷудияти ин функция аз муҳим будани меъёри ҳиссии фарҳанги ҳуқуқӣ дарак медиҳад. Ин меъёр дар ташаккули ақидаю омилҳо ва муносибат нисбат ба падидаҳои ҳуқуқӣ нақши муайянкунанда мебозад.

Дар таҳқиқотҳо якҷанд функцияҳои дигари фарҳанги ҳуқуқӣ муайян шудаанд: иттилоотию маърифатӣ, коммуникативӣ, пешгӯӣ ва ғ. Функцияҳои номбаршуда ба таври кофӣ возеҳ буда, ба таҳлили амиқ ниёз надоранд.

Дар натиҷаи ҷамъбасти функцияҳои баррасишудаи фарҳанги ҳуқуқӣ функцияҳои аз ҷама муҳим муайян гардиданд: ташаккули ҳуқуқ, танзими ҳуқуқ, аксиологӣ, иттилоотию маърифатӣ, коммуникативӣ, пешгӯӣ ва ғ.

Дар баъзе таҳқиқотҳо фарҳанги ҳуқуқӣ дар доираи нуқтаи назари аксиологӣ баррасӣ мешавад. Аз ин нуқтаи назар фарҳанги ҳуқуқӣ чун низоми меъёру арзишҳои ҷамъият баррасӣ мегардад. Арзишҳои ҳуқуқӣ дарки ҳуқуқ, илми ҳуқуқшиносӣ, қонунгузорӣ, тартиботи ҳуқуқӣ ва ғайрияти ҳуқуқиро дар бар мегиранд, ки дар ҷамъият шакл гирифта, дастовардҳои пешоҳанги илми ҳуқуқшиносиро фаро гирифтаанд [44, с. 25]. Нуқтаи назари аксиологӣ ба робитаи фарҳанги ҳуқуқӣ ва ахлоқи аъзоёни ҷамъият тавсиф медиҳад. Сатҳи пасти фарҳанги ҳуқуқии ҷамъияти муосир,

тибқи таҳқиқотҳо, бештар бо сатҳи пасти ахлоқ тафсир меёбад.

Аз нуқтаи назари аксиологӣ фарҳанги ҳукукии ҷамъият ба аҳамияти воқеияти ҳуқуқӣ, сатҳи рушд, мавқеи он дар раванди умумии тамаддун, шароитҳои таъмини озодию амнияти шахс, ҳуқуқҳои инсон, кафолати ҳифзи ҳуқуқ ва фаъолияти шахрвандии ӯ тавсиф медиҳад [161, с. 29]. Тибқи ин нуқтаи назар, фарҳанги ҳукукии шахс ва ҷамъият чун як категорияи арзишҳои умумиинсонӣ, натиҷаи муваффақияти инсондӯстӣ ва меъёри муҳими давлати ҳуқуқбунёд баррасӣ мегардад. Аз ин нуқтаи назар фарҳанги ҳуқуқӣ сатҳи муайяни тафаккури ҳуқуқӣ, дарки эҳсос, ҳолати ҳуқуқэҷодкунӣ ва татбиқи ҳуқуқ, шаклҳои хос ва натиҷаҳои фаъолияти ҳуқуқиро дар бар мегирад [161, с. 30]. Дар ин тафсир ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ, ба ғайр аз тафаккури ҳуқуқӣ ва фаъолият, дарки ҳуқуқ низ дохил мешавад. Ҳар кадоме аз ин меъёрҳо дар сатҳи шахс ва сатҳи ҷамъият татбиқ шуда метавонанд.

Дар як қатор таҳқиқотҳо нуқтаи назари ҳамгиро оид ба фарҳанги ҳуқуқӣ қайд шудааст. Масалан, Н.Ю. Гурянов ба фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари функционалӣ ва аксиологӣ тавсиф медиҳад. Аммо, ба андешаи ӯ, *“институти ҳуқуқӣ”* дар ин замина ҳалқаи пайвасткунанда мебошад. Н.Ю. Гурянов меъёрҳои ҳуқуқиро механизмҳои институтсионалии фаъолияти самараноки ҳамоҳангсозандаи қишрҳои гуногуни аҳоли мешуморад [44, с. 24]. Чунин синтези мулоҳизаҳои гуногун дар таҳқиқотҳои дигар низ қайд шудааст, ки аз монандӣ, такмилдиҳандаи ҳамдигар ва шароитӣ будани тақсимои онҳо дарак медиҳад.

Таҳлили мулоҳизаҳои гуногун дар мавриди фарҳанги ҳукукии ҷамъият ба ҳамдигар зиёд монанд будани мулоҳизаҳои муаллифони гуногунро вобаста ба тавсифи умумии фарҳанги ҳуқуқӣ нишон медиҳад, вале дар мазмуну муҳтаво ва таъсири он ба муносибатҳои ҷамъиятӣ фарқ мушоҳида мешавад.

Зимни баррасии амиқи мулоҳизаҳои пешниҳодшуда дар як қатор таърифҳо тафсири аз ҳад зиёд ҷамъбасти ошкор гардид, ки бисёр вақт ҳамаи

низомии ҳукукии ҷамъият – пойгоҳи қонунгузорӣ, муассисаҳои ҳукуқӣ ва илми ҳуқуқшиносӣ ба он дохил мешавад. Тибқи таҳлили пештараи мафҳуми “фарҳанг”, ин меъёрҳо бештар ба фарҳанги моддӣ дахл доранд, ҳол он ки фарҳанги ҳуқуқӣ, аз нигоҳи аксар муҳаққиқон, қисми меъёрии фарҳанги маънавии ҷамъият аст.

Инро муҳаққиқ С.А. Комаров низ тасдиқ намудааст. Ба андешаи ӯ, хусусияти фарҳанги ҳуқуқӣ дар он аст, ки он на ҳуқуқ ё татбиқи он, балки маҷмуи тасаввуроти ин ё он гурӯҳи одамонро дар бораи ҳуқуқ ва татбиқи он, дар бораи ҷаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор дар бар мегирад [74, с. 363]. Хусусиятҳои муҳими фарҳанги ҳуқуқиро ҷамъбаст намуда, метавон тахмин зад, ки ба меъёри он на ҳуди меъёрҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо, санадҳои ҳуқуқӣ, балки тарзу механизмҳои таъсири онҳо ба танзими ҳаёти ҷамъият, қабули муқаррарии онҳо аз тарафи қисми асосии ҷамъият чун арзишҳои муайянкунандаи рафтори қонунии шахрвандон дохил мешаванд.

Дар асоси таҳлили ҳама тарафа ва муқаррароти пешниҳодшуда гуфтан мумкин аст, ки фарҳанги ҳуқукии ҷамъият қисми меъёрии фарҳанги маънавии он буда, аз дарки системаи ҳуқукии ҷамъият тавассути шуури ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ ва ҳисси ҳуқуқӣ шакл мегирад. Он дар қисми бештари ҷамъият чун системаи арзишҳои ҳуқуқие ба қайд гирифта мешавад, ки ба меъёру падидаҳои ҳуқукии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастагӣ дошта, қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ ва рафтори қонунии шахрвандонро таъмин менамояд. Фарҳанги ҳуқукии ҷамъият бо муносибатҳои бартаридоштаи иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавӣ, хусусиятҳои менталитет ва таҷрибаи таърихӣ рушд муайян мегардад.

Фарҳанги ҳуқукии умумияти иҷтимоӣ бо маҷмуи тасаввуроти ин ё он гурӯҳи одамон дар бораи ҳуқуқ ва татбиқи он, дар бораи ҷаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор тавсиф меёбад [74, с. 363]

Тибқи як қатор таҳқиқотҳо, фарҳанги ҳуқукии шахс қисми меъёрии

фарҳанги ҳукукии ҷамъият буда, дараҷа ва хусусияти инкишофи онро инъикос месозад, иҷтимоигардонии шахс ва ғайолияти қонунии ӯро таъмин менамояд. Умуман, муҳаққиқон ба фарҳанги ҳукукии шахс чун ягонагии шуури ҳукуқӣ ва рафтори қонунӣ тавсиф медиҳанд. Дар асарҳои дигар ин унсурҳо мушаххас гардида, меъёрҳои зеринро дар бар мегиранд: маърифатӣ (дониш), аксиологӣ (арзиш), рафторӣ [191, с. 24]. Ба сифати меъери системасоз арзишҳои ҳукукие зоҳир мешаванд, ки барои рафтори қонунӣ чун асоси ҳавасмандкунанда истифода мегарданд. Таҷриба нишон медиҳад, ки ба ҳам номубиқ будани арзишҳои ҳукукии дар ҷамъият бартаридошта ва арзишҳои дар ягон гурӯҳ қабулгардида ё хоси шахс манбаи зиддиятҳо дар байни онҳо ва асоси рафтори ихтилофнок мебошад.

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон, фарҳанги ҳукукии шахс системаи андешаю ақидаҳо дар мавриди ҳукуку уҳдадорихои қонунӣ буда, муносибати шахсро нисбат ба ҳаёти ҳукукии ҷамъият ғайримустақим баён дошта, рафтори қонунии ӯро муайян менамояд [161, с. 29]. Чунин нуқтаи назар тасдиқ менамояд, ки яке аз меъёрҳои асосии фарҳанги ҳукукии шахс муносибат нисбат ба меъёрҳои ҳукуқӣ ва умуман ба ҳуқуқ аст. Муносибат, дар навбати худ, тавассути татбиқи амалии ҳукуку уҳдадорихо муайян мегардад. Мутаассифона, ин муаллиф механизмҳои ташаккули ин тавсифҳои фарҳанги ҳукукиро зикр накардааст.

Ин механизмҳо дар мувофиқат бо тафсири васеи фарҳанги ҳукуқӣ дар таҳқиқи амиқи фалсафии Т.В. Муслумова пешниҳод шудаанд. Ин муҳаққиқ ба фарҳанги ҳукукии шахс чун шакли муайяни ҳаёти иҷтимоӣ тавсиф медиҳад, ки чунин нишондиҳандаҳо ба он хосанд: 1) донишҳои ҳукуқӣ, 2) муносибат ба ҳуқуқ ва падидаҳои ҳукуқӣ, дарки аҳамияти иҷтимоии ҳуқуқ ва тартиботи ҳукуқӣ, меъери шуур ва идрок, 3) рафтори қонунии шахс, тарзу воситаҳои ҳалли мушкилоти ҳаёт, 4) ғайолияти ҳукукии шахрванд [111, с. 50]. Меъери асосии фарҳанги ҳукукии шахс донишҳои ҳукуқӣ мебошанд, ки дар заминаи онҳо муносибат ба ҳуқуқ шакл мегирад. Муаллиф баъзе

механизмҳои ин нуқтаи назарро мушаххас менамояд. Барои инкишофи фарҳанги ҳуқуқӣ ташаккули муносибат нисбат ба ҳуқуқ ва рафтори қонуниро дарк намудан лозим аст.

Риояи механизмҳои номбаршуда ташаккули фарҳанги ҳуқуқии “демократӣ”-ро таъмин менамояд. Ба меъёри чунин ташаккул инҳо дохил мешаванд: муносибати бошуурона нисбат ба ҳуқуқу уҳдадорихо, эҳтироми пурраи қонунҳо, омодагӣ ба риоя ва иҷрои талаботи онҳо, доштани мавқеи ҷаъоли иҷтимоӣ, дониستاني тарзҳои ҳифзи ҳуқуқҳо ва омӯхтани таҷрибаи рафтори қонунӣ [111, с. 320]. Дар ин нишондиҳандаҳо муаллиф донишҳои ҳуқуқиро ҷудо накардааст. Дар ин ҷо эҳтироми пурраи қонунҳо, омодагӣ ба риоя ва иҷрои талаботи онҳо дар рафтори ҳаррӯза аҳамияти хос дорад.

Ин тафсирро бо тавсифи фарҳанги ҳуқуқӣ дар як қатор асарҳои маълумотномавӣ шарҳ додан мумкин аст. Ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ иҷрои бошууронаи талаботи ҳуқуқ дар ҷаъолияти инсон низ дохил мешавад [7, с. 90-95]. Яъне, асоси фарҳанги ҳуқуқӣ на танҳо дониستاني ҳуқуқ, балки муносибат ба он низ ба шумор меравад ва дар заминаи он иҷрои бошууронаи талаботи меъёрӣ таъмин мегардад.

Тасдиқи ин тафсир нуқтаи назарест, ки мувофиқи он фарҳанги ҳуқуқӣ чун системаи меъёру арзишҳои дар шуур ҷойгиргардидаи муайянқунандаи услуби муносибатҳо дар байни аъзоёни ҷамъият ва ҳуқуқу рафтор тавсиф меёбад [44, с.23]. Яъне, донишҳои ҳуқуқӣ бояд барои инсон муҳим бошанд. Дар ин ҳолат онҳо ба сифати омилҳои муайянқунандаи рафтори қонунӣ зоҳир мешаванд.

Ба андозаи муайян механизми ба арзишҳо табдил додани донишҳо дар тафсири фарҳанги ҳуқуқӣ чун системаи нишондиҳандаҳо пешниҳод шудааст. Он донишу фаҳмиши ҳуқуқ, эҳтироми ҳуқуқ ба туфайли ақидаи шахсӣ, одати рафтор тибқи қонун ва ҷаъолияти ҳуқуқиро низ дар бар мегиранд [8, с. 64]. Механизми асосии ба арзишҳо табдил додани донишҳо ҷаъолияти самараноки шуур буда, ба дарки моҳияти меъёрҳои ҳуқуқӣ равона шудааст.

Таҳлилу чамъбасти тафсирҳои зикршудаи фарҳанги ҳукукии шахс чунин хулосабарориро имконпазир мегардонад. Якум, фарҳанги ҳукукии шахс бештар бо сатҳи фарҳанги ҳукукии чамъият муайян мегардад. Дуюм, меъёри асосии фарҳанги ҳукукии шахс эҳтироми ҳуқуқ ва меъёрҳои он аст, ки дар натиҷа ин меъёрҳо дар шуур дар намуди арзишҳо инъикос меёбанд. Сеюм, механизмҳои асосии ташаккули арзишҳои ҳуқуқӣ фаъолияти дурусти шуур ва дарки ҳуқуқ мебошанд.

Тибқи таҳлили фалсафию ҳуқуқӣ, таърифи фарҳанги ҳукукии шахс мухтасар ифода ёфтааст. Фарҳанги ҳукукии шахс аз фарҳанги ҳукукии чамъият сарчашма гирифта, системаи донишҳо, андешаҳо, ақидаҳо ва муносибати ҳиссӣ нисбат ба падидаҳои ҳукукии муайянкунандаи ҳавасмандгардонии рафтори қонунӣ ва фаъолияти татбиқи ҳуқуқро дар бар мегирад.

Ба андешаи П.С. Назарзода, фарҳанги ҳукукии шахс таҳти таъсири омилҳои объективии зерин ташаккул меёбад: иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва ғ. Ҳамзамон дар ташаккули он фаъолияти мақсадноки тарбияи ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозад. Системаи яклухти таълиму тарбияи ҳуқуқиро ташкил карда, зимни он хусусиятҳои синнусолӣ, таълимӣ, касбӣ ва хусусиятҳои дигари категорияҳои гуногуни аҳолиро ба назар гирифтани лозим аст. Барои иҷрои ин кор ҷалб намудани мақомоти давлатӣ, муассисаҳои илмӣ таълимӣ ва ташкилотҳои чамъиятӣ мувофиқи мақсад мебошад [114, с. 145].

Таҳлилу чамъбасти моҳияти фарҳанги ҳуқуқӣ, ки дар таҳқиқотҳои гуногун пешниҳод шудаанд, муайян намудани меъёрҳои фарҳанги ҳукукии шахсро имконпазир гардонданд: 1) маърифатӣ (шууру тафаккур ва ақидаҳои ҳуқуқӣ); 2) ҳиссию арзишӣ (ҳисси ҳуқуқӣ, дарки ҳуқуқ, ҳавасмандгардонии рафтори қонунӣ); 3) фаъолияти амалӣ (одатҳои рафтори қонунӣ, мавқеи фаъоли иҷтимоӣ, ҳифзи ҳуқуқҳо).

Дар рафти таҳлили фалсафию ҳукукии фарҳанги ҳуқуқӣ робитаи зичи

он бо шуури ҳуқуқӣ муайян гардид. Бе таҳлили ин мафҳум тасаввурот дар бораи фарҳанги ҳуқуқӣ номукамал боқӣ мемонад.

Ба мисли фарҳанги ҳуқуқӣ таърифи шуури ҳуқуқӣ тафсири ҳаммаъно надорад. Шароитан дар байни андешаҳои сершумор дар бораи шуури ҳуқуқӣ якчанд мулоҳизаҳои ба ҳам вобастаро чудо намудан мумкин аст. Яке аз мулоҳизаҳои нахустин оид ба шуури ҳуқуқиро муҳаққиқон ғносеологӣ меноманд [164, с. 4]. Тибқи ин нуқтаи назар, шуури ҳуқуқӣ аз ду сатҳи инъикоси воқеияти ҳуқуқӣ иборат аст: 1) идеологияи ҳуқуқӣ ва 2) психологияи ҳуқуқӣ.

Идеологияи ҳуқуқӣ одатан чун маҷмуи идеяҳои ҳуқуқӣ, ки самти концептуалиро муайян менамоянд, тавсиф меёбад. Идеологияи ҳуқуқӣ ба сифати тамоюлҳои универсалии ғаъолияти ҳуқуқӣ зоҳир мешавад. Меъёру арзишҳои ҳуқуқӣ тарзи муайяни ҳаёт ва амалро муқаррар намуда, дарки хусусияти ҳаёти ҳуқуқии ҷамъияти мушаххасро имконпазир мегардонанд [111, с. 46]. Идеологияи ҳуқуқӣ ҳам ба ҷамъият ва ҳам ба шахс дахл дошта метавонад. Идеологияи ҳуқуқии шахс системаи андешаҳои ҳуқуқии ӯро дар бар мегирад.

Психологияи ҳуқуқӣ чун маҷмуи ҳиссиёт, рӯҳия, таассурот ва тасаввуроте, ки дар раванди ҳамкорӣ бо ҳуқуқ ва далелҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, тавсиф меёбад [98, с. 160]. Психологияи ҳуқуқӣ дар маҷмуъ муносибати инсонро нисбат ба системаи ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, иҷро ва вайрон шудани онҳо муайян намуда, чун омилҳои рафтори қонунӣ зоҳир мешавад.

Дар таҳқиқотҳои ҳуқуқӣ бисёр вақт нуқтаи назари иҷтимоию психологӣ пешниҳод шудааст. Ин нуқтаи назар аз тафсири шуури ҳуқуқӣ сарчашма гирифта, ба ҷанбаи иҷтимоию психологӣ он тавсиф медиҳад ва дар стереотипҳои иҷтимоии аҳамияти ҳуқуқӣ, баҳодиҳии ҳисси вазъияти ҳуқуқӣ инъикос меёбад [20, с. 511]. Ин баҳодиҳӣ муносибатро нисбат ба падидаҳои ҳуқуқӣ, тамоюлҳои ҳуқуқии рафтори қонунӣ ва ғайриқонунӣ ба

вучуд меорад.

Чунин нуктаи назарро С.С. Алексеев низ ҷонибдорӣ менамояд. Ў ба шуури ҳуқуқӣ чун тасаввурот дар бораи ҳуқуқ, системаи ҳуқуқӣ, таъсири он ба муносибатҳои одамон, инчунин падидаи иҷтимоию психологӣ вобаста ба доираи ҳуқуқ тавсиф медиҳад [3, с. 201]. С.А. Комаров ин таърифро мушаххастар намудааст. Ба андешаи ӯ, шуури ҳуқуқӣ маҷмуи тасаввуроту ҳиссиёте мебошад, ки на танҳо донишдони ҳуқуқ, балки муносибат нисбат ба он, эҳтимоли он чун арзиши иҷтимоӣ, инчунин омӯзиши малакаҳои рафтори мусбати ҳуқуқиро дар бар мегирад [74, с. 359]. Тавсифҳои муайянкунандаи шуури ҳуқуқӣ дар ин нуктаи назар меъёрҳои психологӣ мебошанд: ҳиссиёт, рӯҳия ва ғ.

Чанбаи психологӣи шуури ҳуқуқӣ дар таҳқиқоти А.С. Гречина мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ба андешаи ӯ, шуури ҳуқуқӣ дарки синтезшудаи донишҳо дар бораи қонун ва қонуният буда, дар раванди ҳамкории ҳиссу рӯҳияи ҳуқуқӣ тақмил меёбад [40, с. 19-20]. Танҳо зимни ҳамкории донишҳо ва ҳиссиёт шуури ҳуқуқӣ ба танзимкунандаи рафтори инсон мубаддал мегардад.

Дар таҳқиқотҳои алоҳида шуури ҳуқуқӣ бештар ба доираи ҳиссии шахс нисбат дода мешавад. О.В. Сазонов ҳамаи ҳосияту ҳолатҳои психикиро ба шуури ҳуқуқӣ нисбат медиҳад, ки дар рафтори мушаххаси қонунӣ чун натиҷаи ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва тамоюлҳои арзишӣ зоҳир мегарданд [161, с. 24]. Шуури ҳуқуқӣ дар ягонагии дарку ҳисси меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбад. Дар ин замина падидаҳои ҳуқуқӣ бо коркарди ҳиссӣ фаро гирифта шуда, шуури ҳуқуқӣ ба танзимкунандаи ҳуқуқии амалу рафтор мубаддал мегардад.

Е.А. Рябов шуури ҳуқуқиро бештар аз ҷиҳати иҷтимоию психологӣ баррасӣ намудааст. Ў шуури ҳуқуқиро чун шакли шуури ҷамъиятӣ муайян менамояд, ки маҷмуи донишу идеяҳои ҳуқуқӣ, инчунин зоҳиршавии хусусиятҳои психологӣ ва ҳиссиёту иродаро дар бар мегирад ва ин хусусиятҳо муносибати шахс, гурӯҳ ва ҷамъиятро дар маҷмуъ нисбат ба

ҳуқуқи амалкунанда, таҷрибаи татбиқи он ва тағйироти қобили қабул ифода менамоянд [158, с. 31]. Ба меъёрҳои пештар номбаршудаи шуури ҳуқуқӣ муаллиф ирода ва ҳадафҳои муайянкунандаи муносибати инсонро нисбат ба падидаҳои ҳуқуқӣ илова мекунад.

Дар як қатор таҳқиқотҳо дар доираи нуқтаи назари иҷтимоӣ-психологӣ нақши фаъоли шуури ҳуқуқӣ таъкид мешавад. Аз як тараф, он чун робитаи идеяю ҳиссиёт вобаста ба ҳуқуқ ва аз тарафи дигар, чун шабакаи таъсири ҳуқуқ (тавассути ҳавасмандгардонӣ, ҳиссиёт ва шуур) ба рафтори инсон баррасӣ мегардад [24, с. 481-482]. Яъне, шуури ҳуқуқӣ инъикоси ҳоси системаи ҳуқуқии ҷамъият аст. Дар раванди дарку эҳсоси ҳуқуқ дар субъект мулоҳизаю муносибати муайяни баҳодихӣ ташаккул меёбад, ки бештар рафтори инсонро муайян менамояд.

Ба таъкиди П.С. Назарзода, шуури ҳуқуқӣ, чун меъёри муҳими фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият, шуури ҳуқуқии тамоми ҷамъият, инчунин гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва одамони алоҳидаро фаро мегирад. Дар баҳши ҳаёти маънавии ҷамъият инкишофи шуури ҳуқуқӣ бояд дар ҷои аввал бошад [114, с. 49].

В.С. Нерсисянс дар бораи нақши фаъоли шуури ҳуқуқӣ боз ҳам мушаххастар сухан рондааст. Ба андешаи ӯ, шуури ҳуқуқӣ на танҳо дарки ҳуқуқ, балки ҳудогоҳии ҳуқуқиро, ки муайян намудани нақшу ҳадаф ва амалҳои ҳуқуқиро имконпазир мегардонад, дар бар мегирад [118, с. 167]. Тибқи ин нуқтаи назар, шуури ҳуқуқӣ кори беистро иҷро карда, тавассути андешаю ҳиссиёт ба вазъияти ҳуқуқӣ ва рафтор дар он баҳо медиҳад. Азбаски нуқтаи назари психологӣ дар тафсири фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ пешниҳод шудааст, барои объективӣ будани тавсифҳои ин мафҳумҳо ҷанбаи психологӣ онҳоро баррасӣ намудан мувофиқи мақсад аст. Натиҷаҳои таҳқиқи ҷанбаи психологӣ фарҳанги ҳуқуқӣ дар параграфи 1.2 пешниҳод мегардад.

Нуқтаи назари комилу муҳими омӯзиши шуури ҳуқуқӣ аксиологӣ аст.

Тибқи ин нуқтаи назар, ба меъёри шуури ҳуқуқӣ донишҳои ҳуқуқӣ, муносибатҳои баҳодихӣ ба таҷрибаи ҳуқуқӣ, ҳадафҳои иҷтимоию ҳуқуқӣ, тамоюлҳои арзишии танзимкунандаи рафтори қонунии инсон дохил мешаванд [38, с. 7-12]. Нуқтаи назари аксиологӣ оид ба шуури ҳуқуқӣ бо тафсирҳои ҳамгирои ҳамин мафҳум тавсиф меёбад. Ин тафсирҳо дарку ҳисро низ дар бар мегиранд, аммо ба сифати танзимкунандагони рафтор на ҳиссиёт, балки танҳо тамоюлҳои арзишию ҳуқуқӣ муайян мегарданд. Тибқи ин нуқтаи назар, ҳиссиёт чун механизми ташаккули арзишҳои ҳуқуқӣ зоҳир мешаванд.

Тавсифи ҳамгирои шуури ҳуқуқӣ тасдиқи ин гуфтаҳост, ки тибқи он, ба меъёрҳои иттилоотӣ амалҳои баҳодихӣ ва меъёри иродавӣ дохил мешаванд [183, с. 336]. Дар ин тафсири шуури ҳуқуқӣ донишҳои ҳуқуқӣ ҷойдоранд, ки ба туфайли синтези тафаккур ва ҳиссиёт ба ақида ва тамоюлҳои арзишӣ табдил меёбанд.

Дар намуди ҷамъбасти шуури ҳуқуқӣ чун системаи андешаҳо, мулоҳизаҳои баҳодихӣ, ҳиссиёт, муносибатҳои мавҷудаи ҷамъиятӣ ва дарки масъулият барои ҳолати онҳо баррасӣ мегардад [14, с. 33]. Ин нуқтаи назар шуури ҳуқуқиро чун ягонагии ҷаҳонбинӣ (системаи андешаҳо) ва баҳодихии ҳиссии системаи ҳуқуқӣ муаррифӣ месозад, ки мавқеи ғайри шаҳсро барои дарки тартиботи ҳуқуқӣ муайян менамояд.

Ҷамъбасти мулоҳизаҳои таҳлилшуда имкон дод, ки шуури ҳуқуқӣ дар намуди ҳамгиро чун меъёри маърифатӣ ҳиссии фарҳанги ҳуқуқӣ муаррифӣ гардад. Шуури ҳуқуқӣ синтези системаи серамал ва доимтакмилёбандаи донишҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, ки онҳо тавассути тафаккури ҳуқуқӣ ба вучуд омада, таҳти таъсири ҳиссиёт, рӯҳия ва ирода ба ақидаю ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ табдил меёбанд ва зимни баҳодихии падидаҳои ҳуқуқӣ тамоюлҳои арзишӣ ва ҳадафҳои иҷтимоию ҳуқуқии муайянкунандаи рафтори қонунии инсонро ташаккул медиҳанд.

Барои ҳосил намудани тасаввуроти комил дар бораи шуури ҳуқуқӣ

баррасии функсияҳои он, ки мутахассисон ин функсияҳоро чун тарзҳои таъбиқи таъсири иҷтимоии шуури ҳуқуқӣ ба вазъияти ҳуқуқӣ баррасӣ менамоянд, муҳим ба шумор меравад [17, с. 64].

Дар таҳқиқотҳои муаллифони гуногун функсияҳои гуногуни шуури ҳуқуқӣ муайян гардидаанд: маърифатӣ, баҳодихӣ, танзимкунанда [20, с. 511]. Ин функсияҳо ба таърифи дар боло зикршуда қомилан мутобиқанд.

Дар як қатор таҳқиқотҳо ба функсияҳои номбаршуда чунин функсияҳо низ илова мешаванд: идеологӣ, меъёрию пешгӯӣ, амсиласозӣ [201, с. 3134]. Дар маҷмӯъ ин функсияҳо тақмилдиҳандаи функсияҳои пештар муайяншуда мебошанд. Таҳлили таҳқиқотҳои номбаршуда ва таҳқиқотҳои дигар нишон дод, ки бисёр функсияҳои шуури ҳуқуқӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Фарқ дар тасниф ба тарзи таърифи шуури ҳуқуқӣ вобаста аст. Дар натиҷаи ҳулосабарории қиёсӣ функсияҳои асосии шуури ҳуқуқӣ муайян гардиданд: маърифатӣ, аксиологӣ ва танзимкунанда. Ин функсияҳо ба баъзе функсияҳои фарҳангии ҳуқуқӣ (иттилоотӣ маърифатӣ, аксиологӣ ва ҳуқуқтанзимкунанда) монанд мебошанд. Ба таври умумӣ мафҳуми фарҳангии ҳуқуқӣ як қатор функсияҳои муҳим (ташкили ҳуқуқӣ, пешгӯӣ ва ғ.)-ро иҷро мекунад. Бинобар ин, метавон чунин ҳулоса баровард, ки шуури ҳуқуқӣ нақши меъёрҳои маърифатӣ ҳиссии фарҳангии ҳуқуқиро иҷро менамояд. Дар доираи шуури ҳуқуқӣ донишҳои ҳуқуқӣ ҳам гардида, таъти таъсири ҳиссиёт ба ақида, ҷаҳонбинӣ, тамоюлҳои арзишӣ ва ҳадафҳои ҳуқуқӣ таъдил меёбанд.

Таҳлили маводи гуногун ихтилофи андешаҳои муҳаққиқонро дар мавриди дараҷаи умумияти мафҳумҳои фарҳангии ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ нишон дод. Яъне, кадоме аз ин мафҳумҳо асосӣ ва кадоме тобеъ мебошанд. Ба андешаи теъдоде аз муҳаққиқони ҳуқуқшинос, фарҳангии ҳуқуқӣ шуури ҳуқуқии баланд ва серғунҷоиш аст [24, с. 585]. Яъне, шуури ҳуқуқӣ, ба фарқ аз фарҳангии ҳуқуқӣ, категорияи бештар умумӣ мебошад.

Зимни мушаххас намудани ин андеша С.А. Комаров менависад, ки

шуури ҳуқуқӣ дар механизми таъсири ҳуқуқӣ мавқеи аввалиндараҷа дорад [74, с. 365]. Ин нуқтаи назари муаллиф ба он вобаста аст, ки аз нигоҳи олимони ҳуқуқшинос шуури ҳуқуқӣ ба шахси алоҳида ва фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳамаи ҷамъият тааллуқ дорад. Аз таҳлили фалсафии ҳуқуқии мафҳуми «фарҳанги ҳуқуқӣ» бармеояд, ки он ҳам ба ҷамъият ва ҳам ба шахси алоҳида тавсиф медиҳад. Ин таҳлил бо таҳқиқотҳои психологӣ низ тасдиқ шудааст. Тибқи ин таҳқиқотҳо, шуури ҳуқуқӣ бе ҳомили мушаххас, яъне шахс, гурӯҳ ва коллективи мушаххас вучуд дошта наметавонад [21, с. 141]. Аз ин рӯ, ҷамъият ва шахси алоҳида субъектҳои фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ ба шумор мераванд.

Теъдоде аз муаллифон (Т.В. Муслумова, О.В. Сазонов ва дигарон) дар ин маврид мавқеи мобайнӣ доранд. Ба андешаи онҳо, фарҳанги ҳуқуқӣ унсурҳои шуури ҳуқуқиро дар бар мегирад, вале ин ду мафҳум ба ҳам синоним нестанд [161, с. 24]. Шуури ҳуқуқӣ танзимкунандаи рафтори қонунӣ аст.

Муаллифони дигар (Н.Ю. Гурянов, В.В. Федоров ва дигарон) низ чунин андешаро ҷонибдорӣ менамоянд, ки шуури ҳуқуқӣ ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ дохил мешавад. Илова бар ин, функсияи шуури ҳуқуқӣ аз инъикос ва баҳодихии дигар меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ иборат аст [191, с. 23-24]. Ба ғайр аз танзими рафтор, шуури ҳуқуқӣ функсияи арзишию тамоюлиро низ иҷро мекунад.

Дар баъзе асарҳо ин нуқтаи назар мушаххастар ифода ёфтааст. Масалан, ба андешаи Е.В. Аграновская, шуури ҳуқуқӣ зинаи олии фарҳанги ҳуқуқӣ буда, муносибати даркшуда нисбат ба падидаҳои ҳуқуқӣ аст [1, с. 19]. Яъне, шуури ҳуқуқӣ натиҷаи дарки ҳуқуқ ва ташаккули муносибат нисбат ба он мебошад. Илова бар ин, таъкид мешавад, ки шуури ҳуқуқӣ ҷанбаҳои мусбат ва манфӣ дошта метавонад. Ҳол он ки фарҳанги ҳуқуқӣ қуллай тарбияи ҳуқуқӣ буда, рафтору кирдори ҳуқуқии инсонро муайян менамояд. Аз ин ғуфтаҳо бармеояд, ки шуури ҳуқуқӣ яке аз марҳилаҳои асосии

ташаққули фарҳанги ҳуқуқӣ аст.

Тавсифи ин таносуб аз нуқтаи назари иҷтимоӣ гуфтаҳои болоро тасдиқ карда метавонад. Тибқи таҳқиқотҳои иҷтимоӣ, шуури ҳуқуқӣ падидаи маънавӣ буда, системаи арзишҳои маънавию ҳуқуқӣ (андешаю идея ва принципҳои ҳуқуқӣ)-ро дар бар мегирад. Фарҳанги ҳуқуқӣ фарҳанги рафтор дар ҷамъият, доираи робитаи ҷамъият, шахс ва давлат аст [40, с. 23]. Шуури ҳуқуқӣ, ки системаи арзишҳои маънавию ҳуқуқиро дар бар мегирад, рафтори қонунӣ, яъне ташаққули фарҳанги ҳуқуқиро таъмин менамояд.

Тибқи таҳлили қиёсӣ, ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ, ба ғайр аз шуури ҳуқуқӣ, фаъолияти ҳуқуқӣ дохил мешавад, ки он низ сохтори мураккаб дорад. Бе баррасии ин меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ дар бораи он тасаввуроти қомил ҳосил намудан номумкин аст.

Барои дарки амиқи фаъолияти ҳуқуқӣ ин мафҳумро аз ҷанбаи фалсафӣ таҳлил намудан лозим аст. Дар таҳқиқотҳои фалсафӣ фаъолият чун амали субъект баррасӣ мегардад, ки ба объектҳо ё субъектҳои дигар равона шудааст [63, с. 43]. Инсон дар ин замина чун субъекти фаъолият зоҳир гардида, неруо амали худро ба воқеияти атроф, аз ҷумла ба воқеияти ҳуқуқӣ равона менамояд.

Дар рафти таҳқиқи ҳаматарафаи фаъолият М.С. Каган намудҳои асосии онро муайян намуд: маърифатӣ, табдилдихӣ, коммуникативӣ [63, с. 43]. Баррасии амиқи ин намудҳои фаъолият, муносибати онҳо нисбат ба мушкilot ва ташаққули фарҳанги ҳуқуқӣ нишон дод, ки ҳамаи намудҳои пешниҳодшудаи фаъолият дар ин раванд нақши муайян мебозанд.

Фаъолияти маърифатӣ дар раванди омӯзиши ҳуқуқҳо, уҳдадорихо, меъёрҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо ва ғ. мавқеи намоён дорад. Механизми асосии татбиқи ин фаъолият тафаккур аст. Инсон бо ёрии он моҳияти падидаҳои ҳуқуқиро дарк намуда, тасаввуроти возеҳу асоснок ҳосил менамояд, ки он дар шакли донишу мафҳумҳо баён мегардад.

Фаъолияти табдилдихӣ яке аз намудҳои фаъолияти инсон аст. Ин

намуди фаъолият дигар намудҳои фаъолиятро, ки ба тағири воқеъ ё идеалии ҷамъият боис мешаванд, фаро мегирад [63, с. 54]. Фарҳанги ҳукукии шахс, ки дар доираи фаъолияти маърифатӣ ва арзишию тамоюлӣ шакл мегирад, барои рафтори қонунии инсон асос мегардад. Натиҷаҳои ин рафтор тағири табиат, ҷамъият ва шахси алоҳида мебошанд. Инсон ҳукуку уҳдадорихои худро тибқи қонунгузории амалкунанда риоя ва иҷро намуда, бо тақмили системаи ҳукуқӣ пешрафти ҷамъиятро таъмин месозад ва атрофиёро ба рафтори қонунӣ ҳавасманд мегардонад.

Фаъолияти коммуникативиро психологҳо намуди асосии фаъолият дар раванди ҳамкории иҷтимоии одамон мешуморанд. Тибқи таҷриба, самаранокии фаъолият бештар ба ташкили ҳукукии муошират вобаста аст. Беихтилофии он ва риояи меъёрҳои ахлоқию ҳукуқӣ барои ҳамкории муваффақ ва гирифтани натиҷаҳои нақшавӣ шароит фароҳам меорад.

Аз нуқтаи назари ҳукук, рафтор метавонад қонунӣ, бетарафона ва зиддиқонунӣ бошад [74, с. 373]. Одатан рафтори қонунӣ ба меъёрҳои ҳукуқӣ ҷавобгӯ буда, барои расидан ба натиҷаҳои иҷтимоӣ равона шудааст. Дар ҳолати вайрон гардидани ин меъёрҳо рафтор ғайриқонунӣ эътироф шуда метавонад.

Тибқи шаклҳои татбиқи ҳукук, муҳаққиқон шаклҳои зерини рафтори қонуниро ҷудо менамоянд: риоя, иҷро, истифода ва татбиқи ҳукук [74, с. 374]. Ин шаклҳо мантиқи ташаккули рафтори қонуниро инъикос менамоянд. Заминаи он риояи маҳдудиятҳои мебошад, ки бо меъёрҳои гуногуни ҳукуқӣ муқаррар гардидаанд. Аммо риояи муқаррарии маҳдудиятҳо рафтори қонунии бетарафона доништа мешавад. Ҷанбаи амалии фаъолияти ҳукуқӣ иҷрои босифати уҳдадорихои муайяннамудаи соҳаҳои ҳукукро пешбинӣ менамояд. Соҳаҳои асосии ҳукук инҳоянд: конституционӣ, маъмурӣ, ҳифзи табиат, молиявӣ, граждонӣ, ҷиноятӣ, меҳнат, оила, манзил, соҳибкорӣ ва соҳаҳои дигар. Ҳар кадоме аз ин соҳаҳо ба шахрванд маҷмуи муайяни уҳдадорихоро арз менамоянд. Соҳаҳои ҳукук ба инсон ҳукуқҳои дахлдорро

таъмин намуда, мавқеи иҷтимоӣ, молумулкӣ ва ҳуқуқии ӯро дар ҷамъият устувор мегардонанд. Истифодаи ҳуқуқҳои таъминшаванда, тибқи қонунгузории амалкунанда, шакли ғайри рафтори қонунӣ аст. Инсон дар ҳолати вайрон шудани ҳуқуқҳои худ бо истифодаи амалҳои қонунӣ муқовимат нишон дода метавонад.

Аз тарафи шахс вайрон шудани амсилаи рафторе, ки бо меъёри ҳуқуқӣ муқаррар шудааст, ҳуқуқвайронкунӣ дониста мешавад. Мутахассисон якҷанд шаклҳои рафтори зиддихуқуқиро муайян намудаанд: а) бевосита вайрон намудани маҳдудияти ҳуқуқӣ, б) иҷро накардани уҳдадорӣҳои ба зимма гузошташуда, в) сӯистифодаи ҳуқуқи субъективӣ, г) баромадан аз ҳадди ваколат ва ғ. [74, с. 376]. Сатҳи қонунӣ фарҳанги ҳуқуқӣ ҳалли бошуурона ва ҳиссиётӣ ин зиддиятро таъмин менамояд. Инсон, ки қонунро медонаду онро эҳтиром менамояд, дидаю дониста ҳилофи меъёрҳои ҳуқуқӣ амал намекунад, балки бо нури ирода уҳдадорӣҳои худро босифат иҷро менамояд.

Тибқи таҳқиқотҳои фалсафиро ҳуқуқӣ, натиҷаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ одату малақаҳои ҳуқуқӣ ба шумор мераванд. Малақаҳои ҳуқуқӣ амалҳои беруниро бо талаби муоширати ҳуқуқӣ чун усулҳои муқаррари ҳуқуқӣ тақдир медиҳанд [44, с. 32]. Малақаҳои ҳуқуқӣ шуури инсонро аз интиҳоби тарзи танзими рафтор раҳо менамоянд. Онҳо чун муқаррароти рафтори қонунӣ зоҳир гардида, имкони тамоюл аз меъёрҳои ҳуқуқиро бартараф менамоянд.

Одати ҳуқуқӣ талаботи устувори дохилии шахс ба риояи ҷамъагии стандартҳои рафтори ҳоси ҳуқуқ мебошад [44, с. 32]. Одати ҳуқуқӣ дар раванди тақдир ва таъмин дар рафтори қонунӣ ташаккул меёбад. Истилоҳи «ҷадафҳои иҷтимоӣ», ки дар параграфи 1.2 баррасӣ шудааст, ба ин мафҳум наздик мебошад.

Умуман, рафтори қонунӣ одати ҳуқуқӣ буда, амалу рафтори ба қонунгузории амалкунанда қомилан мутобиқи инсонро, ки ба риоя, иҷро,

истифода ва татбиқи ин амалу рафтор равона шудааст, муайян менамояд ва таҳти назорати фарҳанги ҳуқуқӣ қарор дорад. Механизмҳои асосии рафтори қонунӣ одату малакаҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Рафтори қонунӣ меъёри ҷаҳли шуури ҳуқуқӣ буда, дар шакли одату малакаҳои ҳуқуқӣ зоҳир мегардад.

Хулоса, дар натиҷаи таҳлили байнифаннии фарҳанги ҳуқуқӣ сохтори мураккаби он муқаррар гардид. Шуури ҳуқуқӣ ва ҷаҳолияти ҳуқуқӣ меъёрҳои асосии фарҳанги ҳуқуқӣ буда, онҳо низ сохтори мураккаб доранд. Шуури ҳуқуқӣ аз меъёрҳои маърифатӣ ҳисси иборат аст. Меъёри маърифатӣ раванди қори шуури тафаккурро дар бар мегирад, ки дар натиҷа дар инсон донишҳо, андешаҳо, тасаввурот ва ҷаҳонбинӣ ташаккул меёбанд. Меъёри ҳисси равандҳои ҳиссиёту ҳаяҷонро дар бар мегирад, ки дар асоси онҳо муносибати инсон нисбат ба падидаҳои ҳуқуқӣ, эътиқод ба ростии донишҳои ҳуқуқӣ, эътиром ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳадафҳои рафтори қонунӣ ташаккул меёбанд.

Дар асоси таҳлилу ҷамъбасти натиҷаҳои таҳқиқоти фалсафии ҳуқуқии фарҳанги ҳуқуқӣ муқаррар гардид, ки он якҷанд меъёрро дар мегирад ва ин ин меъёрҳо шароитан чунин номгузорӣ шудаанд: маърифатӣ (шуури ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ), ҳисси (ҳиссиёти ҳуқуқӣ), ҷаҳолияти ҳуқуқӣ (одату малакаҳои ҳуқуқӣ).

1.2. Хусусиятҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҳонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

Дар рафти таҳлили байнифаннии фарҳанги ҳуқуқӣ (дар параграфи 1.1) муқаррар гардид, ки ин мафҳум мураккабу ҳамгиро буда, аз якҷанд меъёрҳо иборат аст. Барои дарки амиқи педагогии он таҳқиқоти танҳо фалсафии ҳуқуқӣ кофӣ нест. Омӯзиши иловагии психологии фарҳанги ҳуқуқӣ лозим аст. Ин бо дохил намудани як қатор меъёрҳои психологӣ ба меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ шарҳ дода мешавад, ба мисли: шуури ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ,

ҳисси ҳуқуқӣ, ҳадафҳои ҳуқуқӣ, ғаёлияти ҳуқуқӣ ва ғ.

Аҳамияти таҳлили психологии фарҳанги ҳуқуқиро мулоҳизаҳои теъдоде аз муҳаққиқон тасдиқ менамоянд. Дар таълифоти солҳои гузашта (И.А. Илин, Б.А. Кистяковский ва дигарон) ва таҳқиқотҳои имрӯза (А.В. Смоленцев, Г.Р. Фаттахова, Т.А. Фирсова ва дигарон) таъкид мешавад, ки фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ таҳлили фалсафӣ ва таҳлили психологиро талаб менамоянд. Ташаккули комили фарҳанги ҳуқуқӣ на танҳо бо донишҳои ҳуқуқ, балки бо муносибат нисбат ба он ва ҳиссиёти гуногун дар раванди муошират бо падидаҳои ҳуқуқӣ муайян мегардад. Ин гуфтаҳо ба зарурати таҳлили психологии фарҳанги ҳуқуқӣ ишора менамоянд.

Тавре дар рафти таҳлили фалсафиро ҳуқуқӣ (дар параграфи 1.1) муайян гардид, меъёри муҳими фарҳанги ҳуқуқӣ шуури ҳуқуқӣ мебошад. Барои ҳосил намудани тасаввуроти амиқ дар бораи шуури ҳуқуқӣ ин мафҳумро аз нуқтаи назари психологӣ таҳлил намудан лозим аст.

Одатан дар психология шуур чун муносибат нисбат ба ҷаҳон бо донишҳои қонуниятҳои объективии он муайян мегардад [150, с. 347]. Дар сарчашмаи дигар қайд мешавад, ки шуур маҷмуи усулҳои ҳиссию фикрии доимтағирёбанда буда, бевосита дар назди субъект зоҳир мегардад ва ғаёлияти амалии ӯро пешақӣ дарк менамояд [82, с. 327]. Таърифҳои пешниҳодгардида аз ягонагии меъёрҳои ҳиссию фикрии шуур далолат медиҳанд. Барои ташаккули шуури ҳуқуқӣ донишҳои амиқ дар соҳаи ҳуқуқ, инчунин дарки ҳисси онҳо зарур аст.

Гуфтаҳои боло далели таҳқиқи раванди ташаккули шуури ахлоқӣ мебошанд. Он на танҳо омӯзиши мафҳумҳои ахлоқӣ, балки ба ақидаҳои ахлоқӣ табдил ёфтани онҳоро низ дар бар мегирад [150, с. 348]. Механизми ин гузариш ошкор нест, аммо возеҳ аст, ки бе дарку эҳсос ақидаҳоро ташаккул дода, ба омилҳои рафтор табдил додан ғайриимкон аст.

Аксар психологҳо чунин андеша доранд, ки шуур шакли олий ва муттаҳидкунандаи психикаи инсон чун натиҷаи шароитҳои ҷамъиятию

таърихии ташаккули он дар фаъолияти меҳнатӣ ҳангоми муоширати доимӣ тавассути забон бо дигар одамон мебошад [127, с.26]. Ин таъриф бо дигар таҳқиқотҳо дар бораи беваҷҳӣ ё мавҷуд набудани хусусиятҳои психологии шуур тасдиқ мегардад [82, с. 328]. Шуур фаъолияти равандҳои гуногуни маърифатӣ (идрок, тасаввурот, хотира, тафаккур)-ро, ки дар дарки падидаҳои ҷаҳони фарогир иштирок мекунанд, муттаҳид менамояд.

Муҳаққиқон тавсифҳои муҳими шуурро муайян намудаанд: 1) маҷмуи донишҳо дар бораи ҷаҳони фарогиранда, 2) фарқи субъект ва объект, 3) таъмини фаъолияти мақсаднок бо ёрии он, 4) дохил намудани муносибати муайян ба меъёри он [127, с. 26-27]. Шуур баҳодихии ҳиссии падидаҳои ҷамъиятиро ҷамъбаस्त намуда, муносибати инфироди нисбат ба онҳо ба шакл медарорад. Дар заминаи донишҳои ҳуқуқӣ инсон системаи дар ҷамъият ташаккулефтаи муносибатҳоро ҳифз намуда, бо рафтори худ идора мекунад.

Муттаҳидии меъёрҳои ҳиссию фикриро С.Л. Рубинштейн низ таъкид намуда буд. Ба тасдиқи ӯ, дар шуури инсон идрок ва дониш ҳамеша якҷоя ва ба таври ҳамафарогир амал мекунанд [156, с. 6]. Инсон чизеро, ки барояш аҳамияти инфиродӣ дорад, дарк менамояд. Ҳаёти иҷтимоӣ дар асоси дарки инфиродии меъёрҳои ҳуқуқию ахлоқӣ, муносибатҳои дар ин замина шаклгиранда ва эътиқод ба зарурати риояи онҳо ташкил мегардад.

Чунин тавсифи шуурро К.К. Платонов низ пешниҳод намудааст: ташкили муносибатҳо, дарк ва тассурот [142]. Ин тафсир фарогирии равандҳои тафаккур ва ҳиссиётро дар раванди дарки падидаҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд.

Бо ёрии тафаккур робитаҳои объективӣ дар байни падидаҳои баррасишаванда ошкор мегарданд. Ҳиссиёт ба ташаккули муносибати субъективӣ нисбат ба воқеияти атроф мусоидат мекунанд. Дар меъёри шуур ин шаклҳои муносибат синтез шуда, рафтор ва равандҳои муҳими худбаҳодихӣ ва худогоҳиро муайян менамоянд [39, с. 258]. Донишҳои ҳуқуқӣ якҷоя бо ҳиссиёти ҳуқуқӣ муносибатҳои муайяни инсонро нисбат ба

меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул дода, онҳоро ба ақида табдил медиҳанд. Натиҷаҳои таҳлили фалсафии фарҳанги ҳуқуқӣ дар ин бора, ки танҳо бо муттаҳидии донишҳо ва ҳиссиёт нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва инкишофи ақидаҳои ҳуқуқӣ муносибати мусбат ба вучуд омада метавонад, далели гуфтаҳои болост. Дар рафти таҳқиқи психологӣ фарҳанги ҳуқуқӣ муайян намудани механизмҳои ин раванд муҳим аст.

Таҳқиқи олимони франсуз (Дюркгейм, Де Робертӣ, Халбвакс ва дигарон)-ро дар бораи шуур чамъбаст намуда, А.Н. Леонтев муайян намуд, ки шуури инфиродӣ дар натиҷаи ба инсон таъсир расонидани шуури ҷамъият ба вучуд омада, таҳти таъсири он психикаи инсон маърифатнок ва иҷтимоӣ мегардад [92, с. 27]. Ин психикаи маърифатнок ва иҷтимоӣ гардида ро муаллиф шуур номидааст. Дар ҳамин асос хулосае тасдиқ мегардад, ки дар рафти таҳлили фалсафии фарҳанги ҳуқуқӣ дар бораи мавҷуд будани фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ ҷамъият ва шахси алоҳида ҳосил шудааст. Шуури ҳуқуқӣ шахс дар асоси шуури ҳуқуқӣ ҷамъият ба вучуд меояд.

Омӯзиши шуур чунин хулосабарориро имконпазир гардонд: 1) шуур дарк ва донишро муттаҳид менамояд, 2) шуур дар раванди дарки донишҳои ҳосилшуда муносибати субъективиро нисбат ба воқеияти атроф ба шакл медарорад, 3) донишҳои ҳуқуқӣ якҷоя бо ҳисси ҳуқуқӣ муносибати муайяни инсонро нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ба вучуд оварда, онҳоро ба ақида табдил медиҳанд, 4) дар шуур намудҳои гуногуни муносибат синтез шуда, рафтор ва равандҳои муҳими худбаҳодиҳӣ ва ҳудогоҳиро муайян менамоянд, 5) шуури шахс бо шуури ҷамъият муайян мегардад.

Одатан ба меъёри шуури ҳуқуқӣ идеологияи ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқӣ дохил мешаванд. Тафсири психологӣ шуури ҳуқуқӣ дар бораи меъёри он тасаввуроти муфассалро ҳосил менамояд.

А.Р. Ратинов дар меъёри шуури ҳуқуқӣ ду меъёро ҷудо намудааст: маърифатӣ ё диди ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ психологӣ [151]. Меъёри маърифатӣ

аз донишҳои ҳуқуқӣ иборат аст. Меъёри психологӣ дарк, эътиқод, муносибат ва ҳадафхоро дар доираи падидаҳои ҳуқуқӣ дар бар мегирад.

Ба тасдиқи муҳаққиқон, донишгари меъёрҳои ҳуқуқӣ аз пеши худ иҷрои онҳоро таъмин наменамояд. Барои шуури ҳуқуқии мукамал ҳадафҳо ва баҳодиҳии меъёрҳои ҳуқуқӣ аҳамияти хоса доранд. Муносибати ҳиссӣ ба меъёри ҳуқуқ бисёр вақт натиҷаи шомил будани шахс ба системаи арзишҳои муайяни иҷтимоӣ аст [193, с. 21]. Яъне, бо ёрии ҳиссиёт муносибати арзишии инсон ба меъёрҳои ҳуқуқ шакл гирифта, барои риояи онҳо ҳавасмандӣ ба вуҷуд меояд.

Аксар муаллифони шуури ҳуқуқиро аз фаъолияти рафтор ҷудо намуда, рафтори шахсро дорони меъёри воқеӣ мешуморанд. Рафтори иҷтимоӣ шакли ҳафӣ ва зуҳури шуури ҳуқуқии аслии мебошанд [193, с. 21]. Шуури ҳуқуқӣ падидаҳои ҳуқуқиро дар шуури одамон инъикос намуда, танзимкунандаи дохилии рафтор ва муносибатҳои ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Рафтори қонунӣ аз доираи шуури ҳуқуқӣ берун баромада, чун яке аз меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ зоҳир мешавад.

Нуқтаи назари Л.М. Голубева тасдиқи ин гуфтаҳост. Ба андешаи ӯ, шуури ҳуқуқии ноболиғон инҳоро дар бар мегирад: а) муносибат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки риояи онҳоро таъмин менамояд, б) ташкили малакаҳои рафтори қонунӣ, яъне фарҳанги ҳуқуқӣ [36]. Шароити муҳими ташаккули шуури ҳуқуқиро муаллиф ташкили муносибати субъективӣ нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мешуморад.

Ҳарчанд фаъолият ба меъёри шуури ҳуқуқӣ дохил нашавад ҳам, вале маҳз фаъолият равандҳои идораи рафтори инсонро ташкил медиҳад. Тибқи таҳқиқоти Т.А. Фирсова, шуури ҳуқуқӣ системаи ақидаҳои принципҳои мебошад, ки дар раванди иҷтимоиғардонии ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, ба соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ вобастаанд. Ба андешаи муаллиф, сохтори шуури ҳуқуқӣ ягонагии меъёрҳои функционалии зеринро дар бар мегирад: маърифатӣ, баҳодиҳӣ (ҳиссӣ), танзимкунанда (рафтор) [193,

с. 24]. Меъёрҳои пешниҳодшуда ба ҳам алоқаи зич дошта, ҳамдигарро такмил медиҳанд.

Меъёри маърифатии шуури ҳуқуқӣ, аз нигоҳи муаллиф, маҷмуи донишу мафҳумҳо ва тасаввуроти ҳуқуқиеро дар бар мегирад, ки ҷаҳонбинии ҳуқуқии шахсро инъикос менамоянд [193, с. 34]. Ба андешаи ӯ, боҳабарии ҳуқуқии наврасон асоси рафтори қонунӣ аст. Деформатсияи шуури ҳуқуқӣ дар сатҳи маърифатӣ дар инфантилизми ҳуқуқӣ ва донишҳои ташаккулнаёфта, номурааттаб ва нодурусти ҳуқуқӣ ифода мегардад.

Илова бар ин, муаллиф таъкид месозад, ки рафтори қонунии шахсро на боҳабарии ҳуқуқӣ, балки меъёри баҳодихии шуури ҳуқуқӣ пурра таъмин менамояд. Ин меъёр муносибат нисбат ба ҳуқуқ, баҳодихии он ва андешаю ақидаро вобаста ба мафҳумҳои ҳуқуқии иҷтимоӣ, рафтори қонунӣ ва ҳиссиёту рӯҳия дар бар мегирад [193, с. 25]. Ҳамзамон ин меъёри шуури ҳуқуқӣ барои гузариш аз донишҳо ба тамоюлҳои арзишӣ, ки бо амалҳои ҳиссию баҳодихӣ муайян мегарданд, шароит фароҳам меорад. Ба андешаи муаллиф, меъёри ҳиссӣ ба сифати назорати меъёрию ҳуқуқии рафтори инсон зоҳир мешавад. Дар заминаи он меъёри танзимкунандаи шуури ҳуқуқӣ шакл мегирад.

Меъёри танзимкунанда ҳадафу принципҳои иҷтимоиро дар бар гирифта, танзими ихтиёрии рафтори қонунӣ ва иҷрои талаботи қонунро таъмин менамояд [193, с. 25]. Ин меъёр қўллаи шуури ҳуқуқӣ аст. Ин ҳанӯз на рафтор, балки ҳадафи психологӣ буда, якҷоя бо меъёрҳои маърифатӣ ва баҳодихӣ дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ амалу рафтори инсонро танзим менамояд. Агар ин меъёр ба таври кофӣ инкишоф наёфта бошад ё ташаккули он дар рафти иҷтимоигардонии ҳуқуқӣ ба таъсири манфӣ дучор ояд, он гоҳ эҳтимоли инкишофи зиддиятҳои ҳуқуқии тавсифкунандаи рафтори зиддиқонунӣ мавҷуд аст.

Дар як қатор таҳқиқотҳо меъёрҳои муайянгардидаи шуури ҳуқуқӣ муфассалтар баррасӣ шудаанд. Дар таҳқиқоти Г.Р. Фаттахова намудҳои

гуногуни меъёри маърифатӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: дарки ҳукуку уҳдадорихои худ, меъёрҳои ҳукуқӣ, анъанаҳо, донистани ҳуҷҷатҳои асосии ҳукуқӣ, маҳорати ҳифзи ақидаҳои худ, маҳорати сарфаҳмравӣ ба вазъиятҳо, баҳодиҳии мавқеи худ, риояи қоидаҳо, меъёрҳо, уҳдадорихои шахрванд, муносибати бошууруна нисбат ба таълим ё омодагӣ ба амалҳои бошууруна тибқи меъёрҳои ҳукуқӣ, интиҳоби тарзи дурусти рафтор дар ҳолати пайдошуда ва ғ. [189, с. 44]. Меъёрҳои муайянгардидаро қисман ба меъёри маърифатӣ нисбат додан мумкин аст. Баъзеи ин меъёрҳо (баҳодиҳии мавқеи худ, муносибати бошууруна ва ғ.) бештар ҳангоми робитаи донишҳо ва ҳиссиёт пайдо мешаванд. Як қисми ин меъёрҳо (риояи қоидаҳо, меъёрҳо, интиҳоби тарзи рафтор ва ғ.) бештар ба тавсифи фаъолияти ҳукуқӣ дахлдоранд. Тавре дар боло гуфтем, ба сохтори шуури ҳукуқӣ дохил намудани фаъолияти ҳукуқӣ сарҳадҳои онро то фарҳанги ҳукуқӣ васеъ менамояд. Бо ҳамин ягонагии меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии фарҳанги ҳукуқӣ тасдиқ мегардад.

Дар як қатор асарҳо механизми муҳими шуури ҳукуқӣ - тафаккури ҳукуқӣ пурратар баррасӣ шудааст. Ба андешаи муҳаққиқон, бо ёрии тафаккури ҳукуқӣ дарки ҳукуқ ва интиқоли нишондодҳои меъёрӣ ба рафтори иҷтимоӣ сурат мегирад [129, с. 26]. Дарки меъёрҳои ҳукуқ масъалаи басо мураккаби маърифатӣ аст. Ин масъаларо дар рафти фаъолияти самараноки фикрӣ метавон ҳал кард. Барои сарфаҳмравӣ ба ин раванди муҳими маърифатии шуури ҳукуқӣ меъёри раванди тафаккурро аниқ намудан лозим аст.

Ба андешаи Л.С. Виготский, тафаккур ба сифати ташкилкунандаи дохилӣ ва пешакии рафтори инсон зоҳир мешавад [30, с. 199]. Ин андеша бо аҳамияти тафаккур чун механизми интиқолдиҳанда дар байни тамоюлҳои ҳисси бешууруна ва рафтор тасдиқ мегардад.

Аз нигоҳи Л.С. Виготский, тафаккур танҳо ҳангоми мушкилӣ пайдо мешавад. Аз ин рӯ, дар раванди тарбия ҳар чӣ бештар ба вучуд овардани

мушкилиҳо муҳим аст. Ин мушкилиҳо барои тафаккур чун нуқтаҳои асосӣ хизмат мекунанд [30, с. 208]. Дар рафти тарбияи ҳуқуқӣ меъёрҳои ҳуқуқиро ба таври дастрас ва фаҳмо баён намудан на ҳамеша мувофиқи мақсад аст. Тавре таҷриба нишон медиҳад, омӯзиши ин меъёрҳоро ба ҳалли масъалаҳои маърифатӣ табдил додан самаранокии бештар дорад. Мушкилиҳое, ки ҳангоми ба раванди ҳалли масъалаҳои маърифатӣ ҳуқуқӣ дохил намудани наврасон ба вучуд меоянд, тафаккури ҳуқуқиро фаъолона инкишоф медиҳанд.

А.Н. Леонтев тафаккурро чун фаъолияти бевоситаи инсон баррасӣ менамояд, ки сохтори он ба сохтори фаъолияти амалӣ монанд аст. Ба андешаи ӯ, тафаккур чун фаъолияти амалӣ таъсири танзимкунандаи ҳиссиётро озмуда, бо ёрии амалиётҳои мантиқӣ татбиқ мегардад [89, с. 45]. Муҳимтарин амалиёти тафаккурӣ дар раванди дарки ҳуқуқ тафсир аст, ки натиҷаи он дарки моҳияти мафҳуми меъёрҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳо мебошад. Ба меъёри ҷанбаҳои ҳиссиёт дохил намудани тафсир омили асосии такмилдиҳандаи самаранокии он буда, робитаи меъёрҳои маърифатӣ ҳиссиёро исбот менамояд.

Аҳамияти тафсир дар раванди тафаккур дар асарҳои С.Л. Рубинштейн тасдиқ шудааст. Ӯ ба тафаккур чун дарки бавоситаи асоснок тавсиф медиҳад, ки робитаи муносибат, баёни ғайримустақим ва ҷамъбасти воқеияти объективиро муайян менамояд [156, с. 341]. Тафсир, тибқи таҳқиқотҳо (Д.В. Вилкеев, А.С. Габидуллин, В.А. Николаев, М.Н. Скаткин, А.М. Сохор ва дигарон), ба муайян намудани моҳият, яъне робитаҳои дохилию берунии объекти даркшаванда, ки моҳияти онро ташкил медиҳад, равона шудааст [168, с. 155].

С.Л. Рубинштейн ба марҳилаи ибтидоии тафаккур чунин тавсиф додааст: Тафаккури инсон вақте оғоз меёбад, ки дар ӯ барои фаҳмидани ягон чиз талабот пайдо мешавад. Тафаккур аз масъала ё мушкилӣ, тааҷҷуб ва зиддият шуруъ мешавад [156, С. 347]. Натиҷаи тафаккур ҳалли масъала ва

дарку рафъи мушкилии ошкоргардида аст.

Самаранокии фаъолияти тафаккурро С.Л. Рубинштейн ба пайдоиши чанбаҳои ҳиссӣ, ки дар шакли субъективии ҳиссиёт ифода меёбанд, зич алоқаманд намуааст [156, С. 347]. Ин муттаҳидӣ ва робитаи меъёрҳои маърифатӣ ва ҳиссию арзишии фарҳанги ҳукуқиро тасдиқ мекунад.

С.Л. Рубинштейн марҳилаҳои асосии раванди тафаккурро муайян намудааст: дарки вазъияти мушкил, рафъи он бо ёрии амалиётҳои тафаккурӣ (муқоиса, таҳлил, синтез, абстраксия, ҷамъбаст ва ғ.), мулоҳиза дар шакли мафҳумҳо, тасаввурот, озмоиши мулоҳиза дар шакли муҳокима, ҳулосабарорӣ - гирифтани донишҳои нав [156, с. 351-360]. Ин гуфтаҳо сохтори мураккаб доштани тафаккури ҳукуқиро тасдиқ мекунад. Аз ин нуқтаи назар таҳқиқ намудани он пешбинӣ мегардад.

Таҳлили сарчашмаҳои гуногун вобаста ба тафаккури ҳукуқӣ нишон медиҳад, ки якчанд тарзҳои тафсири он мавҷуд аст. Теъдод аз муҳаққиқон тафаккури ҳукуқиро ба шакли фаъоли шуури ҳукуқӣ ва раванди дарки падидаҳои ҳукуқӣ нисбат медиҳанд [42, с. 17]. Ин нуқтаи назар ба тафаккури ҳукуқӣ чун механизми ташаккули шуури ҳукуқӣ, ки аз ҳалли масъалаҳои амалию назариявии дар раванди татбиқи донишҳои ҳукуқӣ пайдошаванда иборат аст, тавсиф медиҳад.

Дар баъзе асарҳо тафаккури ҳукуқӣ раванди алоҳида эътироф гардидааст, ки ба шуури ҳукуқӣ вобаста нест. Чунин тафсири тафаккури ҳукуқӣ бештар хусусияти назариявӣ дошта, танҳо ба ҳукуқшиносони касбӣ ва олимони ҳукуқшинос хос аст. Он ба дарки ҳукуқӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии илмию ҳукуқӣ равона шудааст [153, с. 8]. Аз ин нуқтаи назар тафаккури ҳукуқӣ рафъи мушкilotу зиддиятҳоеро дар бар мегирад, ки дар қонунгузорӣ, тафсири меъёрҳои ҳукуқӣ ва татбиқи қонун мутобиқи онҳо мушоҳида мешаванд. Муҳаққиқони дигар низ дар мавриди тафаккури ҳукуқӣ чунин андешаро баён доштаанд [52].

Дар таҳқиқотҳои муосир тафаккури ҳукуқӣ дар таносуб бо мафҳуми

–дарки ҳуқуқ” баррасӣ мегардад. Ин категорияи илмӣ, ки раванд ва натиҷаи фаъолияти фикрии инсонро ифода менамояд, дарки ҳуқуқ ва баҳодиҳии онро чун падидаи яклухт дар мегирад. Чунин тафсири тафаккури ҳуқуқӣ аз муттаҳидии ду раванд иборат аст: дарки ҳуқуқ, моҳияти он (тафаккури илмию ҳуқуқӣ) ва раванди фаъолияти зеҳнии инсон ҳангоми татбиқи ҳуқуқ (тафаккури ҳуқуқии касбӣ ва муқаррарӣ) [129, с. 32-33]. Ин нуқтаи назар ба тафаккури ҳуқуқӣ чун фаъолияти маърифатӣ дар доираи шуури ҳуқуқӣ чиҳати ифшои моҳияти меъёрҳои ҳуқуқӣ ва татбиқи комилан мутобиқи онҳо дар вазъиятҳои гуногун тавсиф медиҳад. Тавре таҷриба нишон медиҳад, бо ёрии тафаккури ҳуқуқӣ робитаҳои аслии меъёрҳои ҳуқуқӣ шарҳ дода мешаванд, ки ин барои дарки моҳият ва истифодаи комилан мутобиқи онҳо чиҳати таъмини рафтори қонунӣ имкон фароҳам меорад.

Гуфтаҳои боло таҳлили функсияҳои зерини тафаккури ҳуқуқиро тасдиқ мекунанд: инъикоси қонуниятҳои объективии ҳаёти ҳуқуқии ҷамъият; тафсири падидаҳои давлатию ҳуқуқӣ, зеро маҳз тафсир муайян намудани объект ва вобастагҳои онро таъмин менамояд [129, с. 68].

Дар тафсири пешниҳодгардида тафаккури ҳуқуқии назариявӣ (касбӣ) ё тафаккури ҳуқуқтатбиқкунанда (тафаккури ҳуқуқии амалӣ) тақсим намешавад. Тафаккури ҳуқуқӣ дар ин ҳолат чун ҳулосабарории дедуктивӣ зоҳир мегардад, ки мантиқи муайян дорад: меъёри ҳуқуқ – мантиқи умумӣ, татбиқи ҳуқуқ – мантиқи ҷузъӣ ва натиҷаҳои синтези онҳо – ҳулоса [6, с. 47]. Натиҷаҳои тафаккури ҳуқуқӣ дар доираи синтез вобаста ба объекти тафаккур тағир меёбанд. Аз нигоҳи тафаккури касбӣ, натиҷа татбиқи комилан мутобиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ вобаста ба хусусиятҳои вазъияти мушаххас барои ҳалли дурусти масъала аст. Аз нигоҳи тафаккури амалӣ, натиҷа тафсири меъёрҳои ҳуқуқӣ бо ёрии дарки моҳияти он барои рафтори қонунӣ ва татбиқи ҳуқуқ мебошад.

Дар таҳқиқоти бунёдии А.И. Овчинников қайд шудааст, ки тафаккури ҳуқуқӣ ба шуури ҳуқуқии шахс хос буда, ба он тафсир медиҳад [129, с. 92].

Ҳамин тавр, тафаккури ҳуқуқӣ сарчашмаи дониши ҳуқуқӣ буда, дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ ва тафсири онҳоро вобаста ба падидаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ таъмин менамояд.

Аҳамияти таъмини дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ бо ёрии тафаккур зарурати таҳқиқи амиқи раванди идрокро муайян менамояд. Дарки меъёри ҳуқуқӣ фаҳмидани маънои ҳуқуқи ин меъёр мебошад. Меъёрро аз ҷиҳати мантикию грамматикӣ дуруст тафсир намуда, мазмуни ҳуқуқи онро нафаҳмидан ҳам мумкин аст. Муҳаққиқон сабаби инро комилан мутобик набудани тафаккури ҳуқуқӣ мешуморанд [129, с. 95]. Тафаккури ҳуқуқӣ дарки ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқиро, ки инсон ба онҳо шомил аст, таъмин менамояд. Дар баъзе мавридҳо муаллиф тафаккури ҳуқуқиро ба идрок фикран монанд намуда, моҳияти онро механизми тафаккури ҳуқуқӣ медонад. Аз нигоҳи мо, механизми асосии тафаккури ҳуқуқӣ тафсир мебошад, ки зимни тафсири матнҳои ҳуқуқӣ дарки онҳоро таъмин намуда, рафтори қонуниро ба вучуд меорад. Дарк натиҷаи тафсир, яъне тафаккури ҳуқуқӣ аст.

Муҳаққиқон тафаккури ҳуқуқиро чун тафаккури илмию назариявӣ муайян намудаанд, ки ҳадафи он дарки моҳияти ҳуқуқ аст [129, с. 72]. Моҳияти донишҳои ҳуқуқӣ, ба мисли моҳияти ҳамагуна донишҳои иҷтимоӣ ва табиӣ илмӣ, маҷмуи робитаҳои аслии сабаб, амал ва меъёрро дар бар мегирад [67].

Ба андешаи А.И. Овчинников, тафаккури ҳуқуқӣ қонуниятҳои объективии ҳаёти ҳуқуқи ҷамъиятро инъикос намуда, функцияи тафсири далелҳои ҳуқуқиро иҷро мекунад [129, с. 68]. Ин андеша ба натиҷаҳои таҳқиқоти психологию педагогӣ мувофиқ аст, ки тибқи ин натиҷаҳо, тафсир усули дарки илмию таълимӣ буда, ба ифшои моҳияти падидаю равандҳои омӯхташавандаи иҷтимоӣ ва табиӣ равона шудааст [123]. Яъне, тафсир механизм ва усули асосии тафаккури ҳуқуқӣ мебошад.

Ҳамин тавр, мутобикати амалии тафсири ҳуқуқ ба дарки ҳуқуқ

мушохида мешавад. Аз нигоҳи мо, ин раванд ҷанбаҳои ба ҳам вобастаи тафаккури ҳуқуқӣ мебошанд. Тафсир функсияи гносеологии тафаккури ҳуқуқиро иҷро мекунад, яъне чун механизми гносеологии он зоҳир мешавад. Идрок функсияи психологиро иҷро карда, аз тарафи шахс аз худ намудани моҳияти объективии тафсиршудаи донишҳои ҳуқуқиро таъмин менамояд. Тавре таҷриба нишон медиҳад, дар амалияи ҳуқуқ ин механизмҳо ба ҳам зич вобастаанд.

Ба андешаи файласуф М.С. Каган, ҳиссиёт раванди даркро ҳамроҳӣ менамоянд, вале пойгоҳи асосии он нестанд, ҳол он ки барои шуури арзишӣ пойгоҳи асосӣ мебошанд [63, с. 160]. Ҳиссиёт бештар ба баҳодиҳии падидаи омӯхташаванда ва муайян намудани арзиши он барои субъекти дарк равона шудаанд.

Ин андешаро натиҷаҳои таҳқиқоти психологӣ тасдиқ менамоянд. Масалан, Л.С. Виготский мегӯяд, ки дастоварди муҳими психология муайян намудани хусусияти ҳиссию ғаъоли тафаккур аст. Илова бар ин, тафаккур танҳо дар заминаи ҳисси бешуурона ба вучуд омада, ба туфайли он ҷараён мегирад [30, с. 207]. Аз нигоҳи Л.С. Виготский, тафаккур на ба қонунҳои мантиқӣ, балки ба қонунҳои психологии ҳиссиёт тобеъ аст. Тафаккур аз мушкилиҳо пайдо гардида, омилҳои ҳиссии рафъи онҳоро ба вучуд меорад.

С.Л. Рубинштейн низ тасдиқ мекунад, ки ҷанбаҳои ҳиссии дар шакли субъективии таассурот ва муносибати инсон нисбат ба муҳит ифодашаванда ба ҳар як раванди фикрӣ дохил гардида, ба таври хос онро инъикос менамоянд. Тафаккур хоси инсон аст, аз ин рӯ, ба амали тафаккур ба андозаи муайян ҳиссиёт низ дохил мешавад [156, с. 347]. Ба андешаи ӯ, ҳиссиёт ба тафаккур шиддату ҳассосияти бештар бахшида, ба моҳияти дарк амиқтар ворид шудани онро таъмин менамояд. Яъне, ҳиссиёт нақши омилҳои ҳавасмандсозии раванди даркро иҷро мекунад.

Барои ошкор намудани хусусиятҳои ҳиссиёт дар рафти ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ хосиятҳои ин мафҳумҳоро муайян намудан муҳим аст.

Психологҳо ҳиссиётро натиҷаи олии инкишофи таассуроти инсон гуфтаанд [82, с. 406-407]. Ҳиссиёт инъикоси субъективии муҳит аст [22, с. 19]. Яъне, аксуламали субъективии шахс ба таъсири муҳит.

Шакли устувори ҳиссиёти шахс рӯҳия ном дорад. Ҷунун, таассурот, эҳсос, рӯҳия ва стресс ба ҳам зич алоқаманд буда, доираи ҳиссии шахсро ба вучуд меоранд [93].

Ҷунун зухуроти кӯтоҳмуддати ҳиссиёт буда, дар анҷоми амал ба вучуд меояд. Таассурот аксуламалест, ки дар оғози амал пайдо гардида, пешакӣ ба натиҷа сарфаҳм меравад. Он хусусияти пешгузаранда дошта, ҳодисаро дар шакли баҳодиҳии субъективии ҷамъбасти инъикос менамояд [39, с. 191]. Таассурот (тааҷҷуб, шавқ ва ғ.) дар оғози изҳори иттилооти ҳуқуқӣ ба вучуд меояд. Тавре таҷриба нишон медиҳад, барои ташкили ҳавасмандӣ онро бо фарогирии омилҳои иловагии таассурот тақвият додан муҳим аст.

Ба андешаи муҳаққиқон, таассуротро дарк намуда, ба моҳияти он сарфаҳм рафтан мумкин аст. Мантиқи инкишофи ҳолатҳои таассурот дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ бо тавсифҳои аслии меъёрҳои доираи ҳиссиёти шахс (ҷунун, таассурот, эҳсос, рӯҳия ва стресс) муайян мегардад. Дар рафти шиносоии аввалин бо меъёрҳои ҳуқуқ таассуроти ҳуқуқӣ ба миён меояд, ки шавқи тарбиягирандагонро ба иттилооти ҳуқуқии изҳоршаванда муайян намуда, тадриҷан ба рӯҳия табдил меёбад.

Бо ёрии таассурот инсон таъсири объективии меъёрҳои ҳуқуқиро ба ҳаёти худ ва ҳаёти ҷамъият муайян карда наметавонад. Аммо таассурот имкон медиҳад, ки муносибати субъективии шахс нисбат ба ҳамин меъёрҳо баён карда шавад. Аз ин рӯ, муҳаққиқон бовар доранд, ки таассурот марҳилаи муҳими инкишофи тафаккур аст [39, с. 198]. Дар заминаи баҳодиҳии ҳиссии падидаҳои ҳуқуқӣ равандҳои фаъолияти фикрӣ ҷиҳати дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ фаъол мегарданд. Наврас моҳияти иҷтимоию ахлоқӣ ва аҳамияти амалии ин меъёрҳоро дар ҳаёти ҷамъият, оила ва шахс дарк намуда, ҳиссиёти ҳуқуқии ӯ ба вучуд меоянд. Ин ҳолати устувори психикӣ

буда, муносибати субъективиро нисбат ба меъёру падидаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ ифода менамояд.

Ҳиссиёти ҳуқуқии тӯлонӣ тадриҷан ба рӯҳияи ҳуқуқӣ табдил меёбанд. Муҳаққиқон рӯҳияро чун ҳолати тӯлонӣ ё доимии таассурот тавсиф намудаанд, ки ҳамаи рафтори инсонро инъикос менамояд [39, с. 191]. Дар рафти кори таҷрибавию озмоишӣ мо сайъ намудем, ки рӯҳияи мусбати иштирокчиёни гурӯҳҳои озмоиширо дар давоми машғулият нигоҳ дорем. Ба ин муносибати самимию эътимодомез нисбат ба онҳо мусоидат намуд. Дар рафти баррасии меъёрҳои қонунгузорӣ барои аз худ намудани онҳо ҳавасмандӣ ба вучуд омад ва наврасон бо рӯҳияи мусбат муқаррароту меъёрҳои қонунгузорию аз худ мекарданд.

Барои муайян намудани мантиқи раванди дарк аҳамияти аввалиндараҷа доштани ҳиссиёт ё тафаккур дар ин раванд муҳим аст. Дар таҳқиқотҳои фалсафӣ омадааст, ки тафаккур дар раванди дарк аҳамияти аввалиндараҷа дорад ва ҳиссиёт онро ҳамроҳӣ менамоянд [63, с. 160]. Барои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ на танҳо аз худ намудани донишҳо, балки ташкили муносибати арзишӣ нисбат ба онҳо муҳим аст. Дар ин ҳолат тафаккур чун тарзи коркарди дубораи маълумотҳои даркшаванда зоҳир мегардад [63, с. 160]. Ин гуфтаҳо робитаи тафаккур ва ҳиссиётро тасдиқ менамоянд. Илова бар ин, натиҷаи синтези тафаккур ва ҳиссиёт на танҳо ба дарки маънои донишҳои ҳуқуқӣ табдил меёбад, балки аҳамияти арзишию тамоюлӣ барои субъекти дарк шакл мегирад.

Ҳамин тавр, дар рафти ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ҳиссиёт бештар функцияи аксиологиро иҷро мекунад. Дар ин замина Л.С. Виготский ба ҳиссиёт чун натиҷаи баҳодиҳии организм ба муносибат бо муҳит тавсиф додааст [30, с. 134]. Ҳиссиёт ва тафаккур дар якҷоягӣ тамоюлҳои арзишии муайянкунандаи рафтори қонунии инсонии тибқӣ меъёрҳои ҳуқуқ амалкунандаро ташаккул медиҳанд.

Аз таҳлили психологии раванди дарк бармеояд, ки онро ба ду қисми

вобаста тақсим кардан мумкин аст: гирифтани донишҳо ва ташаккули муносибати арзишӣ нисбат ба онҳо. Вобаста ба ҳадафҳои дарк ҳам тафаккур ва ҳам ҳиссиёт метавонанд механизмҳои асосӣ бошанд. Аз ҷиҳати илмӣ тафаккур механизми асосӣ ба шумор меравад. Дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ, ки дар он донишҳо аз пеши худ рафтори қонуниро таъмин намеkunанд, ҳиссиёт муносибати арзиширо нисбат ба онҳо муайян менамоянд ва, аз ин рӯ, аҳамияти аввалиндараҷа касб меkunанд. Аз нигоҳи мо, ҳангоми ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон ба ҳиссиёте, ки ба инкишофи тамоюлҳои арзишӣ мусоидат меkunанд, таъя намудан муҳим аст.

Дар адабиёти психологӣ масъалаи аҳамияти аввалиндараҷа доштани тафаккур ва ҳиссиёт мавриди баҳс қарор гирифтааст. Ҳалли асосноки ин масъала вобаста ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ барои дуруст муайян намудани мантиқи ташаккули он муҳим мебошад. Л.С. Виготский дуруст қайд намудааст, ки ҳиссиёт чун аксуламали пешакӣ зоҳир гардида, ба организм рафтори минбаъда ва шаклҳои ташкилии ин рафторро хабар медиҳад [30, с. 140]. Ба андешаи ӯ, рафтори инсон устувор аст, танҳо агар бо ҳиссиёт алоқаманд бошад.

Л.С. Виготский таъкид менамояд, ки аксуламали ҳиссиёт бояд асоси раванди тарбиявино ташкил диҳад. Аз нигоҳи ӯ, омӯзгор бояд пеш аз баёни ин ё он дониш ҳиссиёти дахлдорро ба вучуд оварда, ҷиҳати ба донишҳои нав алоқаманд намудани ин ҳиссиёт талош варзад [30, с. 141-142]. Ба андешаи Л.С. Виготский, таълиму тарбия бояд бо тааҷҷуб, дилгармӣ ва ҳаяҷон, ки асоси ҳамагуна эътиқод, аз ҷумла эътиқоди ҳуқуқӣ аст, оғоз ёбад.

Аз нигоҳи А.Н. Леонтев, ҳиссиёт бо таносуби фаъолияти намунавии субъект нисбат ба талаботу омилҳо ба вучуд меоянд [92, с. 89]. Таҷриба нишон медиҳад, ки самаранокии тарбияи ҳуқуқӣ бештар ба ташаккули ҳисси тааҷҷуб, шавқ ва кӯшиши наврасон барои омӯхтани донишҳои нав ва истифодаи ин донишҳо дар фаъолияти амалӣ вобаста аст.

Ин гуфтаро натиҷаҳои таҳқиқоти Л.С. Виготский тасдиқ менамоянд. Ба

андешаи ӯ, ҳамагуна дониш бояд дар заминаи ҳисси шавқ ба вучуд ояд. Лаҳзаи ҳаяҷону дилгармӣ бояд барои ҳамагуна кори тарбиявӣ нуқтаи асосӣ бошад [30, с. 142]. Яъне, ҳиссиёт донишхоро пешакӣ пай бурда, чун омилҳои азхудкунии ин донишҳо зоҳир мегарданд.

К.К. Платонов бо ҷонибдорӣ аз ин андеша менависад, ки ҳиссиёт, ба фарқ аз тафаккур, функцияи қадимаи психика буда, ба организмҳои яххуҷайра хос аст. Ҳиссиёт бо инкишофи нутқ ва тафаккур тобиши иҷтимоӣ касб мекунад. Роҳандозии муносибатҳо танҳо ба инсон хос аст [142]. Ин андеша аҳамияти аввалиндараҷа доштани ҳиссиётро дар раванди фаъолияти маърифатӣ тасдиқ менамояд.

А.Н. Леонтев робитаи ҳиссиёт ва тафаккурро муайян намудааст. Ба андешаи ӯ, раванди дарк аз баҳодиҳии ҳиссӣ оғоз ёфта, бо он анҷом меёбад. Дар дохили ин раванд фикр амал мекунад [92]. Шиносоии нахустин бо иттилооти ҳуқуқӣ (падидаю меъёри ҳуқуқӣ, қонун) аксуламали даркнашавандаи ҳиссиётро ба вучуд оварда, муносибати нахустинро нисбат ба он муайян менамояд ва ҳавасмандии нахустинро ба қабул ё инқори он фароҳам меорад. Сипас равандҳои тафаккур дарки моҳияти меъёрҳои ҳуқуқиро таъмин менамоянд. Минбаъд дар раванди дарки донишҳои ҳуқуқӣ ҳиссиёти муайяни ҳуқуқӣ шакл гирифта, донишҳои ҳуқуқиро ба ақидаҳои ҳуқуқӣ табдил медиҳанд.

Р.М. Грановская бо ҷонибдори аз ин андеша менависад, ки ҳиссиёт баҳодиҳии ибтидоӣ тахминии иттилоотро анҷом медиҳанд. Ин иттилоот дар сатҳи шуур дақиқ гардида, ба ҷадвали қиёсии арзишу аҳамиятҳое, ки барои мутобиқгардонии иҷтимоӣ мувофиқанд, чун меъёр дохил мешаванд [39, с. 258]. Иттилооти ҳуқуқӣ дар аввал мавриди баҳодиҳии ҳиссиёт қарор мегиранд. Дараҷаи аҳамиятнокии ва зарур будани ин иттилоот барои фаъолияти ҳаётии амну осуда ҳис карда мешавад. Барои азхудкунии ин иттилоот омилҳо ба вучуд меоянд. Сипас тафаккур бо ёрии механизмҳои тафсирии худ дарку сарфаҳмравии ин иттилоотро таъмин менамояд.

Иттилооти ҳуқуқӣ ба системаи донишҳои ҳуқуқии субъект дохил гардида, ба меъёри ин система табдил меёбанд, яъне чун дониши худӣ қабул мешаванд.

Натиҷаи муҳими ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ фаъолияти ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ҷавобгӯ, яъне рафтори қонунӣ мебошад. Аз нуқтаи назари психологӣ, фаъолият воҳиди ҳаёт буда, бо инъикоси психикӣ ғайримустақим баён шуда, субъектро ба ҷаҳони моддӣ равона менамояд [92, с. 82]. Психологҳо фаъолиятро бештар на чун маҷмуи аксуламалҳо, балки чун системаи меъёрии муносибатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ мекунанд. Система, маъмулан, меъёрҳо ва робитаи байни онҳоро дар бар мегирад.

Дар таҳқиқоти бунёдии А.Н. Леонтев сохтори ҳалқавии фаъолият муайян гардидааст: равандҳои ибтидоӣ ва равандҳои интиҳой, ки тамос бо муҳити моддиро амалӣ менамоянд; ислоҳ ва такмил бо ёрии робитаҳои баръакси равандҳои ибтидоӣ [92, с. 86]. Ин нақша, ки ба раванди ташаккули рафтори қонунӣ гузаронида шудааст, якчанд марҳилаҳоро дар бар мегирад. Марҳилаи ибтидоии фаъолияти қонунӣ вазъияти ҳуқуқие мебошад, ки одатан мушкилофар аст. Марҳилаи минбаъда таҳлили ин вазъият буда, барои ҳалли он одатан истифодаи маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ талаб карда мешавад. Натиҷаи истифодаи ин донишҳо: тамоюлҳои арзишӣ, ҳадафҳо, маҳорату малакаҳои ҳалли чунин мушкилоти ҳуқуқӣ.

Муқаррароти муҳими психологияи фаъолият зарурати талабот аст, ки ба фаъолияти мушаххаси субъект дар муҳити моддӣ равона гардида, танзим карда мешавад [92, с. 87]. Аммо талабот танҳо равандҳои физиологияи организмро фаъол намуда, онҳоро ба ҷустуҷӯи донишҳои ҳуқуқии дарқорӣ равона месозад. Лекин танҳо гирифтани дониши дарқорӣ ва дарки моҳияти ҳуқуқии он талаботро ташаккул дода, онро бо мазмуни зарурӣ такмил медиҳад, яъне ба ҳадафи психологӣ ва омилҳои фаъолият мубаддал мегардонад.

Тибқи таҳқиқотҳои психологӣ, таносуби фаъолияти моддии субъект бо талаботу омилҳои он ҳиссиёти гуногунро ба вучуд меорад [92, с. 88-89].

Қаноатмандӣ аз дарёфти ҳалли дурусти вазъияти ҳуқуқӣ ва пайдоиши эътимод ба қонунӣ будани амалҳои ҳуқуқии худ ҳиссиёти мусбатро ба вучуд оварда, ба афзоиши омилҳои рафтори қонунӣ мусоидат менамояд. Бе омилҳои устувор ва аҳамияти шахсию ҷамъиятидошта рафтори қонунӣ имконнопазир аст. Набудани чунин омилҳо ба пайдоиши нигилизми ҳуқуқӣ ё инфантилизми ҳуқуқӣ, яъне инкор ё безътибории меъёрҳои ҳуқуқӣ боис мегардад.

Меъёрҳои асосии фаъолияти инсон меъёрҳои иҷроқунандаи амалҳои ӯ мебошанд. А.Н. Леонтев амалро раванде номидааст, ки ба тасаввурот дар бораи натиҷаи ноилшаванда тобеъ мебошад [92, с. 103]. Фаъолият ба омил зич алоқаманд аст ва бе он вучуд дошта наметавонад. Амал ба ҳадафҳои субъект мутобик аст. Фаъолияти ҳуқуқӣ системаи мураккаби амалҳои ба ҳам вобастаро дар бар мегирад. Масалан, рафтори қонунӣ дар ҳаёти оилавӣ риояи маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқиро талаб мекунад. Ҳар кадоме аз ин меъёрҳо амалҳои ҳуқуқии алоҳидаро муайян менамояд. Ҳуқуқу уҳдадорихои аъзоёни оила аз асосҳои пешбиниамудаи Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вучуд меоянд. Масалан, дар моддаи 7-и Кодекси мазкур муқаррар шудааст, ки ҳуқуқи худро амалӣ намудани аъзоёни оила ва иҷрои уҳдадорихояшон набояд ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои қонунӣ аъзоёни дигари оила ва дигар шахрвандонро вайрон намояд. Дар моддаи 17-и Кодекси мазкур омадааст, ки шавҳар ҳуқуқ надорад ҳангоми ҳомиладории зан ва дар давоми якуним соли пас аз таваллуди кӯдак бе розигии зан ба суд оиди бекор кардани ақди никоҳ даъво пешниҳод намояд.

Ҳуқуқҳои кӯдакони ноболиғ дар боби 11-и Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудаанд:

- ҳуқуқи кӯдак барои зиндагӣ ва тарбия дар оила (моддаи 55-и Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон), ки бандҳои зеринро дар бар мегирад:
 а) ҳуқуқи зиндагӣ ва тарбия дар оила; б) ҳуқуқи ғамхорӣ аз тарафи падару модар; в) ҳуқуқи то қадри имкон донишҷӯ набошад; г) ҳуқуқи

зиндагии якчоя бо падару модари худ; ғ) ҳуқуқи таъмини манфиатҳои худ; д) ҳуқуқи тарбия аз тарафи падару модари худ;

- ҳуқуқи кӯдак барои муошират бо падару модар ва дигар хешу ақрабо (моддаи 56);

- ҳуқуқи кӯдак ба ҳимоя (моддаи 57);

- ҳуқуқи кӯдак барои озодона изҳор намудани фикри худ (моддаи 57¹);

- ҳуқуқи кӯдак ба доштани насаб, ном ва номи падар (моддаи 58);

- ҳуқуқи молумулкии кӯдак (моддаи 60), ки бандҳои зеринро дар бар мегирад: а) ҳуқуқи гирифтани таъминот; б) ҳуқуқи моликият; в) ҳуқуқи ихтиёрдорӣ молу мулки таҳти моликияташ қарордошта.

Дар ин замина Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” ҳуқуку уҳдадорӣҳои падару модарро дар таълиму тарбияи фарзанд муқаррар менамояд. Масалан, боби 2-и Қонуни мазкур, ки ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд номгузорӣ шудааст, муқаррароти зеринро дар бар мегирад:

- баробарии ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои падару модар (моддаи 6);

- ҳуқуқҳои падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд (моддаи 7);

- уҳдадорӣҳои падару модар дар тарбияи фарзанд (моддаи 8);

- уҳдадорӣҳои падару модар дар таълими фарзанд (моддаи 9).

Мазмуни асосии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд”-ро уҳдадорӣҳои падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд ташкил менамояд. Уҳдадорӣи падару модар аз он иборат аст, ки онҳо бояд тамоми донишу малакаи худро барои тарбияи дурусти фарзандон равона намоянд ва тамоми восита ва шароитро муҳайё созанд, ки фарзандонашон бештар ба донишандӯзӣ ва азхудкунии касбу ҳунар машғул бошанд. Масалан, дар моддаи 6-и Қонуни мазкур омадааст, ки падару модар, новобаста ба он ки якчоя ё ҷудо зиндагӣ мекунанд, дар таълиму тарбияи фарзанд ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои баробар доранд, ба истисноии ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузории Ҷумҳурии

Тоҷикистон. Дар баробари ин, Қонуни мазкур уҳдадорӣ мақомоти давлатӣ ва ташкилоту муассисаҳоеро, ки масъалаҳои таълиму тарбияи фарзандонро танзим мекунанд, муқаррар намудааст (боби 4). Инчунин баъзе чораҳои дигар низ пешбинӣ гардидаанд, ки онҳо фақат ба манфиати наврасону ҷавонон равона шуда, барои пешгирӣ намудани онҳо аз таъсири ҳар гуна зухурот ва амалҳои номатлуб мусоидат менамоянд. Вобаста ба ин, пешбинӣ шудааст, ки падару модар баъди таваллуди фарзанд ўро ҳатман аз қайди давлатии сабти асноди ҳолати шахрвандӣ гузаронанд. Илова бар ин, барои ноболиғон тамошои филмҳо ва бозиҳои компютерӣ, ки хусусияти зӯроварӣ, экстремистӣ, террористӣ ва ғайриахлоқӣ доранд ва дар вақти шабона рафтани онҳо ба марказҳои дилхушӣ қатъиян манъ гардидааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд" аз дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон қуллан фарқ дошта, мақсади асосии он пурзӯр намудани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд ва пойдории оила мебошад.

Зимнан, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин меъёрҳоеро пешбинӣ менамояд, ки ба ҳифзи манфиатҳои кӯдакон ва баланд бардоштани масъулияти падару модарон дар тарбияи фарзандон равона шудаанд. Дар моддаи 34-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки модару кӯдак таҳти ҳимоя ва ғамхорӣ махсуси давлатанд. Падару модар барои тарбияи фарзандон ва фарзандони болиғу қобили меҳнат барои нигоҳубин ва таъмини падару модар масъуланд. Давлат барои ҳифзи кӯдакони یتим, маъҷуб ва таълиму тарбияи онҳо ғамхорӣ менамояд.

Инчунин, Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак ҳуқуқҳои асосии кӯдак ва уҳдадорӣҳои падару модар ва давлатро дар бобати дуруст ба роҳ мондани тарбияи кӯдакон муқаррар намудааст. Тибқи моддаи 3-и ҳамин Конвенсия, давлатҳои аъзо уҳдадор мешаванд, ки бо дарназардошти ҳуқуқи вазифаҳои падару модари кудак, сарпарастон ё дигар шахсони мутобиқи қонун барои ӯ масъул, ба кӯдак чунин ҳимоя ва ғамхориеро таъмин намоянд, ки барои

некӯахволии ӯ зарур мебошад ва бо ин мақсад тамоми тадбирҳои дахлдорро андешанд.

Фаъолият, ба андешаи А.Н. Леонтев, ҷанбаи ҳадафнок ва ҷанбаи амалӣ дорад [92, с. 107]. Муҳаққиқ, ба ғайр аз фаъолияти бо ҳадаф муайяншаванда, дар меъёри фаъолият тарзҳои иҷроӣ онро, ки мувофиқи шароит муайян мегарданд, ҷудо намуда, ин тарзҳоро «амалиёт» номидааст. Ҳадафҳои фаъолияти ҳуқуқӣ бетағир боқӣ мемонанд, вале шароитҳои он тағир меёбанд. Дар ин ҳолат меъёри амалиёти фаъолият дигар мешавад. Ташаккули шуури ҳуқуқии кӯдаки дар оилаи солим ва ташаккули шуури ҳуқуқии кӯдаки дар оилаи носолим тарбиягирандаро ба ин мисол овардан мумкин аст. Ҳадаф як аст: ташаккули шуури ҳуқуқии кӯдак. Лекин шароитҳо тамоман дигаранд. Масалан, ҳадафи худмудофия ҳифзи ҳаёт, саломатӣ ва шаъну шарафи инсон аст. Вобаста ба шароитҳое, ки зимни онҳо зарурати худмудофия ба миён меояд, инсон амалҳои гуногунро иҷро карда метавонад: аз атрофиён ёрӣ хоستان, даъват намудани кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, нишон додани муқовимат. Ҳангоми муқовимат нишон додан шахс бояд дорои малакаҳои худмудофия бошад, то ин ки дуруст муқовимат намуда, аз ҳадди муайян берун набарояд. Зеро дар натиҷаи риоя накардани ҳадди муайяни муқовимат, масалан, расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ шахс бо гумони содир намудани ҷиноят ба ҷавобгарӣ кашида мешавад.

Дар асоси ҷанбаҳои номбаршудаи фаъолият А.Н. Леонтев макросохтори фаъолияти инсонро таҳия намудааст, ки он ҳаёти инсонро дар бар мегирад. Якум, фаъолияти алоҳида, ки бо омилҳои водоркунанда муайян мегардад. Дуюм, фаъолияти, ки ба ҳадафҳои бошуурона тобеъ аст. Сеюм, фаъолияти, ки ба шароитҳои ноил шудан ба ҳадафи мушаххас вобастагӣ дорад [92, с. 109]. Дар ин замина якҷанд сатҳҳои фаъолияти ҳуқуқиро ҷудо намудан мувофиқи мақсад аст. Сатҳи болоӣ – рафтори қонунӣ, ки бо омилҳои риояи қонунгузорӣ ва истифодаи онҳо барои таъмини фаъолияти ҳаёти муайян мегардад. Сатҳи мобайнӣ – рафтори қонунӣ, ки ҳадафи он

риояи меъёрҳои ҳуқуқии алоҳида аст. Сатҳи поёнӣ – тарзҳои амалӣ намудани рафтори қонунӣ вобаста ба шароитҳо.

М.С. Каган сохтори муфассали фаъолиятро пешниҳод намудааст, ки якчанд меъёрҳоро дар бар мегирад: ҳавасмандӣ, тамоюлӣ, амалиётӣ, неруӣ ва баҳодиҳӣ [63, с. 176]. Ин меъёрҳо сохтори мураккаб доранд. Меъёри ҳавасмандӣ падидаҳои психикии зеринро дар бар мегирад: талабот, омилҳо, ҳадафҳо, манфиатҳо, майлҳои шахс. Меъёри тамоюлӣ аз механизмҳои ҳадафгузорӣ, банақшагирӣ ва пешгӯии фаъолият иборат аст. Меъёри амалиётро нишонаҳои истёдод, қобилият ва маҳорату малакаҳо ташкил медиҳанд. Меъёри неруӣ сарчашмаҳои психологии неруро дар бар мегирад: таваҷҷуҳ, ирода ва заминаи ҳиссии фаъолият. Меъёри баҳодиҳӣ механизмҳои баҳодиҳии ҳиссӣ ва фикрии натиҷаҳои фаъолиятро муттаҳид намуда, ба субъект имкон медиҳад, ки қаноатбахш ё ғайриқаноатбахш будани натиҷаҳои фаъолияти худро эҳсос намояд [63, с. 176-177]. Таҳлили қиёсии меъёрҳои номбаршудаи фаъолият аз мутобикати умумии онҳо далолат медиҳад.

Ба андешаи М.С. Каган, раванди ҷамъоварии иттилоот аз тарафи механизмҳои зеҳнии психика ва андӯхтани ин иттилоот дар меъёрҳои идорақунӣ – ҷаҳонбинӣ ва ҳудогоҳӣ пеш аз раванди фаъолият амалӣ мегардад [63, с. 174]. Меъёрҳои идорақунӣ ба меъёри ҳавасмандии фаъолият таъсир мерасонанд. Хусусиятҳои амалишавии фаъолият, аз нигоҳи муаллиф, бо характери инсон муайян мегарданд. Ҳадаф робитаро дар байни меъёрҳои идорақунӣ таъмин менамояд.

Таҳқиқотҳо дар меъёри рафтории фарҳанги ҳуқуқӣ мавҷуд будани ҳадафҳои иҷтимоӣ ва принципҳои худтанзимшавии шахсро тасдиқ менамоянд [193, с. 25]. Ҳадафҳои ҳуқуқӣ ба ҳадафҳои иҷтимоӣ мансубанд. Онҳо низ моил будани шахсро ҷиҳати нишон додани аксуламали муайян ба падидаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла ба ҳаёти ҳуқуқӣ тавсиф менамоянд.

Ҳадафи иҷтимоӣ унсури мураккаби психологӣ буда, меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссӣ ва рафториро дар бар мегирад [150, с. 382]. Меъёри маърифатии ҳадафи ҳуқуқӣ аз доништан, эътимод доштан ва баҳодиҳии меъёру падидаҳои ҳуқуқӣ иборат аст. Меъёри ҳиссӣ ҳолатест, ки ба эҳсоси аҳамияти меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷамъият ва шахси алоҳида вобастагӣ дорад. Меъёри рафторӣ тибқи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба амалҳои воқеӣ моил будани субъектро тавсиф менамояд. Ҳадафи ҳуқуқӣ натиҷаи муҳими раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ва меъёри рафтории он аст.

Тамоюлҳои арзишӣ дар раванди фаъолияти ҳаётии субъект ташаккул ёфта, бо муттаҳидии донишҳо, ҳиссиёт ва фаъолият муайян мегарданд. Аммо дар мавриди мавҷуд будани тамоюлҳои арзишӣ муҳаққиқон андешаҳои ба ҳам зид доранд. Дар як қатор таҳқиқотҳо ҷанбаи пурмазмунӣ тамоюлҳои арзишӣ баррасӣ гардида, ҳуди онҳо чун муносибат нисбат ба арзишҳо тафсир карда мешаванд [131]. Психологҳо бисёр вақт тамоюлҳои арзиширо аз нуқтаи назари функционалӣ баррасӣ менамоянд. Ба андешаи онҳо, тамоюлҳои арзишӣ функсияи ҳавасмандиро нисбат ба фаъолият ва рафтори инсон иҷро мекунанд [155]. Дар ин тафсир мазмуни тамоюлҳои арзишӣ аҳамияти дуҷумдараҷа касб намудааст.

М.С. Каган тафсири фаъолияти тамоюлҳои арзиширо пешниҳод менамояд. Дар ин тафсир фаъолияти арзишию тамоюлии шахс чун фаъолияти шуури арзишии ӯ зоҳир мегардад, ки ин ё он системаи арзишҳоро ба вуҷуд меорад [63, с. 77-78]. Зимни ташаккули тамоюлҳои арзишӣ фаъолияти баҳодиҳии шуури инсон бо фаъолияти маърифатӣ фаълоне ҳамкорӣ мекунад. Фаъолияти арзишию тамоюлӣ дар така ба донишҳои ҳуқуқӣ на дар бораи моҳияти меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки дар бораи арзиши меъёрҳои ҳуқуқӣ барои субъект маълумоти объективиро субъективиро пешниҳод менамояд.

Теъдоде аз муҳаққиқон ин мулоҳизаҳоро ҷамъбаст намуда, тамоюлҳои

арзиширо дар намуди системаи сесатҳа тавсиф намудаанд. Сатҳи якум маърифатӣ буда, аз донишҳои андӯхтаи шахс иборат аст. Сатҳи дуюм ҳиссию арзишӣ аст, ки дараҷаи аз тарафи шахс дарк гаштани арзиши ин донишҳо ва изҳори муносибати шахсино нисбат ба ҳамин арзишҳо тавсиф менамояд. Сатҳи сеюм рафторӣ буда, амали мушаххаси шахсро, ки таҳти идораи ин арзишҳо қарор дорад, муайян менамояд [172, с. 172].

Дар рафти ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дарки донишҳои ҳуқуқии возеҳ муносибати муайяни субъектро нисбат ба онҳо ташаккул медиҳад. Дар натиҷа ин донишҳо барои субъект аҳамиятнок мегарданд, яъне ҳосияти арзиши субъективиро касб мекунанд. Дар рафти фаъолияти амалӣ ин арзишҳо чун тамоюлҳои арзишии муайянкунандаи самти амалҳо истифода мешаванд.

Тибқи таҳқиқотҳо, тамоюлҳои арзишӣ меъёри муҳими андешаю ҷаҳонбинии шахс буда, мавқеи ӯро муайян менамоянд. Яъне, шуур тамоюлҳои арзиширо чун ҳадафҳои иҷтимоӣ ба қайд мегирад, ки субъектро тибқи ҳадафу меъёрҳо ба фаъолият омода месозанд [194, с. 67]. Тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ пайдо гардида, самти рафтори қонунии субъектро муайян менамоянд.

Теъдоде аз муҳаққиқон тамоюлҳои арзишии ҳуқуқиро ба ақидаҳои ҳуқуқии меъёри ҳадафҳои ҳуқуқии шахс муттаҳид намудаанд [44, с. 37]. Дар таҳқиқотҳои дигар ташаккули тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ чун ҳамгироии донишҳои ҳуқуқӣ, ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва арзишҳои ҳуқуқӣ тавсиф шудааст [144, с. 10]. Системаи тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ вариантҳои рафтори инсонро дар вазъиятҳои гуногуни ҳуқуқӣ муайян намуда, онро ҷифз менамояд.

Таҳлили қиёсии мулоҳизаҳои гуногун чунин хулосаро имконпазир мегардонад, ки тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ марҳилаи муҳими рушди фарҳанги ҳуқуқӣ мебошанд. Онҳо системаи андешаю муносибатҳои шахсро,

ки эътиқоду ҳадаф ва принципҳои фаъолияти рафтори қонуниро муайян менамояд, дар бар мегиранд. Тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ дар асоси донишҳои ҳуқуқӣ, муносибат нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳадафҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд. Дар ҳаёти рӯзмарра ва фаъолияти касбию муқаррарӣ тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ функсияи омилҳои асосии рафтори қонуниро иҷро мекунанд.

Хулоса, таҳлили психологӣ фарҳанги ҳуқуқӣ дар сохтори он мавҷуд будани се меъёри асосиро тасдиқ менамояд: маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалӣ. Дар рафти таҳлили психологӣ муайян гардид, ки ду меъёри яқум шуури ҳуқуқии шахсро дар бар мегиранд. Инчунин муқаррар гардид, ки ҳар як меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ сохтори мураккаб дорад.

Дар натиҷаи таҳқиқи шуури ҳуқуқӣ чунин хулосаҳо ҳосил шуданд: 1) шуур ҳиссиёт ва донишро муттаҳид менамояд, 2) шуур дар раванди дарки донишҳои ҳосилшуда нисбат ба онҳо муносибати субъективиро ташаккул медиҳад, 3) донишҳои ҳуқуқӣ яқоя бо ҳиссиёт муносибати муайяни шахсро нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ташаккул дода, ин меъёрҳоро ба ақидаҳо табдил медиҳанд, 4) дар шуур намудҳои гуногуни муносибатҳои муайянкунандаи рафтори шахс, худбаҳодиҳӣ ва худогоҳии ӯ синтез мешаванд, 5) шуури шахс бо шуури ҷамъият муайян мегардад.

1.3. Асосҳои психологӣ-педагогӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқии ҳонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

Таҳлили фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари илмҳои ҳуқуқшиносӣ, фалсафа ва психология имкон дод, ки дар бораи мафҳуми таҳқиқшаванда тасаввуроти ҷамъбасти ҳосил шавад. Барои мукамал намудани ин тасаввурот тавсифҳои педагогӣ фарҳанги ҳуқуқиро омӯхтан лозим аст. Дар ин параграф моҳият, сохтор, мазмун ва тарзу усулҳои ташаккули фарҳанги

ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари педагогика баррасӣ мегарданд.

Педагогика пайваста ҷанбаҳои гуногуни фарҳанги ҳуқуқи ро мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор медиҳад. Бо рушди педагогикаи илмӣ аксар олимони барҷастаи педагогика дар замони гузашта зарурати ташаккули фарҳанги ҳуқуқии кӯдаконро барои ҳамгироии пурра ва беихтилофи онҳо ба ҷамъияти ҳуқуқбунёд тасдиқ намудаанд.

Дар асарҳои илмию педагогӣ, ки ба ҷанбаҳои гуногуни тарбияи ҳуқуқӣ бахшида шудаанд, ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврас натиҷаи муҳими раванди тарбияи ҳуқуқӣ эътироф гардидааст. Доир ба ин падида дар таҳқиқотҳои педагогӣ мулоҳизаҳои гуногун баён шудаанд. Теъдод аз муаллифон фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият ва шахсро айният дода, изҳор медоранд, ки фарҳанги ҳуқуқӣ шароити зарурии рушди демократия аст [202]. Ба фарҳанги ҳуқуқӣ маҷмуи меъёру арзишҳо ва институтҳои ҳуқуқиро нисбат медиҳанд, ки шахсро ба муҳити ҳуқуқӣ раҳнамун месозанд [167]. Дар як қатор таҳқиқотҳо мазмуни фарҳанги ҳуқуқӣ чун системаи андешаҳо, мулоҳизаҳо, ақидаҳо ва ҳадафҳои муайянкунандаи рафтори қонунии шахс тавсиф мегардад [1, с. 18]. Чунин таърифи фарҳанги ҳуқуқӣ дар таҳқиқотҳои педагогии О.Н. Богатикова ва Е.А. Лукашева пешниҳод шудааст. Онҳо ба тавсифи зикршуда тамоюлҳои ҳуқуқии дар рафти меҳнат ва муошират татбиқшавандаро илова намудаанд.

Дар таҳқиқотҳои дигар фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари инфиродӣ баррасӣ мегардад. Ба мисли таҳсилоти психологии инфиродӣ, ки шуури ҳуқуқӣ ва ғайолияти ҳуқуқиро муттаҳид менамояд. Ин андешаро А.Ф. Никитин баён намудааст [119]. М.Б. Смоленский фарҳанги ҳуқуқиро ба ҳислати шахс нисбат медиҳад, ки ин ҳислат дар муносибати боэҳтиром нисбат ба ҳуқуқ зоҳир мешавад [170].

Чунин мулоҳизаҳои педагогиро ҷамъбааст намуда, мо ба ин ҳулоса расидем, ки фарҳанги ҳуқуқии шахс қисми меъёрии фарҳанги инсон буда, ба

сифату умқи донишҳои ҳуқуқии шахс, дараҷаи дарки мазмуни ахлоқии меъёрҳои ҳуқуқӣ, сифати ақидаҳои ҳуқуқӣ, ки дар ҳаёти маишӣ, ҳангоми меҳнат ва дар ҷамъият татбиқ гардида, дар риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуку озодиҳо ва рафтори қонунӣ зоҳир мешавад, тавсиф медиҳад.

Дарки сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ барои фаҳмидани моҳияти он муҳим аст. Ба ин ҷанба як қатор таҳқиқотҳо бахшида шудаанд, ки дар онҳо олимони педагог ба фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари сохтори системавӣ тавсиф медиҳанд. Ба андешаи Н.И. Элиасберг, сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ меъёрҳои зеринро дар бар мегирад: а) системаи донишҳои илмӣ ҳуқуқӣ, б) тамоюлҳои арзишии ҳуқуқии шахс, в) ҳадафҳои рафтори қонунии шахс, ҳифзи ҳуқуку озодиҳо, г) рафтори ҷаҳли иҷтимоӣ [202]. Албатта, дар ин сохтор меъёрҳои маърифатӣ ва ҷаҳлияти амалӣ низ фаро гирифта шудаанд. Меъёри ҳиссӣ дар шакли пӯшида баён гардидааст.

М.Б. Смоленский зимни тавсифи фарҳанги ҳуқуқӣ менависад, ки он муносибати боэҳтиром нисбат ба ҳуқуқ ва ҳаҷми қонун иттилооти ҳуқуқӣ дар бораи меъёрҳои ҳуқуқии таъминкунандаи хусусияти қонунии амалҳоро дар бар мегирад [170]. Ба андешаи С.Б. Тугуз, фарҳанги ҳуқуқии шахс дараҷаю хусусияти инкишофи ҳуқуқӣ, тарзи ҷаҳлияти ҳаётӣ ва меъёру стандартҳои рафторро дар муҳити ҳуқуқӣ инъикос менамояд [185, с. 49]. Ба таъкиди Л.М. Матвиенко, фарҳанги ҳуқуқӣ сохтори пӯшида дорад. Фарҳанги ҳуқуқии шахси алоҳида донистану дуруст фаҳмидани қонунгузорию амалкунанда, риоя, иҷро ва татбиқи онро дар бар мегирад [104, с. 57]. М.В. Кускова зимни таҳқиқи фарҳанги ҳуқуқии ҳонандагони синфҳои болоӣ ба сохтори он шуури ҳуқуқӣ ва ҷаҳлият дар асоси ҳуқуқро дохил менамояд [86, с. 22]. Муаллифони номбаршуда ва муаллифони дигар дар сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ мавҷуд будани меъёрҳои маърифатӣ ва ҷаҳлияти амалиро ҷонибдорӣ намудаанд. Меъёри ҳиссию арзишӣ, баръакс, норавшан ва танҳо чун муносибати боэҳтиром нисбат ба ҳуқуқ баён шудааст.

Дар таҳқиқоти А.М. Столяренко фарҳанги ҳуқуқӣ чун шакли олии фарҳанги шахс муаррифӣ гардидааст, ки якчанд меъёрҳоро дар бар мегирад: маърифати ҳуқуқӣ, тарбияи ҳуқуқӣ, таълими ҳуқуқӣ, фаросати ҳуқуқӣ [176]. Баррасии амиқи ин меъёрҳо нишон дод, ки аз ҷиҳати мазмун онҳо ба меъёрҳои пештар муайянгардида мутобиқанд. Меъёри маърифатӣ (маърифати ҳуқуқӣ) равшан баён шудааст. Тарбияи ҳуқуқӣ ва таълими ҳуқуқӣ унсурҳои меъёри фаъолияти амалиро дар бар мегиранд. Меъёри ҳиссию арзишӣ ба меъёрҳои номбаршуда «омехта шудааст», вале дар меъёри фаросати ҳуқуқӣ ба таври ошкоро баён мегардад.

Дар таҳқиқоти О.Н. Богатикова фарҳанги ҳуқуқӣ мушаххастар тавсиф шудааст. Зимни таҳқиқи фарҳанги ҳуқуқии наврасон муҳаққиқ муайян намуд, ки он системаи донишҳои ҳуқуқӣ, муносибат ба ҳуқуқ ва рафторҳои аз тарафи ҳуқуқ танзимшавандаро дар бар мегирад [19]. Ҳарчанд дар ин сохтор мавҷуд будани меъёрҳои пештар муайянгардида таъкид гардад ҳам, вале онҳо ба таври возеҳ номбар нашудаанд.

В.А. Балюк ба сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ ҳисси ҳуқуқиро низ дохил намудааст [12]. Инро мавҷуд будани меъёри ҳиссию арзишӣ дар сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ тасдиқ мекунад. Аҳамияти ин меъёрро таҳқиқи фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоӣ исбот менамояд. А.А. Рыбаченко меъёрҳои фикрӣ, ахлоқӣ, ҳиссӣ ва рафториро муайян намудааст [157]. Меъёри ахлоқӣ меъёри фикриро вусъат бахшида, дарки мазмуни ахлоқии меъёрҳои ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд. Меъёри ҳиссӣ (аналоги меъёри ҳиссию арзишӣ) заминаи ҳиссии омӯхтани меъёрҳои ҳуқуқиро фароҳам меорад, ки ин эҳтироми ҳуқуқ ва ҳавасмандгардонии омӯзиши онро таъмин менамояд.

Дар як қатор таҳқиқотҳо фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари салоҳиятнок баррасӣ шудааст (О.А. Панова, И.И. Трофимов, С.А. Хасанова, А.А. Черемисина ва дигарон). Маъноии педагогии мафҳуми «салоҳият»-ро

таҳлил намуда, муаллифони номбаршуда муқаррар намуданд, ки он ба дараҷаи боҳабарӣ тавсиф медиҳад. Тибқи сохтори муайянгардидаи фарҳанги ҳуқуқӣ, ин меъёри маърифатӣ аст. Аз нуқтаи назари психология, салоҳият чун маҷмуи сифатҳои психологӣ таъминкунандаи самаранокии иҷрои фаъолияти муайян тавсиф мегардад. Ин тавсиф ба меъёри фаъолияти амалӣ монанд аст. Пас, маълум мегардад, ки салоҳияти ҳуқуқӣ яке аз сатҳҳои фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад. Аз ин рӯ, хулосаҳои дар доираи ин нуқтаи назар ҳосилшуда ба фарҳанги ҳуқуқӣ қобили татбиқанд.

Муҳаққиқони ҷонибдори ин нуқтаи назар чунин мешуморанд, ки салоҳияти ҳуқуқӣ яке аз падидаҳои фарҳанги ҳуқуқӣ аст. Масалан, О.А. Панова фарҳанги ҳуқуқӣ ва салоҳияти ҳуқуқиро муқоиса намуда, салоҳияти ҳуқуқиро чун донишҳои гуногун ва маҳорати сарфаҳмравӣ ба системаи ҳуқуқҳо ва малакаҳои рафтори қонунӣ тавсиф кардааст [133, с. 53]. Дар таҳқиқоти А.А. Черемисина салоҳияти ҳуқуқӣ бо фароғии меъёрҳои маърифатӣ, ҳавасмандӣ ва амалиётӣ баррасӣ гардидааст [197, с. 50]. Ин меъёрҳо мазмунан ба меъёрҳои пештар муайянгардидаи фарҳанги ҳуқуқӣ мутобиқанд.

С.А. Хасанова сохтори фарҳанги ҳуқуқиро амиқтар намуда, ба ғайр аз меъёрҳои маърифатӣ ва амалиётӣ, меъёри ҳавасмандию арзиширо ба он дохил менамояд [196, с. 46]. Меъёри охирин ба инкишофи тамоюлҳои арзишӣ ва ҳавасмандгардонии рафтори қонунӣ тавсиф медиҳад.

Як қатор таҳқиқотҳои педагогӣ фарҳанги ҳуқуқӣ дар доираи нуқтаи назари ахлоқӣ анҷом дода шудаанд (А.Ф. Никитин, Н.М. Савченко, Е.Г. Федоренко, Е.Н. Шумелкина, Е.В. Ярошенко ва дигарон). Дар ин таҳқиқотҳо меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ муайян гардидаанд. А.Ф. Никитин сатҳҳои маъноӣ, ҳиссӣ ва рафторӣ фарҳанги ҳуқуқиро пешниҳод менамояд [120]. Сатҳи маъноӣ донишҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад, яъне амалан ба меъёри маърифатӣ мутобиқ аст. Меъёри ҳиссӣ ба ташаккули муносибати бозхитром

нисбат ба арзишҳои ҳуқуқӣ равона шудааст, ки аз ин ҷиҳат ба меъёри ҳиссию арзишӣ монанд мебошад.

Е.Н. Шумелкина муайян намуд, ки фарҳанги ҳуқуқии таъминкунандаи асосҳои ахлоқии ҳаёт меъёрҳои зеринро дар бар мегирад: маърифатӣ, ҳиссӣ, дастурӣ [200, с. 36]. Омӯзиши меъёри дастурӣ нишон дод, ки он аз омодагии шахс барои нишон додани ақсуламали муайян ба вазъиятҳои гуногуни ахлоқию ҳуқуқӣ иборат аст. Ин меёр тарзҳои рафтори қонуниро дар бар гирифта, ба меъёри фаъолияти амалӣ мутобиқ мебошад.

Аз нигоҳи Е.В. Ярошенко, асоси фарҳанги ҳуқуқиро андешаю ақидаҳои ахлоқӣ ташкил медиҳанд. Фарҳанги ҳуқуқии шахс меъёрҳои зеринро дар бар мегирад: донишҳои ҳуқуқӣ, муносибат нисбат ба ҳуқуқ ва рафтору фаъолият дар вазъиятҳои ҳуқуқӣ [205, с. 32]. Ин самти таҳқиқоти фарҳанги ҳуқуқӣ дар сохтори он мавҷуд будани меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалӣро тасдиқ мекунад.

Дар таҳқиқотҳои солиёни охир фарҳанги ҳуқуқӣ дар намуди ҷамъбасти пешниҳод шудааст. Дар таҳқиқоти Е.И. Евсикова, ки ба фарҳанги ҳуқуқии хонандагони мактаб бахшида шудааст, меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию иродавӣ ва фаъолияти амалӣ муайян гардидаанд [49, с. 73]. Дар таҳқиқоти И.Г. Митюнова, ки ба омӯзиши аксиологӣ фарҳанги ҳуқуқӣ бахшида шудааст, меъёрҳои маърифатӣ (маъноӣ), ҳиссию арзишӣ (аксиологӣ) ва рафторӣ (фаъолият) муайян гардидаанд [109, с. 26]. Сохтори ба ин монандро П.Б. Тарасов ҳангоми таҳқиқи фарҳанги ҳуқуқии донишҷӯён таҳия намудааст. Ба андешаи ӯ, фарҳанги ҳуқуқии шахс меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти рафториро дар бар мегирад [181, с. 31]. Ин мулоҳизаҳо меъёри ҳиссию арзиширо равшан ифода намуда, мавқеи намоёни онро дар сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ таъкид менамоянд [109, с. 31]. Дар доираи меъёри ҳиссию арзишӣ муносибатҳои кӯдак нисбат ба арзишҳои ҳуқуқӣ дарк мегарданд. Дар натиҷа донишҳои ҳуқуқӣ ба ақидаҳо табдил

меёбанд [119]. Меёри хиссию арзишӣ меёёрҳои маърифатӣ ва фаъолияти амалиро ба ҳам мепайвандад.

Расми 1. Сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ

Барои ҳосил намудани тасаввуроти комил дар бораи сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ меёёрҳои муайянгардидаро ба таври амиқ баррасӣ намудан мувофиқи мақсад аст. Мазмунӣ меёри якуми фарҳанги ҳуқуқиро аксар муҳаққиқон аз дониш иборат доништа, онро меёри маърифатӣ меноманд.

Ба андешаи М.М. Бабаев, омӯзиши ҳуқуқ дарки моҳияти талаботи қонун ва фаҳмидани робитаҳои меёри мушаххас дар системаи ҳуқуқии мавҷуда аст [9].

Аз нигоҳи В.А. Николаев, дарки моҳияти донишҳои ҳуқуқӣ дар раванди тафсири меёёрҳои ҳуқуқӣ, яъне бо роҳи ифшои робитаҳои асли ба даст меояд. Тафсир расмияти маърифатӣ аст [123].

И.Г. Митюнова ба меёри маърифатӣ донишҳои меёёрҳои ҳуқуқӣ,

институтҳои ҳуқуқӣ ва маҳорати истифодаи донишҳои ҳуқуқиро барои ҳалли вазъиятҳои мушаххас дохил менамояд [109, с. 27].

Донишҳои ҳуқуқӣ кӯдакро дар вазъиятҳои гуногуни ҳаёт раҳнамоӣ карда, ба ӯ барои фарқи рафтори қонунӣ аз рафтори ғайриқонунӣ ва муайян намудани ҳадди масъулият барои рафтори ғайриқонунӣ мусоидат мекунанд ва воситаҳои ҳифзи ҳуқуқҳо ва манфиатҳои қонуниро ошкор менамоянд.

Асоси меъёри маърифатиро П.Б. Тарасов системаи мафҳумҳо, тасаввурот, андешаҳо ва ақидаҳои ҳуқуқӣ мешуморад [181, с. 32]. Ин донишҳо ҳуқуку уҳдадорихоро муайян намуда, рафтори раво ва рафтори нораворо аз ҳам фарқ мекунанд ва баҳодиҳии вазъиятҳои рӯзмарраро аз нигоҳи қонун имконпазир мегардонанд.

Меъёрҳои ҳуқуқии даркгардида ба донишҳои ҳуқуқӣ табдил меёбанд ва дар меъёри фарҳанги ҳуқуқӣ якҷанд функцияҳоро иҷро мекунанд:

а) рафтори ғаъоли иҷтимоии шахсро, ки ба истифодаи пурраи ҳуқуку озодиҳои демократӣ ва иҷрои бовиҷдононаи уҳдадорихо мусоидат менамояд, таъмин мекунанд,

б) асоси эҳтиром ба ҳуқуқ ва риояи қонунгузории амалкунанда мебошанд,

в) чун заминаи инкишофи тафаккур истифода гардида, дарки падидаҳои ҳуқуқии воқеиро имконпазир мегардонанд [33, с. 32].

Тибқи таҳқиқотҳои психологию педагогӣ, функцияи муҳими тафаккури ҳуқуқӣ тафсири падидаҳои ҳуқуқии таъминкунандаи дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ аст [129, с. 68]. Инро робитаи дутарафа дар байни донишҳои ҳуқуқӣ ва тафаккури ҳуқуқӣ тасдиқ менамояд. Аз як тараф, тафаккури ҳуқуқӣ функцияи тафсириро нисбат ба далелҳои ҳуқуқӣ иҷро мекунад, аз тарафи дигар, тафаккури ҳуқуқӣ дар заминаи донишҳои ҳуқуқӣ ташаккул ва инкишоф меёбад.

Дар як қатор таҳқиқотҳо муайян шудааст, ки қонун ба воситаи тафсир фаҳмида мешавад [129, с. 70]. Ин муҳим будани истифодаи тафсирро чун

усули маърифатию таълимӣ дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ тасдиқ менамояд.

Тибқи таҳқиқотҳои психологӣ, тафсир чун усули таҳқиқи илмӣ ва усули таълимӣ мазмунан монанд аст. С.А. Шапоринский тафсири илмӣ ва тафсири таълимиро омӯхта, функсияи ҳамшакли гносеологии онҳо – ифшои моҳияти объекти омӯхташавандаро ошкор намуд [198, с. 135]. Таҳқиқотҳои фалсафӣ тасдиқи ин андешаанд. Тибқи таҳқиқотҳои фалсафӣ, ҳадафи тафсири илмӣ ифшои моҳияти объекти тафсиршаванда ва дарки моҳияти дохилии он аст [34, с. 144].

Ба андешаи муҳаққиқон, танҳо моҳиятро дарк намуда, падидаро тафсир кардан мумкин аст, яъне бо мақсади амалӣ истифода бурдани он имконпазир мегардад [67, с. 3]. Дар шинохти илмӣ ворид шудан ба моҳияти падида тафсири моҳияти он аст. Моҳиятро муҳаққиқон маҷмуи робитаю муносибатҳои амиқи объект мешуморанд, ки пайдоиш, хусусият ва самтҳои инкишофи онро муайян менамояд [120, с. 4]. Моҳият тавсифи заминавии падидаю меъёрҳои ҳуқуқӣ ва қонун буда, имкони татбиқи амалии онҳоро муайян менамояд.

А.М. Соҳор менависад, ки тафсир ба ифшои моҳияти объект равона гардида, робитаҳои дохилии онро муайян менамояд [174]. Ба андешаи ӯ, ифшои робитаҳои сабабдор, функционалӣ ва сохторӣ барои дарки моҳияти объекти тафсиршаванда муҳим аст.

Таҳқиқи тафсир дар илмҳои табиатшиносӣ муқаррар намудани тарзҳои асосии онро имконпазир гардонд: а) тарзи тафсири сабабҳо – тарзи сабабдор, б) тарзи тафсири робитаҳо ва мутобиқати функционалӣ дар байни қисмҳои ягонагии комил – тарзи функционалӣ, в) тарзи омӯзиши далелҳо дар доираи сохторҳои гуногун – тарзи сохторӣ [101, с. 22-24].

Дар ҳуқуқшиносӣ расмияти тафсири меъёрҳои ҳуқуқӣ васеъ истифода мегардад, ки он иродаи бо меъёри ҳуқуқӣ ифодагардидаи қонунгузорро муайян менамояд. Истилоҳи “тафсир” аз тарафи ҳуқуқшиносон дар се

маъноӣ ба ҳам алоқаманд истифода бурда мешавад:

1) фаҳмидани маъноӣ мазмунӣ меъёри ҳуқуқӣ аз тарафи шахси татбиқкунандаи он (тафсир аз рӯи тарз);

2) эзоҳӣ мазмунӣ он бо ёрии санадҳои мақомоти давлатӣ ва гуфтаҳои шахсони алоҳида;

3) шарҳ, яъне муайян намудани таносубӣ ҳаҷми меъёри тафсиршаванда ба ҳаҷми матни он (бо маъноӣ аслӣ) [74, с. 350].

Таҳлили маъноҳои номбаршудаи тафсир нишон дод, ки онҳо тафсири меъёрҳои ҳуқуқиро барои категорияҳои гуногуни истифодабарандагон дар бар мегиранд.

Ба тасдиқи муҳаққиқон, тафсир бо ёрии усулҳои (тарзҳои) муайян ҳосил мешавад: грамматикӣ (филологӣ), мантикӣ, мураттаб, таърихӣ сиёсӣ (таърихӣ мақсаднок), махсуси ҳуқуқӣ, функционалӣ [74, с. 350]. Омӯзиши амиқи ин тарзҳо монандии онҳоро ба тарзҳои тафсир дар илмҳои табиатшиносӣ нишон дод. Ба истисноӣ тарзи грамматикӣ, ки он аз тафсири яклухти истилоҳоту мафҳумҳои махсуси ҳуқуқӣ иборат буда, тарзҳои дигарро дар бар мегирад.

Тарзи мантиқӣ тафсир ба муайян намудани сохтори мантиқӣ муқаррароти алоҳидаи санади меъёрӣ равона шудааст. Яъне, робитаро дар дохили ҳамон як санад муқаррар менамояд. Ин тарз сохтори дохилиро ифшо намуда, ҳамзамон ба тарзи сохторӣ дахл дорад.

Тарзи мураттаби тафсир ба роҳ мондани робитаи меъёри тафсиршавандаро бо дигар меъёрҳои ҳамин ё дигар соҳаҳои ҳуқуқ пешбинӣ менамояд. Ин тарзи тафсир ба ташкили робитаҳои берунии сохторӣ равона гардида, моҳиятан як қисми тарзи сохторӣ мебошад. Тарзи таърихӣ сиёсӣ (таърихӣ мақсаднок) аз муайян намудани шароитҳои таърихӣ сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ сабабгори ҳамин меъёр иборат аст. Дар доираи ин тарзи тафсир робитаҳои ба истилоҳ генетикӣ ошкор мегарданд. Онҳо ба таърихӣ пайдоиши меъёри ҳуқуқӣ мушаххас тавсиф медиҳанд, ки ин

истифодаи ғайрирасмӣи онро таъмин менамояд. Ин тарз бештар барои тафсири меъёрҳо ҳангоми аз тарафи ҳуқуқшиносон истифода шудани онҳо аҳамият дорад.

Тарзи махсуси ҳуқуқӣ татбиқи асосноки меъёрҳоро аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд. Ин тарзи тафсир муқаррароти ҳуқуқии татбиқи меъёрҳоро муайян месозад. Он ба ифшои робитаҳои сабабдор равона шудааст. Аз ин рӯ, онро метавон ба тарзи сабабдори тафсир нисбат дод.

Тарзи функционалии тафсири меъёри ҳуқуқӣ таносубро дар байни амали (беамалии) меъёр ва оқибатҳои фарорасида ё имконпазир муқаррар менамояд. Ин тарзи тафсир ба ифшои робитаҳои функционалӣ равона шудааст.

Таҳлили таҳқиқотҳои гуногун дар соҳаи ҳуқуқ тарзҳои муайянгардидаро тасдиқ менамояд. Масалан, А.И. Овчинников муайян намуд, ки дар раванди тафсир тафаккури ҳуқуқӣ муқаррар намудани объект ва сабабу вобастагҳои онро ошкор менамояд [129, с. 68]. Ин андеша дар меъёри тафсири ҳуқуқӣ мавҷуд будани тарзҳои сабабдор, сохторӣ ва функционалиро тасдиқ мекунад.

Таҳлили қиёсии мулоҳизаҳо дар бораи тафсир дар соҳаи ҳуқуқ ва илмҳои табиатшиносӣ монандии онҳоро нишон дод. Тарзҳои муайянгардидаи тафсирро ҳангоми тафсири падидаҳои ҳуқуқӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дар таҳқиқоти В.А. Николаев ҷиҳати омӯзиши тафсири маводи нав дар раванди таълими фанҳои гуногун мантиқи (паиҳамии тарзҳои) тафсири намудҳои гуногуни дониши илмӣ - далелҳо, мафҳумҳо, қонунҳо ва тарзҳои фаъолият муайян гардид [123]. Таҷриба нишон медиҳад, ки дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дарки амиқи далелу мафҳумҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо ва тарзҳои рафтори қонунӣ зарур аст. Барои ин моҳияти онҳоро дар раванди тафсир бояд ошкор намуд. Мутобиқати тафсири намудҳои асосии дониш дар илмҳои табиатшиносӣ ва ҳуқуқ нишон дод, ки дарки пурраю амиқ

бо истифодаи чунин тарзҳои асосии тафсир ҳосил мешавад: сабабдор, функционалӣ ва сохторӣ. Тасвиби амалии мантиқи тафсири донишҳои ҳуқуқӣ дар рафти кори таҷрибавию озмоишӣ дар маҷмуъ муқаррар намудани монандии онро ба мантиқи тафсири намудҳои шабеҳи дониши илмҳои табиатшиносӣ имконпазир гардонд.

Аз нигоҳи мо, далелҳои ҳуқуқиро бо истифодаи тарзҳои сохторӣ, сабабдор ва функционалӣ тафсир намудан самаранокии бештар дорад. Ҳангоми ба наврасон тафсир намудани моҳияти далелҳои ҳуқуқӣ мо корро аз тавсифи ин далелҳо оғоз кардем (тарзи сохторӣ). Сипас робитаҳои сабабдорро бо роҳи ба меъёри ҳуқуқии дахлдор ва қонун наздик овардани далели ҳуқуқӣ муайян намудем (тарзи сабабдор). Дар идома робитаи функционалӣ дар байни унсурҳои далел ва мавқеи ҳамин далел дар қатори далелҳои монанд муқаррар гардида, оқибатҳои имконпазир дар ҳаёти шахс, ки аз боиси далели баррасишаванда ба миён омадаанд, муайян шуданд (тарзи функционалӣ).

Дар рафти машғулиятҳои таҷрибавию озмоишӣ мо ба талабаҳо далелҳои ҳуқуқиро вобаста ба қонунвайронкуниҳое, ки дар байни наврасон бештар паҳн шудаанд, нақл кардем. Масалан, алфози қабех ё дигар рафтори таҳқиромез дар ҷои ҷамъиятӣ далели ҳоси ҳуқуқӣ аст. Тафсири ин далел аз тавсифи ҷойҳои ҷамъиятӣ, ки дар он ҷойҳо истифодаи алфози қабех ва дигар намудҳои ҳуқуқвайронкунӣ манъ аст, оғоз мегардид (тарзи сохторӣ).

Сипас меъёри ҳуқуқиро мисол оварда, сабаби вайрон гардидани онро шарҳ медедем (тарзи сабабдор). Тибқи қонунгузорӣ, дашному ҳақорат ва алфози қабех дар ҷои ҷамъиятӣ чун майдаавбошӣ бандубаст шуда метавонад. Зеро меъёри Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаи 460 вайрон шудааст.

Баъдан тарзи бандубасти ҳамин қонунвайронкунӣ пешниҳод гардида, санксияҳои барои чунин ҳуқуқвайронкунӣ пешбинишудаи қонунгузорӣ шарҳ дода мешуданд. Дар қонунгузорӣ омадааст, ки барои дар ҷойҳои

чамъиятӣ дашном додан, ба таври таҳқиромез дарафтодан ба одамон, ҳамчуни содир намудани дигар кирдорҳои ба ин монанд, ки тартиботи чамъиятӣ ва осудагии одамонро халалдор мекунад, ба андозаи аз ҳафт то даҳ нишондиҳанда барои ҳисобҳо ҷарима ё ҳабси маъмурӣ ба мӯҳлати аз панҷ то понздаҳ шабонарӯз ҷазо таъйин карда мешавад (моддаи 460-и Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Тафсири мафҳумҳои ҳуқуқӣ дар қори озмоишии мо аз мисол овардани таҷрибаи ҳаётии озмудашавандагон ва тавсифи далелҳои эзоҳдиҳандаи мафҳумҳо оғоз меёфт. Дар натиҷа робитаи мафҳуми муайян бо дигар мафҳумҳои ба ҳам наздик ва фарқи байни онҳо муайян мегардид (тарзи функционалӣ). Сипас механизми падидаи ҳуқуқии тавсифдиҳандаи мафҳум баррасӣ мешуд (тарзи сабабдор). Дар асоси мисолҳои овардашуда аломатҳои асосии мафҳум муайян гардида, аломатҳои асосӣ аз аломатҳои ҷузъӣ фарқ карда мешуданд. Дар анҷоми қор ба мафҳум таъриф дода мешуд ва мавқеи он дар таснифи мафҳумҳои ба ҳам наздик муайян мегардид (тарзи сохторӣ).

Дар рафти қори озмоишӣ мафҳумҳои гуногун тафсир мешуданд. Масалан, дар яке аз машғулиятҳо мо мафҳуми “ҳуқуқвайронкунӣ”-ро баррасӣ намудем. Тафсир аз тавсифи далелу мисолҳои эзоҳдиҳандаи ҳамин мафҳум оғоз ёфт. Инчунин, бо мисолҳо монандӣ ва фарқи мафҳумҳои ба ҳам наздик муайян гардид, ба мисли: ҷиноят, кирдори ношоиста, деликт ва ғ. (тарзи функционалӣ).

Сипас аломатҳои асосии мафҳум (хавфи (зарари) чамъиятӣ, зиддиҳуқуқӣ, гунаҳгорӣ, пешбинӣ гардидани ҷавобгарии қонунӣ) мисол оварда мешуданд ва фарқи онҳо аз аломатҳои ҷузъӣ (масалан, кирдор) пешниҳод мегардид (тарзи сабабдор). Дар охири тафсир таърифи мафҳум тартиб дода мешуд:

Ҳуқуқвайронкунӣ — амали ба ҷамъият зараровар, гунаҳкорона ва зиддиҳуқуқии шахси дорои қобилияти амалкунӣ аст. Аломатҳои ҳуқуқвайронкунӣ:

- ҳуқуқвайронкунӣ, пеш аз ҳама, рафтор аст, ки дар шакли ҳаракат ё беҳаракатӣ (ичро накардани амале, ки мувофиқи қонун он ҳатман бояд амалӣ гардад) содир мешавад;

- ҳуқуқвайронкунӣ амали зиддихуқуқӣ аст;

- ҳуқуқвайронкунӣ амали гунаҳкорона аст;

- ҳуқуқвайронкунӣ амали зараровар аст [188, с. 521].

Таснифи ҳуқуқвайронкунӣ пешниҳод мегардид. Аз рӯи бахшҳои танзимшавандаи муносибатҳои ҳуқуқӣ чунин намудҳои ҳуқуқвайронкунӣ муайян шудаанд: граждонӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ, оилавӣ, буҷетӣ. –Ҳуқуқвайронкунӣ” мафҳуми умумию заминавӣ буда, ба воситаи он ҳамагуна намудҳои пешниҳодгардидаро тавсиф намудан мумкин аст (тарзи сохторӣ).

Чунин мантиқӣ тафсири мафҳумҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати аз тарафи хонандагонӣ синфҳои болоӣ ба таври амиқ дарк гардидани моҳияти онҳо самараноктар аст. Ин категорияи талабаҳо ба андозаи муайян таҷрибаи ҳаётӣ дошта бошанд ҳам, вале тафаккури абстракти онҳо ба қадри кофӣ инкишоф наёфтааст. Аз ин рӯ, тафсири мафҳумро аз таърифи он (тарзи сохторӣ) оғоз намудан, ҳамоно тавре ки ба аудиторияи аллакай инкишофёфта, масалан, барои донишҷӯён анҷом дода мешавад, дар ин маврид чандон самаранок нест. Мо чунин мантиқӣ тафсирро истифода бурдем, вале натиҷаҳо назаррас набуданд. Омӯзиши амиқ ва суҳбат бо наврасон нишон дод, ки барои онҳо муайян намудани таносуби таърифи абстракт, ки бо истилоҳоти махсус такмил ёфтааст, бо далелҳои ифодакунандаи ҳамин таъриф душвор мебошад. Дар рафти машғулиятҳои озмоишӣ тафсир аз мафҳумҳое оғоз меёфт, ки ба услуби фикрронии наврасон вобаста ба тавсифи далелҳо наздиканд. Бо мисолҳои мушаххас монандӣ ва фарқи мафҳумҳо муайян мегардиданд (тарзи функционалӣ). Чунин мантиқ барои наврасон бештар дастрас ва таърифи мафҳум фаҳмотару ғайриабстракт буд. Дар натиҷаи чунин мантиқӣ тафсир мафҳумҳо пурратару амиқтар фаҳмида мешуданд ва наврасон ба осонӣ

онҳоро ба ёд мегирифтанд.

Дар ин замина иқтибос овардани таъкиди академик М.Лутфуллоев ба маврид аст: Фаҳмидани қоидаҳои абстракти ин ё он фанни таълим кори сахл нест. Барои он ки бача моҳияти ин ё он қоидаро дарк карда бифаҳмад, масъалаҳои дигари ба он вобастаю алоқамандро сарфаҳм равад. Ин бе далелҳои зиёд, бе таҳлили мисолҳо ба даст намеояд [99, с. 449].

Дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ду намуди асосии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян шудаанд: қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ. Қонунҳо – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар маҷмӯъ ё дар соҳаи муайян танзим меkunанд. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ – санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки дар асос ва барои иҷрои санадҳои қонунгузорӣ қабул мешаванд. Ба низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил мешаванд:

- Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- қонунҳои бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ қабулгардида;
- санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст;
- қонунҳои конститусионӣ;
- кодексҳо, қонунҳо;
- қарорҳои яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- қарорҳои Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- фармоишҳои вазоратҳо, мақомоти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин қарорҳои кумитаҳои давлатӣ ва Бонки миллии Тоҷикистон;
- қарорҳои Маҷлисҳои вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони

Бадахшон, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе;

- қарорҳои раисони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо ва шаҳри Душанбе;

- қарорҳои Маҷлисиҳои вакилони халқи шаҳрҳо ва ноҳияҳо;

- қарорҳои раисони шаҳрҳо ва ноҳияҳо;

- қарорҳои мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот.

Дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ барои дарки амиқи моҳияти қонунҳо тафсири дақиқи онҳо шароити зарур ба шумор меравад. Дар рафти кори таҷрибавию озмоишӣ мо мантиқи бештар самараноки тафсири қонунҳоро муайян намудем: тарзи функционалӣ, тарзи сохторӣ ва тарзи сабабдор. Дар машғулиятҳо вобаста ба омӯзиши санадҳои қонунгузорӣ дар аввал мафҳуми падидаҳои асосие баррасӣ мегардиданд, ки муносибатҳои байни онҳоро қонун танзим менамояд (тарзи функционалӣ). Сипас сохтори умумии муносибатҳое, ки қонун танзим менамояд, мазмуни муносибатҳо ва таъсири мутақобилаи субъектҳои ин муносибатҳо баррасӣ гардида, таърифи қонун пешниҳод мешуд (тарзи сохторӣ). Баъдан сабабҳои мавҷудияи муносибатҳое, ки қонун танзим менамояд, дар шакли мушаххас асоснок мегардиданд. Ин асоснокӣ дар асоси қонунҳое, ки қувваи олии ҳуқуқӣ доранд (ба мисли Конституция, қонунҳои конституционӣ ва ғ.), пешниҳод мешуд (тарзи сабабдор).

Меъёри ҳуқуқӣ нишондоди ҳуқуқӣ мебошад, ки қоидаи рафтор, шароитҳои иҷрои онро муқаррар менамояд. Меъёри ҳуқуқӣ унсури ибтидоии низоми ҳуқуқӣ аст. Маҷмӯи чунин меъёрҳо соҳа ва институти ҳуқуқиро ташкил медиҳад [188, с. 290]. Меъёрҳои ҳуқуқӣ танҳо ба ҷиҳати махсусе, ки тавассути меъёр ба ин ё он вазъият вобаста гардида, хусусиятҳои инфиродии рафторро ба назар намегиранд, тавсиф медиҳанд. Ин ҷиҳати махсус ба қоидаҳои ҳатмии рафтор табдил меёбанд.

Аз нигоҳи мо, муваффақияти тафсири меъёрҳои ҳуқуқиро бо истифодаи тарзҳои сохторӣ, функционалӣ ва сабабдор метавон таъмин

намуд. Дар оғози тафсир таъинот ва сохтори меъёрхоро баррасӣ намудан мувофиқи мақсад аст (тарзи сохторӣ). Сипас паиҳамии амалҳое, ки меъёри омӯхташаванда ба онҳо тавсиф медиҳад, муайян мегардад (тарзи функционалӣ). Дар охир асоснокии қонунии чунин паиҳамӣ пешниҳод мешавад (тарзи сабабдор).

Масалан, дар моддаи 69-и Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҳрум кардан аз ҳуқуқи падару модарӣ) меъёри муҳими рафтор – ғамхории падару модар дар бораи таъминот ва тарбияи фарзандон танзим мегардад. Мувофиқи тарзи сохтории тафсир, ин меъёри ҳуқуқӣ барои ҳифзи ҳуқуқҳои ноболиғон пешбинӣ гардидааст, дар ҳолати агар ин меъёрҳо аз тарафи намояндагони қонунии онҳо вайрон карда шавад. Аз рӯи сохтор дар ин меъёр шароитҳои татбиқи он мушаххас нишон дода шудааст, яъне фарзияи меъёри ҳуқуқӣ вучуд дорад:

- аз иҷрои уҳдадориҳои падару модарӣ, аз ҷумла додани алимент қасдан саркашӣ кунанд;
- бе сабабҳои узрнок аз таваллудхона (таваллудгоҳ) ё муассисаи дигари тиббӣ ё тарбиявӣ, муассисаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва ё дигар муассисаҳои монанди он гирифтани фарзанди худро рад намоянд;
- аз ҳуқуқи падару модарии худ суиистифода намоянд;
- ба фарзандон муносибати бераҳмона кунанд, аз ҷумла нисбати онҳо зӯроварии ҷисмонӣ ё рӯҳиро раво бинанд, ба дахлнопазирии ҷинсии онҳо сӯиқасд намоянд;
- майзада ё нашъаманди ашаддӣ бошанд;
- бар зидди ҳаёт ва саломатии фарзандони худ ё саломатии ҳамсари худ қасдан ҷиноят содир карда бошанд.

Ҳангоми содир намудани амалҳои номбаршуда падару модар ё яке аз онҳо аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум шуда метавонанд (тарзи функционалӣ).

Чунин амалҳои падару модар ба вайрон шудани қонунгузории

амалкунанда вобастагӣ доранд. Тибқи Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, хангоми содир намудани кирдорҳои номбаршуда падару модар бо қарори суд аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум мегарданд. Зеро амали ғайриқонунии падару модар сӯиқасд ба ҳуқуқҳои инсон аст. Чунин қарор дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда мешавад. Тавре дар моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид гардидааст: Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олӣ мебошанд. Ҳаёт, қадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд (тарзи сабабдор).

Таваҷҷуҳи асосӣ дар қори ташаккули фарҳанги ҳуқуқии талабагон, пеш аз ҳама, бояд ба тарбияи онҳо дар рӯҳияи риояи қатъии тартиботи ҷамъиятӣ, эътироми шаъну шарафи дигарон, яъне ба ташаккули шуури ҳуқуқии наврасон ҷалб гардад. Ба талабагон шарҳ додани қонунҳои амалкунанда дар ин қор аҳамияти хоса дорад. Он бояд тибқи барномаи таълим, ки асосҳои ҳуқуқи конституционӣ, граждони, маъмурӣ ва ҷиноятиро дар бар мегирад, ташкил карда шавад [115, с. 147].

Аксар муҳаққиқон аҳамияти зиёд доштани меъери ҳиссию дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ қайд намудаанд. Дар як қатор таҳқиқотҳо ин меъери фарҳанги ҳуқуқӣ меъери ҳиссию арзишӣ номгузори шудааст. Таҳқиқи ҳаматарафаи ин меъер дуруст будани чунин номгузориро нишон дод. Ба андешаи И.Г. Митюнова, меъери ҳиссию арзишии фарҳанги ҳуқуқӣ бо дараҷаи аз тарафи талаба эҳсос гардидани муносибати худ нисбат ба арзишҳои ҳуқуқӣ тавсиф меёбад. Муносибати ҳиссии мусбат, ки хангоми татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меояд, ба ташаккули ҳиссиёту омилҳо ва ҳадафу ақидаҳои мусбат мутобиқ аст [109, с. 28]. Теъдод аз муаллифон (А.Ф. Никитин, И.Г. Митюнова, Е.В. Ярошенко ва дигарон) аҳамияти ҷаҳонбинии ин меъерро тасдиқ намудаанд, ки он дар байни шуури ҳуқуқии шахс ва рафтори ӯ чун ҳалқаи пайвасткунанда истифода мегардад.

Ба таъкиди муҳаққиқон, вазифаи асосии тарбияи ҳуқуқӣ аз чунин тарзи

ташкили фаъолияти наврасон иборат аст, ки дар он азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ ба дастоварди муҳими инфиродӣ табдил ёфта, зимни мутобиқати комил бо манфиатҳои давлат ва ҷамъият ба эътиқоди инфиродӣ мубаддал мегардад [109, с. 27]. Аз таҳқиқот ва таҷрибаи кори тарбиявӣ чунин бовар ҳосил мешавад, ки донишҳои ҳуқуқӣ дар алоҳидагӣ рафтори даркшудаи қонуниро таъмин намеkunанд ва барои пешгирии қонунвайронкунӣ чораҳои кофӣ нестанд. Бар замми ин, бисёр вақт ҳуқуқвайронкунандагон донишҳои ҳуқуқиро барои фирор аз ҷавобгарии содир намудани чунин кирдор истифода мекунанд. Тавре таҷриба нишон медиҳад, ҳуқуқвайронкунӣ дар байни хонандагони мактабҳои паҳн шудааст, ки дар онҳо кори ташаккули фарҳанги ҳуқуқии талабагон сусти ҷараён мегирад [115, с. 147].

Ба ақида табдил ёфтани донишҳои ҳуқуқӣ, бино ба таҳқиқоти Л.С. Виготский, тавассути дарки онҳо, яъне ба муҳити ҳиссиёт ворид намудани кӯдак сурат мегирад. Ба сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ дохил кардани меъёри ҳиссию арзишӣ устувории ақидаҳои ҳуқуқиро, ки асоси рафтори қонунӣ мебошанд, таъмин менамояд.

Дар фаъолияти таълимии бачаҳо ҷои асосиро фаҳмидани мазмуни мавзӯ ва моҳияти он ишғол менамояд. Ҳар чиро, ки бача дар машғулиятҳо мешунавад, мебинад, меҳонад ва амалан иҷро менамояд, бояд бифаҳмад. Ҷараёни фаҳмидан бо дарки моҳияти масъала пайваستا мегузарад. Аз ин рӯ, назди талаба вазифа гузошта мешавад, ки ҳодисаҳои дарккардаашро таҳлилу дарк намуда, монандӣ ва фарқияти онҳоро муайян ва фикри асоснок кунад, хулоса барорад, ҷамъбасти намояд [100, с. 449].

Таҷрибаи кори тарбиявӣ бо наврасон нишон медиҳад, ки бо мисолҳои ҷолибу хотирмони оқибатҳои рафтори қонунӣ ва рафтори ғайриқонунӣ пурмазмунтар намудани машғулиятҳои шиносӣ бо меъёрҳои ҳуқуқӣ ба азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ таъсири мусбат мерасонад. Дар рафти машғулиятҳои доирнамудаи мо вазъиятҳои ташкил гардиданд, ки ҳисси мусбати озмудашавандагонро нисбат ба шахсони риоякунандаи қонун ва

баръакс муносибати манфиро нисбат вайронкунандагони қонун ба вучуд оварданд. Барои тақвияти таъсири ҳисси ҳангоми омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ воситаҳои гуногуни техникӣ, мултимедӣ ва бадеӣ истифода гардиданд. Ин воситаҳо ҳиссиёти наврасонро ғайригардонидида, самаранокии раванди азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ ва ҷолибияти машғулиятҳоро таъмин намудаанд.

Умуман, зимни тарбияи ҳуқуқии наврасон онҳоро аз ҳуқуқҳои дошташон ва тарзҳои ҳифзи ин ҳуқуқҳо воқиф намудан кофӣ нест, балки ба иҷтимоигардонии пурраи ҳуқуқии онҳо низ эътибор додан лозим аст. Дар ин замина наврасон ба ташкили ҳуқуқии ғайригардонидидаи худ омода гардида, ба вучуд омадани вазъиятҳоро, ки ба вайрон шудани ҳуқуқҳояшон боис мешаванд, пешгирӣ менамоянд ва ҳамзамон уҳдадорҳои граҷданӣ, меҳнатӣ ва оилавӣ маишӣ худро хушсифат иҷро мекунанд.

Таҷрибаи шахсияти талабаҳо ҳамчун фард вақте муваҷҷаб ва самаранок сурат мегирад, ки онҳо дар ҳама маврид ғайригардонидида бошанд. Омӯзгорро лозим аст, ки ба моҳияти ҷараёни таълими муосир фуро рафта, бо қалби поқ ғайрати саршор, ҳислати ҷўндаи муваҷҷабият, навоарию эҷодкорӣ, демократию гуманизми оӣ, муносибату муомилаи одаму одамгарӣ бебоқона қадам гузорад, ки ҳамаи инро педагогикаи ҳамкорӣ меноманд [100, с. 151].

Таҷрибаи фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари педагогӣ чунин ҳуҷабабарориро имконпазир гардонд. Фарҳанги ҳуқуқӣ қисми меърии фарҳанги ҳуқуқии шахс аст. Обьективӣ будани сохтори он, ки меъриҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғайригардонидида амалиро дар бар мегирад, тасдиқ гардида, ин меъриҳо баррасӣ шуданд. Мантиқи тафсири далелу мафҳумҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо ва меъриҳои ҳуқуқӣ муайян гардид. Робитаи ақидаю ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва тамоюлҳои арзишӣ муқаррар шуд, ки онҳо бо рафтори қонунӣ, маҳорату малакаҳои чунин рафтор, одатҳои ҳуқуқӣ ва ғайригардонидида иҷтимоию ҳуқуқӣ фаро гирифта шуданд. Мантиқи инкишофи рафтори

қонунӣ паиҳамии риоя, иҷро, истифода ва ҳифзи меъёрҳои ҳуқуқии таҳти назорати фарҳанги ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд. Механизмҳои ташаккули рафтори қонунӣ ва ташкили раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ муайян гардиданд.

Хулосаи боби 1

Фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият қисми меъёрии фарҳанги маънавии он буда, аз дарки системаи ҳуқуқии ҷамъият тавассути шуури ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ, ҳиссиёти ҳуқуқӣ иборат аст. Он аз тарафи қисми бештари аҳли ҷамъият чун системаи арзишҳои ҳуқуқӣ, ки муносибатро ба меъёру падидаҳои асосии ҳуқуқӣ ифода намуда, чун тарзҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятии таъминкунандаи қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ ва рафтори қонунии шахрвандон истифода мегардад, ба қайд гирифта мешавад.

Фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият бо омилҳои зерин муайян мегардад: иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, муносибатҳои маънавӣ, хусусиятҳои менталитет ва таҷрибаи таърихӣ рушд.

Функсияҳои муҳими фарҳанги ҳуқуқӣ: ташаккули ҳуқуқ, танзими ҳуқуқ, аксиологӣ, иттилоотию маърифатӣ, коммуникативӣ, пешгӯӣ ва ғ.

Фарҳанги ҳуқуқии шахси алоҳида қисми меъёрии фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият буда, дараҷа ва хусусияти инкишофи онро, ки иҷтимоигардонӣ ва рафтори қонунии шахсро таъмин мекунад, инъикос менамояд.

Тибқи таҳлили байнифанӣ, фарҳанги ҳуқуқии шахс аз фарҳанги ҳуқуқии ҷамъият сарчашма гирифта, системаи донишҳо, андешаҳо, ақидаҳо ва муносибати ҳиссӣ нисбат ба падидаҳои ҳуқуқии муайянкунандаи ҳавасмандгардонии рафтори қонунӣ ва фаъолияти татбиқӣ ҳуқуқро дар бар мегирад.

Зимни таҳлилу ҷамъбасти меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ, ки дар таҳқиқотҳои гуногун пешниҳод шудаанд, меъёрҳои асосии фарҳанги ҳуқуқии шахс муайян гардидаанд:

- 1) маърифатӣ (шууру тафаккур ва андешаю ақидаҳои ҳуқуқӣ);
- 2) ҳиссию арзишӣ (ҳиссиёту арзишҳои ҳуқуқӣ ва раҳнамоиҳои ҳуқуқии арзишӣ);
- 3) ғаъолияти амалӣ (ҳавасмандгардонии рафтори қонунӣ, ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва одату малакаҳои ҳуқуқӣ).

Шуури ҳуқуқӣ меъёри маърифатию ҳиссии фарҳанги ҳуқуқӣ буда, аз синтези системаи серамалу такмилёбандаи донишҳои ҳуқуқӣ, ки бо ёрии тафаккури ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, иборат аст. Он таҳти таъсири эҳсосу ирода ба ақидаю ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ табдил ёфта, ба падидаҳои ҳуқуқӣ баҳо медиҳад ва ҳадафҳои иҷтимоию ҳуқуқии танзимкунандаи рафтори қонунии инсонро ба шакл медарорад.

Рафтори қонунӣ амали аҳамиятноки иҷтимоӣ ва кирдори инсон тибқи қонунгузорӣ буда, ба риоя, иҷро, истифода ва татбиқи ҳуқуқҳое, ки фарҳанги ҳуқуқӣ назорат мекунад, равона шудааст. Якҷанд сатҳҳои ғаъолияти ҳуқуқӣ муайян гардидаанд. Сатҳи болоӣ – рафтори қонунӣ, ки бо омилҳои риояи қонунгузорӣ ва истифодаи онҳо барои таъмини ғаъолияти ҳаётӣ муайян мегардад. Сатҳи мобайнӣ – рафтори қонунӣ, ки ҳадафи он риояи меъёрҳои ҳуқуқии алоҳида аст. Сатҳи поёнӣ – тарзҳои амалӣ намудани рафтори қонунӣ вобаста ба шароитҳо.

Аз нуқтаи назари педагогика, фарҳанги ҳуқуқӣ қисми меъёрии фарҳанги инсон буда, ба сифату умқи донишҳои ҳуқуқии шахс, дараҷаи дарки мазмуни ахлоқии меъёрҳои ҳуқуқӣ, сифати ақидаҳои ҳуқуқӣ, ки дар ҳаёти маишӣ, ҳангоми меҳнат ва дар ҷамъият татбиқ гардида, дар риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳо ва рафтори қонунӣ зоҳир мешаванд, тавсиф медиҳад.

Меъёри маърифатӣ аз донишҳои ҳуқуқӣ иборат аст. Барои дарки амиқи далелу мафҳумҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо ва тарзҳои рафтори қонунӣ моҳияти онҳоро ба воситаи тарзҳои сабабдор, функционалӣ ва сохтори тафсир ошкор намудан лозим аст.

Асоси меъёри ҳиссию арзишии фарҳанги ҳукукиро ақидаю ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва тамоюлҳои арзишӣ ташкил медиҳанд. Дар рафти таҳқиқот робитаи онҳо ошкор гардид: дар заминаи системаи тамоюлҳои арзишӣ дар соҳаи ҳуқуқ ақидаҳои ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, дар шакли ҳадафҳои ҳуқуқӣ ҷиҳати интихоби вариантҳои қонунии рафтори иҷтимоӣ татбиқ мешаванд.

Ақидаю ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва тамоюлҳои арзишӣ бо рафтори қонунӣ, маҳорату малакаҳои ҷунин рафтор, одатҳои ҳуқуқӣ ва ғайолияти иҷтимоӣ ҳуқуқӣ, ки асоси меъёри ғайолияти амалии фарҳанги ҳукукиро дар бар мегиранд, фаро гирифта мешаванд.

Мантиқи инкишофи рафтори қонунӣ паиҳамии риоя, иҷро, истифода ва ҳифзи меъёрҳои ҳуқуқии таҳти назорати фарҳанги ҳукукиро пешбинӣ менамояд. Механизмҳои ташаккули рафтори қонунӣ муайян гардиданд:

- 1) риояи бошууронаи ҳуқуқ,
- 2) канораҷӯӣ аз оқибатҳои ногувор, ки дар натиҷаи вайрон намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ фаро расида метавонанд,
- 3) ғайолияти ҳуқуқӣ.

Зимни тарбияи ҳуқуқии наврасон онҳоро аз ҳуқуқҳои дошташон ва тарзҳои ҳифзи ин ҳуқуқҳо воқиф намудан кофӣ нест, балки ба иҷтимоигардонии пурраи ҳуқуқии онҳо низ эътибор додан лозим аст. Дар ин замина наврасон ба ташкили ҳуқуқии ғайолияти ҳаётии худ омода гардида, ба вучуд омадани вазъиятҳоеро, ки ба вайрон шудани ҳуқуқҳояшон боис мешаванд, пешгирӣ менамоянд ва ҳамзамон уҳдадорҳои граҷданӣ, меҳнатӣ ва оилавӣ маишии худро хушсифат иҷро мекунанд.

БОБИ 2. ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

2.1. Тарбияи ҳуқуқӣ чун фаъолияти мунтазам ва мақсадноки ташаққули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон

Вазифаи муҳими кори илмӣ мазкур ташкили раванди ташаққули фарҳанги ҳуқуқӣ аст. Мувофиқи мантиқи таҳқиқоти мо, марҳилаи якум ташкили амсилаи педагогии ин раванд мебошад, ки ҳамин параграф ба он бахшида мешавад.

Одатан ду тарзи асосии рушди фарҳанги ҳуқуқиро фарқ мекунанд: номуташаққил ва муташаққил. Тавре натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, асоси ташаққули фарҳанги ҳуқуқиро тарбияи ҳуқуқӣ чун фаъолияти мақсаднок ва мунтазам дар бар мегирад [185, с. 61]. Дар раванди тарбияи ҳуқуқӣ донишҳои зарурии ҳуқуқӣ ҳосил гардида, муносибати эҳтиромона нисбат ба ҳуқуқ, инкишофи маҳорати ҳифзи ҳуқуқҳои худ ва малакаи рафтори қонунӣ шакл мегиранд.

Барои тасдиқи ин гуфтаҳо дар теъдоде аз таҳқиқотҳо ақидае пешниҳод мегардад, ки фарҳанги ҳуқуқӣ маҳсули таъсири ҳуқуқӣ ба инсон (тарбияи ҳуқуқӣ) [154, с. 178] ё натиҷаи тарбияи ҳуқуқӣ аст [175, с. 28]. Дар бораи робитаи фарҳанги ҳуқуқӣ бо тарбияи ҳуқуқӣ дар таҳқиқотҳои таҳассусӣ (Г.П. Давыдов, Л.М. Матвиенко ва дигарон) низ суҳан меравад. Дар ин таҳқиқотҳо қайд шудааст, ки фарҳанги ҳуқуқӣ ҳадафи стратегӣ ва дарозмуддати тарбияи ҳуқуқӣ мебошад [104, с. 60]. Теъдоде аз муҳаққиқон раванди ташаққули фарҳанги ҳуқуқиро ба таълими ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ тақсим кардан меҷӯянд. Аммо таҷриба ва натиҷаҳои таҳқиқот собит месозанд, ки танҳо машғулиятҳои синфӣ, беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ ба ташаққули ҳаматарафаи донишҳои ҳуқуқӣ, ақидаҳои ҳуқуқӣ, тамоюлҳои

арзишӣ ва маҳорату малака, яъне ба рушди меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамоянд. Ҳамин тавр, сарчашмаи асосии рушди фарҳанги ҳуқуқӣ тарбияи мунтазам ва мақсадноки ҳуқуқӣ мебошад.

Тарбияи ҳуқуқӣ ба таври васеъ ва ба таври маҳдуд тафсир карда мешавад. Ба таври васеъ тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули ҳуқуқии шахс буда, ба таври маҳдуд раванди таъсири мақсадноку идорашаванда ба шуури инсон бо мақсади ташкили сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ аст [8, с. 66]. Аз муқоисаи мулоҳизаҳои гуногун дар бораи тарбияи ҳуқуқӣ бармеояд, ки тафсири васеи он ба раванди иҷтимоиғардонии ҳуқуқӣ монандӣ дорад, яъне таъсири омилҳои объективӣ ва субъективиро ба шуур, ҳиссиёт ва рафтори наврасон пешбинӣ менамояд.

Ба омилҳои объективӣ одатан инҳо дохил мешаванд: соҳти ҷамъият, сиёсат, идеология, иқтисодиёт, фарҳанг, муҳити макро ва микро, анъанаҳои фарҳанги қавмӣ, навъи минтақа, сатҳи даромади аҳоли, хусусияти таъминоти ғизо, ҳосиятҳои табиат ва ғ. Омилҳои субъективӣ одатан аз инҳо иборатанд: хусусияти муҳити иҷтимоӣ, тарбия дар оила, гурӯҳи машваратӣ, сифати фаъолияти таълимию тарбиявии институтҳои гуногуни иҷтимоӣ, ҳосиятҳои инфиродии тарбиягирандагон (фаъолияти системаи асаб, нишонаҳои истеъдод, доштани бемориҳо ва ғ.).

Моҳияти тарбияи ҳуқуқӣ ба таври васеъ ташкили мутобиқат намудани интизорию кӯшишҳои худро ба интизорию манфиатҳои ҷамъият дар бар мегирад [15, с. 46]. Яъне, тарбияи ҳуқуқӣ бояд сатҳи зарурии инкишофи донишу ақидаҳоро таъмин намуда, рафтори ба эҳтиёҷоту арзишҳои ҳуқуқии ҷамъият мутобиқро ташаккул диҳад.

Аз нуқтаи назари салоҳиятноки, тарбияи ҳуқуқӣ чун фаъолияти серҳадафи омӯзгорон, талабагон, волидон ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ тавсиф мегардад, ки таҷрибаи ҳуқуқиро андӯхта, ба рушди шуури ҳуқуқӣ ва салоҳияти ҳуқуқӣ равона шудааст [196, с. 37]. Аз ин нуқтаи назар, тарбияи ҳуқуқӣ чун раванди яклухти мунтазам баррасӣ мегардад, ки ба фаъолияти

махсус ташкилшуда така менамояд.

Бо назардошти гуфтаҳои боло метавон хулоса баровард, ки тарбияи ҳуқуқӣ раванди таъсири мақсаднок, мунтазам ва мутақобилаи омилҳои объективӣю субъективӣ ба шуур, ҳиссиёт ва рафтори наврасон буда, сатҳи зарурии дар ҳамин чамъият қабулшудаи донишу ақидаҳои ҳуқуқӣ, тамоюлҳои арзишӣ, маҳорату малака, инкишофи муносибати эҳтиромона нисбат ба ҳуқуқ, маҳорати ҳифзи ҳуқуқҳои худ, малакаҳои рафтори қонунии мутобиқ ба талаботу арзишҳои чамъияти ҳуқуқиро таъмин менамояд. Фарҳанги ҳуқуқӣ ва меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғайолияти амалии он дар раванди тарбияи ҳуқуқӣ пурра ва ҳаматарафа ташаккул меёбанд.

Бисёре аз муҳаққиқон тарбияи ҳуқуқиро аз нуқтаи назари сохтори доимӣ баррасӣ намудаанд. Б.Т. Лихачев ба сохтори тарбияи ҳуқуқӣ доништани меъёрҳои ҳуқуқӣ, инкишофи ахлоқ ва тафаккури ҳуқуқӣ, маҳорати истифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба манфиати шаҳрвандон, талаботи шаҳрвандон ба маърифати ҳуқуқӣ ва мубориза бо ҳуқуқвайронкуниро дохил менамояд [94, с. 346]. Меъёрҳои пешниҳодшуда дар маҷмӯъ ба меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ комилан мутобиқ буда, дар раванди татбиқи онҳо инкишоф меёбанд. Ба истиснои ҷудо намудани тафаккури ҳуқуқӣ аз раванди ташаккули донишҳои ҳуқуқӣ, ки сабаби он таъкиди нақши муҳим доштани тафаккури ҳуқуқӣ дар тайёри ба ғайолияти ҳуқуқӣ аст. Тафаккури ҳуқуқӣ ҳамроҳ бо ҳиссиёти ҳуқуқӣ функсияи ҳавасмандгардони рафтори қонунӣ ва муқовимат ба қонунвайронкуниро иҷро мекунад.

Дар таҳқиқотҳои дигар сохтори тарбияи ҳуқуқӣ аниқтару амиқтар мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. С.А. Ҳасанова амсилаи меъёри функционалии тарбияи ҳуқуқиро таҳия намудааст, ки чунин меъёрҳои ба ҳам вобастаро дар мегирад: функционалию мақсаднок, пурмазмун, ташкилию методӣ ва самаранок ба ҳодидҳанда [196, с. 80-83]. Ин сохтор чунин меъёрҳои ҳатмии барои ҳамагуна система, аз ҷумла барои тарбияи ҳуқуқӣ

хосро дар бар мегирад: ҳадафҳо, вазифаҳо, усулҳо ва баҳодихии натиҷаҳо.

Муҳаққиқ дар идома ин меъёрҳоро аз нав гурӯҳбандӣ намуда, сохтори тарбияи ҳукукиро дар намуди се баҳши ба ҳам вобаста пешниҳод кардааст: тамоюли иттилоотӣ, ҳавасмандӣ ва фаъолияти амалӣ [196, с. 54]. Аз таҳлили ин меъёрҳо бармеояд, ки онҳо аз ҷиҳати мазмун ба меъёрҳои фарҳанги ҳукукӣ монандӣ доранд. Фарқ дар он аст, ки меъёрҳои фарҳанги ҳукукӣ бо донишу ақидаҳои ҳукукӣ, тамоюлҳои арзишию ҳукукӣ, маҳорату малакаю одатҳои ҳукукӣ ва ғ. пурра гардидаанд. Меъёрҳои тарбияи ҳукукӣ равандҳои ба ҳам вобастаро дар бар мегиранд, ки ба ташаккули меъёрҳои номбаршудаи фарҳанги ҳукукӣ равона шудаанд.

Муҳаққиқ дар ин сохтор ба меъёри фаъолияти амалӣ махсус диққат медиҳад. Ба андешаи ӯ, ин меъёр тайёрӣ ба рафтори қонуниро таъмин менамояд, яъне: маҳорати ҷудо намудани ҷанбаҳои ҳукукии вазъиятҳои ҳаётӣ ва мақсаднокии ҳалли ин вазъиятҳо бо воситаҳои ҳукукӣ, қобилияти таҳлили вазъияти ҳукукӣ аз ҷанбаҳои гуногун бо назардошти рақобати расмиёти ҳукукӣ, маҳорати дарки оқибатҳои ҳукукии қарорҳои қабулшаванда ва амалҳои содиршаванда, маҳорати истифодаи механизму воситаҳои ҳалли ҳукукии масъалаҳо, таъсири ҳукукӣ ба шахси дигар, маҳорату малакаи баҳодихии мустақилонаи ҳукукӣ ба воқеият, ба вучуд овардани вазъиятҳое, ки барои гирифтани таҷрибаи рафтори қонунӣ аз ҳама бештар ба фаъолияти воқеии ҳукукӣ наздиканд ва инкишофи фаъолнокии ҳукукӣ. Бисёре аз муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки меъёри фаъолияти амалии тарбияи ҳукукӣ дар вазъияти интиҳоби маънавӣ ба баланд бардоштани муташаккилӣ, масъулиятнокӣ ва устувории ахлоқӣ мусоидат менамояд.

Таҳқиқи тарбияи ҳукукии ҳукуқвайронкунандагони ноболиғ нишон медиҳад, ки дар он се меъёри зерин ҷой доранд: маърифатӣ, ҳавасмандӣ ва амалӣ [10, с. 135]. Аз баррасии амиқи мазмуни ин меъёрҳо маълум гашт, ки онҳо ба меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссӣ ва фаъолияти амалии тарбияи ҳукукӣ

монанд мебошанд.

Муҳаққиқони тарбияи ҳуқуқӣ дар доираи нуқтаи назари салоҳиятноки амсилаеро пешниҳод менамоянд, ки дар раванди он ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ сурат мегирад. Ин амсила меъёрҳои зеринро дар бар мегирад: ҳавасмандию арзишӣ, ҷаҳонбинӣ, амалиётӣ ва танзимӣ [185, с. 72]. Таҳлили ин меъёрҳо нишон медиҳад, ки меъёри ҷаҳонбинӣ ба дарки маънои ахлоқии қонунҳо, талаботи ҳуқуқӣ, дарки нақши ҳуқуқ дар ҳаёти ҷамъият ва ғ. равона шудааст. Яъне, ин меъёр интиқоли донишҳои ҳуқуқӣ, таъмини дарки ин донишҳо, умуман, ташаккули меъёри маърифатии фарҳанги ҳуқуқиро дар бар мегирад.

Меъёрҳои амалиётӣ ва танзимии амсилаи пешниҳодшуда ба шиносӣ бо таҷрибаи татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ дар муоширату рафтори ҳаррӯза ва ғ. равона шудаанд. Ин меъёрҳо инкишофи меъёри фаъолияти амалии фарҳанги ҳуқуқиро пешбинӣ менамоянд.

Нишондиҳандаи муҳими татбиқи меъёри ҳавасмандию арзишӣ муносибат ба қонун, ҳуқуқ ва ғ. аст. Меъёри ҳиссию арзишии фарҳанги ҳуқуқӣ дар доираи ҳамин меъёр шакл мегирад. Таҳқиқи тарбияи ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари салоҳиятноки муқаррар намуд, ки меъёрҳои фарҳанги ҳуқуқӣ дар доираи меъёрҳои қонун мутобиқи тарбияи ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд.

Ин андеша дар як қатор таҳқиқотҳо тасдиқ шудаанд. Масалан, Л.М. Матвиенко менависад, ки меъёрҳои сохтори тарбияи ҳуқуқӣ меъёрҳои маърифатӣ (донишҳои ҳуқуқӣ), ҳавасмандию арзишӣ (муносибат ба ҳуқуқ ва ақидаҳои ҳуқуқӣ), амалиётӣ (рафтори қонунӣ) мебошанд [104, с. 59]. Аз таҳлили меъёрҳои номбаршуда бармеояд, ки онҳо ба ташаккули меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии фарҳанги ҳуқуқӣ равона шудаанд.

Ба андешаи бисёре аз муҳаққиқон, баррасии раванди тарбияи ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари сохтори доимӣ таҳлили меъёрҳои мақсадноки он, яъне чудо намудани ҳадафҳо ва вазифаҳои ҳамин равандро пешбинӣ менамояд. Аз

нуқтаи назари фалсафа, ин яке аз меъёрҳои рафтор ва фаъолияти бошууронаи инсон аст, ки ба дарки пешакии натиҷаи фаъолият ва тарзҳои татбиқи он бо ёрии воситаҳои муайян тавсиф медиҳад [192, с. 763]. Дар материализми диалектикӣ ҳадаф чун лоиҳаи амал муайян мегардад, ки хусусият ва танзими мунтазами қору амалиётҳои гуногунро муқаррар менамояд. Ҳадаф дарки пешакии натиҷаи фаъолият ва фаъолият раванди татбиқи ҳадаф аст [103]. Вобаста ба мавзӯи таҳқиқоти мо ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ мебошад. Ин ҳадафи умумӣ аст. Фаъолияти ноил шудан ба ин ҳадаф тарбияи ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Аммо дар таҳқиқотҳои гуногун ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ вобаста ба мулоҳизаҳои гуногун дар бораи тарбияи ҳуқуқӣ ва категорияҳои тарбиягирандагон мушаххас шудааст. Барои дақиқ намудани ҳадафҳо ва вазифаҳои тарбияи ҳуқуқӣ тафсириҳои гуногуни онҳоро баррасӣ намудан лозим аст.

Аз нуқтаи назари инфиродӣ, ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ омодаسازیи шахси инсондӯсте мебошад, ки бо донишҳои ҳуқуқии барои ҷамъият зарурӣ таъмин аст, арзишҳои демократиро эътироф ва қонунро эҳтиром менамояд [176]. Ин ҳадаф аз нуқтаи назари педагогика мушаххас гардида, ташаккули фарҳанги ҳуқуқиро дар бар мегирад ва талаботи меъёрҳои ҳуқуқиро ба шуури наврасон бурда мерасонад, то ин ки онҳо ин талаботро дарк намуда, дар рафтори ҳаррӯзаи худ мувофиқи он амал кунанд [169, с. 249]. Ин ҳадаф ба ташаккули меъёрҳои зерини фарҳанги ҳуқуқӣ равона шудааст: маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалӣ.

Дар як қатор таҳқиқотҳо якҷанд ҳадафҳои ба ҳам вобастаи тарбияи ҳуқуқӣ таъкид шудааст. Ба андешаи Б.Т. Лихачев, ҳадаф чун меъёри муайянкунандаи тарбияи ҳуқуқӣ аз он иборат аст, ки талабаро ба муносибатҳои мураккаби ҳуқуқии ҷамъият ворид намуда, бо ёрии ҳуқуқ омодаسازیи шахрванди давлати ҳуқуқбунёдро таъмин намояд [96, с. 346]. Ин шахрванд, ба андешаи муҳаққиқ, бо саводи ҳуқуқӣ, тарбияи ахлоқию ҳуқуқӣ

ва ғаёлнокии иҷтимоӣ фарқ мекунад. Чунин тавсифҳои фарҳанги ҳуқуқӣ дар доираи меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғаёлияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд.

Зарурати сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ барои шаҳрванди давлати ҳуқуқбунёдро бисёре аз мутахассисони соҳаи ҳуқуқ низ тасдиқ мекунанд. Ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ, ки дар рафти он чунин сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, ба талаботи ҳуқуқии ҷамъият, ақидаю андешаи хос ва меъёрҳои рафтор мутобиқ гардонидани шахси алоҳида аст.

Ҳадафи ба ин монандро дигар муҳаққиқон низ пешниҳод намудаанд. Он ба ташаккули саводи ҳуқуқӣ, дарки ҳуқуқу уҳдадориҳо, масъулияти ҳуқуқии наврас равона шуда, ўро ба муносибатҳои мураккаби ҳуқуқӣ ворид менамояд [15, с. 47].

Дар таҳқиқотҳо вобаста ба ташаккули меъёри рафтори фарҳанги ҳуқуқӣ ҳадафҳои пештар баррасишудаи тарбияи ҳуқуқӣ бо зарурати ташаккули шаҳрванди ғаёл ва қонунписанд пурратар мегардад, ки ин шаҳрванд ҳуқуқу озодиҳои ҳудро ҳифз намуда, нақшаҳои ҳаётии ҳудро муттаҳид ва татбиқ карда метавонад [90, с. 16]. Аз нигоҳи мо, фарҳанги ҳуқуқӣ иловаи муҳим ба ҳадафҳои пешниҳодшуда аст ва ташаккули ақидаҳо, андешаҳо, мулоҳизаҳо, малакаҳои устувори ҳуқуқӣ ва рафтори ғаёли иҷтимоӣ ба шумор меравад [197, с. 60]. Бо ин ҳадаф меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғаёлияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ татбиқ мегарданд.

Ҳадафи меъёрбандишудаи тарбияи ҳуқуқӣ дар таҳқиқоти Л.М. Матвиенко ба таври назаррас пешниҳод шудааст, ки ў ин ҳадафро чун ташаккули фарҳанги ҳуқуқии шахс муайян менамояд. Ин ҳадафи стратегӣ дар ҳадафҳои тактикий зерин мушаххас мегардад: а) таълими донишҳои ҳуқуқӣ, б) ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ, в) ташаккули одати рафтори қонунӣ, инкишофи ғаёлнокии иҷтимоӣ дар соҳаи ҳуқуқ бо истифодаи ҳуқуқҳо ва иҷрои уҳдадориҳо дар назди ҷамъият [105, с. 61]. Ин ҳадафҳои тактикий тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули ҳамаи меъёрҳои муайяншудаи фарҳанги

ҳуқукиро чун меъёри фарҳанги маънавии шахс пурра таъмин менамоянд.

Бо хулосагирӣ аз тафсирҳои пешниҳодшуда ва мутобиқати онҳо ба концепсияи ҳамин таҳқиқот метавон муқаррар намуд: ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ омодасозии шахси инсондӯсте мебошад, ки бо донишҳои ҳуқуқии барои ҷамъият зарурӣ таъмин аст, арзишҳои демократиро эътироф ва қонунро эҳтиром менамояд, шахрванди ҷаъолу қонунписанд аст ва ҳуқуқу озодиҳои ҳудро ҳифз намуда, нақшаҳои ҳаётии ҳудро муттаҳид ва татбиқ карда метавонад. Натиҷаи тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ аст.

Ҳадафҳои тарбияи ҳуқуқӣ бо вазифаҳои мушаххас татбиқ мегарданд. Ба сабаби гуногунии андешаҳо муҳаққиқон вазифаҳои мухталифи тарбияи ҳуқукиро муайян намудаанд. Масалан, аз нуқтаи назари амалиётӣ, чунин вазифаҳои тарбияи ҳуқуқӣ муайян шудаанд:

- а) тарбияи зарурати даркшудаи риояи доимии қоидаҳои рафтор дар ҷойҳои ҷамъиятӣ;
- б) ташаккули ҳисси масъулияти иҷтимоӣ барои ҳифзи яклухтӣ ва таъмини амнияти дороиҳои фарҳангӣ ва табиӣ;
- в) ба назар гирифтани ҳуқуқҳои шахсони дигар ва анъанаҳои миллатҳои гуногун;
- г) ташаккули масъулияти ҳуқуқӣ барои ҳуқуқвайронкуниҳо;
- ғ) тарбияи мусоидат ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ чихати мубориза бо ҷинояткорӣ;
- д) ташаккули муносибати манфӣ нисбат ба кирдорҳои зидди иҷтимоӣ [90, с. 16-17].

Таҳлили ин вазифаҳо нишон медиҳад, ки муҳаққиқ асосан ба татбиқи меъёри ҳиссию арзиши тарбияи ҳуқуқӣ диққат медиҳад ва ин меъёр ба инкишофи ҳиссиёт, муносибатҳо, эҳтиёҷот ва ғ. равона шудааст. Инкишофи пурраи онҳо рафтори қонуниро дар вазъиятҳои гуногуни ҷамъияти муосир таъмин менамояд (меъёри ҷаъолияти амалӣ).

Дар таҳқиқотҳои, ки дар доираи ҳамгироии тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ

анҷом дода шудаанд, чунин вазифаҳои ҳамгиро муайян гардидаанд:

- 1) дониستاني ҳукуку уҳдадорихои худ;
- 2) инкишофи малакаҳои истифодаи ҳукукҳо дар заминаи ба роҳ мондани муносибатҳои созанда бо одамон;
- 3) дониستاني ҳукуку уҳдадорихои асосӣ;
- 4) эҳтироми ҳукукҳои дигарон;
- 5) фаъолнокии мутамаддини шахс чиҳати ҳифзи ҳукукҳо [205, с. 94].

Ин вазифаҳо ба тарбияи ҳукуқӣ чун раванди маҷмӯӣ тавсиф медиҳанд, ки дар он меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии тарбияи ҳукуқӣ ифода ёфтаанд.

Аз нуқтаи назари пешгирии рафтори дорои тамоюл, ҳадафҳои зерини тарбияи ҳукуқӣ муайян шудаанд:

- 1) инкишофи қобилиятҳои таҳлили меъёрҳои иҷтимоӣ ва ҳукуқӣ;
- 2) инкишофи қобилиятҳои фикрронӣ дар вазъиятҳои ғайриҷашмдошт;
- 3) таълими донишҳои ҳукуқии таъминкунандаи инкишофи маҳорату малакаҳои иҷтимоӣ;
- 4) инкишофи маҳорату малакаҳои мушаххаси иҷтимоӣ [15, с. 49].

Вазифаҳои номбаршуда бештар барои татбиқи меъёрҳои маърифатӣ (инкишофи тафаккур, қобилияти таҳлил) ва фаъолияти амалии тарбияи ҳукуқӣ (инкишофи малакаҳои иҷтимоӣ) пешбинӣ шудаанд.

Вазифаҳои ба консепсияи мо наздиктар ба тарзи зерин пешниҳод мешаванд:

- 1) тақмили системаи донишҳо оид ба масъалаҳои давлат ва ҳукук дар шакли ба талабагон дастрас, афзун намудани тавачҷуҳ ба ҳамин соҳа тавассути ба роҳ мондани робита бо ҳаёти наврасон;
- 2) тақмили эҳтиром нисбат ба давлат, системаи ҳукук, принципҳои қонуният чун баёни адолати баланди ахлоқӣ;
- 3) таълими малакаҳои рафтори қонунӣ;
- 4) тарбияи мавқеи фаъоли шахрвандӣ ва муносибати оштинопазир

нисбат ба ҳуқуқвайронкунӣ [104, с. 61].

Ин вазифаҳо меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқиро ифода менамоянд.

Таҳлили қиёсии вазифаҳои тарбияи ҳуқуқӣ дар таҳқиқотҳои номбаршуда ва таҳқиқотҳои дигар, чамъбасти таҷрибаи кор бо наврасон объективӣ будани меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқиро тасдиқ мекунад. Мувофиқи ин меъёрҳо тафриқаи вазифаҳои тарбияи ҳуқуқӣ имконпазир гардид.

Вазифаҳои меъёри маърифатии тарбияи ҳуқуқӣ:

- 1) афзун намудани тавачҷуҳ ба ҳуқуқ тавассути ба роҳ мондани робитаи он бо ҳаёти имрӯза ва ояндаи наврасон;
- 2) омӯзонидани донишҳои ҳуқуқӣ ба таълимгирандагон;
- 3) таълими ҳуқуқу уҳдадориҳои асосии шаҳрванд;
- 4) инкишофи фикрронии ҳуқуқӣ;
- 5) таълими тафсири ҳуқуқии вазъиятҳои иҷтимоию ҳуқуқӣ ва қабули қарорҳо дар асоси қонун;
- 6) тарбияи зарурати даркшудаи риояи қоидаҳои рафтор дар ҷойҳои ҷамъиятӣ.

Вазифаҳои меъёри ҳиссию арзишии тарбияи ҳуқуқӣ:

- 1) таъмини эҳсоси вазъиятҳои ҳуқуқӣ ва истифодаи қонун барои таълимгирандагон;
- 2) ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ ва тамоюлҳои арзишӣ;
- 3) таъмили эҳтиром нисбат ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, системаи қонунгузорӣ, сохторҳои қудратӣ ва принципҳои қонуният чун баёни адолати ахлоқӣ;
- 4) таъмили ҳисси масъулияти иҷтимоӣ барои риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ;
- 5) таъмили эҳтиром нисбат ба ҳуқуқҳои шахсони дигар;
- 6) таъмили муносибати манфӣ нисбат ба кирдорҳои зидди-иҷтимоӣ;
- 7) таъмили ақидаҳо вобаста ба ногузир будани масъулияти ҳуқуқӣ

барои ҳуқуқвайронкуниҳо.

Вазифаҳои меъёри ҷаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ:

- 1) омӯзонидани малакаҳои рафтори қонунӣ;
- 2) инкишофи маҳорати ба роҳ мондани муносибатҳои созанда бо одамон;
- 3) инкишофи малакаҳои истифодаи қонунгузорӣ дар ҳаёти ҳаррӯза;
- 4) инкишофи ҷаъолнокии мутамаддини ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои худ;
- 5) тарбияи мавқеи ҷаъоли шаҳрвандӣ ва муносибати оштинопазир нисбат ба ҳуқуқвайронкунӣ;
- 6) омодагии мусоидат ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ҷиҳати мубориза бо ҷинояткорӣ;
- 7) таълими ҳаёти беихтилоф дар ҷамъияти муосир тавассути ба назар гирифтани ҳуқуқҳои шахсони дигар ва анъанаҳои миллатҳои гуногун.

Ба андешаи муҳаққиқон, меъёри муҳими системаи тарбияи ҳуқуқӣ қонуниятҳои он аст. Дар таҳқиқотҳои алоҳида муҳаққиқон қонуниятҳои тарбияи ҳуқуқиро муайян намудаанд. Масалан, ҳангоми омӯзиши раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон чунин вобастагҳои қонунӣ муқаррар гардидаанд:

- 1) вобастагии раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳадафу вазифа, мазмуну шакл ва усулу воситаҳои таълиму тарбия;
- 2) вобастагии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии таълимгирандагон ба касбияти омӯзгорону таълимдиҳандагон;
- 3) вобастагии раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ба хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии таълимгирандагон [2, с. 13].

Қонуниятҳои муайянгардида хусусияти умумӣ дошта, ба раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ мансубанд.

Қонуниятҳои мушаххастар дар таҳқиқотҳое, ки аз нуқтаи назари салоҳиятнок анҷом дода шудааст, пешниҳод гардидаанд:

- 1) вобастагии ҳадафҳои тарбияи ҳуқуқӣ ба шароитҳои фарҳангии

таърихӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ;

2) вобастагии самаранокии тарбияи ҳуқуқӣ ба талаботи дохилию берунии хонандагон ва ба шаклу усулҳои гуногуни рафтори қонунӣ;

3) вобастагии натиҷаҳои тарбияи ҳуқуқӣ ба ҳавасмандии доимии фаъолияти таълимгирандагон [196, с. 50-52].

Ин қонуниятҳо ба ҳадафу вазифаҳои раванди омӯхташаванда тавсиф медиҳанд.

Зимни омӯзиши назарияи педагогика ва таҳлили амалияи он, инчунин бо назардошти концепсияи семеъерии тарбияи ҳуқуқӣ мо кӯшиш намудем, ки қонуниятҳои ҳамин равандро тартиб диҳем:

Қонуниятҳои меъёри маърифатии тарбияи ҳуқуқӣ:

1. Ҳар қадар ҳавасмандии омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ ба таҷрибаи ҳаётӣ, хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии наврасон мутобиқ бошад, ҳамон қадар таваҷҷуҳи онҳо ба омӯختани ин донишҳо меафзояд.

2. Ҳар қадар наврасон барои омӯختани донишҳои ҳуқуқӣ фаъол бошанд, ҳамон қадар самаранокии омӯختани ин донишҳо бештар мешавад.

3. Ҳар қадар мантиқи шарҳ ба намуди мушаххаси донишҳои ҳуқуқӣ мутобиқ бошад, ҳамон қадар сатҳи дарки ин донишҳо баландтар мегардад.

4. Ҳар қадар раванди тарбияи ҳуқуқӣ вазифаҳои маърифатӣ, эҷодӣ ва ғайристандартиро бештар фаро гирад, ҳамон қадар сатҳи фаъолнокии наврасон баландтар мегардад.

Қонуниятҳои меъёри ҳиссию арзишии тарбияи ҳуқуқӣ:

1. Ҳар қадар раванди омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ ба таваҷҷуҳу талабот ва дархости наврасон бештар таъя намояд, ҳамон қадар самаранокии он бештар мешавад.

2. Ҳар қадар ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ муҳити ҳиссии талабагон бештар ҷалб гардад, ҳамон қадар муваффақияти ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ зиёдтар таъмин мегардад.

3. Ҳар қадар донишҳои ҳуқуқӣ ба наврасон дастрас ва фасеҳу фаҳмо

пешниҳод карда шаванд, ҳамон қадар онҳо ин донишҳоро чун арзишҳои ҳуқуқӣ беҳтар аз худ мекунанд.

4. Ҳар қадар наврасон имконияту самаранокии истифодаи донишҳои ҳуқуқиро бештар дарк намояд, ҳамон қадар эҳтимоли ба ақидаҳои ҳуқуқӣ табдил ёфтани ин донишҳо меафзояд.

Қонуниятҳои меъёри фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ:

1. Ҳар қадар арзишҳои ҳуқуқӣ ба талаботи рафтори қонунии наврасон мутобиқ бошанд, ҳамон қадар ин арзишҳо зудтар ба ҳадафҳои ҳуқуқӣ табдил меёбанд.

2. Ҳар қадар фаъолияти ҷамъиятии наврасон дар раванди омӯзиши арзишҳои ҳуқуқӣ мақсаднок ташкил карда шавад, ҳамон қадар ин фаъолият бештар бо рафтори қонунӣ фаро гирифта мешавад.

3. Ҳар қадар фаъолияти якҷояи тарбиягирандагон, ки ба ҳамкории онҳо ҷиҳати омӯختани донишҳои ҳуқуқӣ равона шудааст, самаранок ташкил карда шавад, ҳамон қадар сатҳи ташаккули маҳорату малақаҳои ҳуқуқӣ баланд мегардад.

4. Ҳар қадар шаклу усулҳои тарбияи ҳуқуқӣ ба ҳаёти воқеӣ ва амалия бештар вобаста бошанд, ҳамон қадар одатҳои рафтори қонунӣ бомуваффақият инкишоф меёбанд.

Меъёрҳои муҳими системаи тарбияи ҳуқуқӣ принципҳои татбиқи он мебошанд. Одатан принципҳо чун муқаррароти ибтидоию асосии ягон назарияе, ки барои фаъолияти дахлдор чун муқаррароту қоидаҳои роҳбарикунанда истифода мешавад, муайян мегарданд. Принципҳои педагогӣ мувофиқи ҳадафу қонуниятҳои раванди педагогӣ мазмун, шаклҳои ташкилӣ ва усулҳои кор бо кӯдаконро муайян менамоянд [138, с.731].

Теъдод аз муҳаққиқони фарҳанги ҳуқуқӣ дар раванди ташаккули он истифода бурдани чунин принципҳои асосии педагогиро имконпазир мешуморанд: мақсаднокии педагогӣ, робитаи он бо ҳаёт, рушди фаъолияти шахс, ягонагии талабот дар мувофиқат бо эҳтиром ба шахсияти

тарбиягиранда [181, с. 84]. Принципҳои номбаршударо барои аксар системаҳои педагогӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дар баъзе таҳқиқотҳо чунин принципҳои ташкилии тарбияи ҳуқуқӣ баррасӣ шудаанд: умумият, зарурат, илмият, давомнокӣ, самаранокии баланд ва кофӣ будани таъминоти захиравӣ ташкилӣ [159]. Ин принципҳо бештар ба ташкили таълими ҳуқуқӣ равона гардидаанд ва бояд сатҳи баланди инкишофи шуури ҳуқуқиро таъмин намоянд.

Дар таҳқиқотҳои алоҳида чунин принципҳои тарбияи ҳуқуқӣ баррасӣ шудаанд, ки шароитҳои ташкили ҳамин равандро муайян менамоянд. Ба мисли:

- 1) ҳамгироии фарҳангӣ ва тамоюл ба арзишҳои ҳуқуқӣ;
- 2) баҳисобгирии хусусиятҳои минтақа;
- 3) байнифаннӣ;
- 4) демократизм;
- 5) таъсири гурӯҳи вобаста;
- 6) робита бо амалия;
- 7) худтарбиякунии ҳуқуқӣ;
- 8) мунтазамии тарбияи ҳуқуқӣ;
- 9) робитаи баръакс;
- 10) инфиродикунонӣ [196, с. 50-52].

Ин принципҳо ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ аз ҷанбаҳои гуногун тавсиф медиҳанд. Як қисми онҳо хусусияти шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҳаёти шахс ва самаранокии ташаккули фарҳанги ҳуқуқиро ба ҳам мепайванданд. Қисми дигари ин принципҳо талаботро нисбат ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ муайян менамоянд.

Ба принципҳои номбаршуда принципҳои зеринро низ дохил кардан мумкин аст: инсондӯстӣ, тамоюли ҷамъиятӣ, ҳамоҳангии таъсирҳои тарбиявӣ, фаъолияти якҷоя ва ғ. [2, с. 13]. Ин принципҳо системаи тарбияи ҳуқуқиро бештар инфиродӣ гардонида, ҷанбаи инсонпарварии онро тақвият

мебахшанд.

Зимни таҳлили принципҳои тарбияи ҳуқуқӣ дар таҳқиқотҳои гуногун ва мутобиқати онҳо ба амалияи ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ принципҳои муайян гардидаанд, ки мувофиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ тафриқа карда мешаванд.

Принципҳои татбиқи меъёри маърифатии тарбияи ҳуқуқӣ:

1) Асоснокии ахлоқию ҳуқуқии донишҳои ҳуқуқӣ - тафсири амиқи далелу мафҳумҳои ҳуқуқии омӯхташаванда ва қонунҳо тавассути ифшои моҳияти онҳо дар асоси қонунгузории амалкунанда, асоснокии ҷанбаи ахлоқии меъёрҳои ҳуқуқӣ.

2. Мураттабӣ - ба раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дохил намудани самтҳои гуногуни фаъолияти муассисаи таълимӣ: раванди таълиму тарбия, фаъолияти беруназсинфӣ, кор бо волидон, робита бо ҷамъият.

3. Самаранокии баланд - таъмини дарки пурраи моҳияти далелу мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳо барои наврасон.

4. Байнифанӣ - фаъл намудани самти ҳуқуқии дарсҳои ҷамъиятшиносӣ ва таърих, ба фанҳои таълимӣ дохил намудани иттилооти ҳуқуқӣ, истифодаи машғулиятҳо оид ба курси махсуси таълими ҳуқуқ, корҳои тарбиявии беруназсинфӣ, чорабиниҳои беруназмактабӣ ва ғ.

5. Мунтазамӣ - татбиқи раванди рушди фарҳанги ҳуқуқӣ дар тамоми муддати иҷтимоигардонӣ.

Принципҳои татбиқи меъёри ҳиссию арзишии тарбияи ҳуқуқӣ:

1. Мустаҳкамгардонии дарки донишҳои ҳуқуқӣ - истифодаи шаклу усулҳои гуногуни таъсири ҳиссӣ дар раванди омӯзиши далелу мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳо.

2. Такмили арзишии тарбияи ҳуқуқӣ - таъмини қабули меъёрҳои ҳуқуқӣ чун арзишҳои давлати ҳуқуқбунёд барои наврасон.

3. Ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ - ташаккули донишҳои ҳуқуқӣ то сатҳи ақидаҳо, тамоюлҳои арзишӣ ва ҷаҳонбинӣ.

4. Гуманизатсияи донишҳои ҳуқуқӣ - баёни ҷанбаи инсондӯстии қонунгузорӣ, ҳифз ва пуштибонии инсонӣ қонунписанд.

Принсипҳои татбиқи меъёри фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ:

1. Робита бо ҳаёт - баррасии меъёрҳои ҳуқуқӣ мувофиқи сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат, ҳаёти минтақа ва муассисаи таълимӣ.

2. Аз нуқтаи назари фаъолияти шахсӣ - таъмини робитаи донишҳои ҳуқуқӣ бо таҷрибаи ҳаётӣ ва талаботи тарбиягирандаи мушаххас.

3. Фаъолияти эҷодии дастаҷамъона - омӯхтани меъёрҳои ҳуқуқӣ дар рафти ташкили фаъолияти якҷояи самаранокӣ наврасон.

4. Ҳамгироии таъсирҳои тарбиявӣ - ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ дохил намудани ҳамаи тарафҳои манфиатдор: мактаб, оила, муассисаҳои берунамактабӣ, мақомоти қор бо ноболиғон ва ғ.

Меъёри муҳими системаи тарбияи ҳуқуқӣ, аз нигоҳи муҳаққиқон, мазмуни он аст. Дар аксар таҳқиқотҳо ба сифати мазмун фаслҳои алоҳидаи ҳуқуқ ё мавзӯҳои таҳқиқот дар доираи фанҳои махсуси таълимӣ таъкид шудаанд.

Дар таҳқиқотҳои алоҳида самтҳои асосии мазмуни тарбияи ҳуқуқии наврасон чунин муайян гардидаанд:

1) тайёрии назариявӣ, ки маърифати ҳуқуқиро дар бар мегирад – шиносӣ бо санадҳои байналмилалӣ ва дохилӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак дар соҳаи маориф, муносибатҳои қорӣ;

2) тайёрии амалӣ, ки дар доираи он маҳорату малакаҳои рафтори қонунӣ ва стратегияи рафтор вобаста ба татбиқи меъёрҳои ҳуқуқии рафтор ва арзишҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд;

3) тайёрии иҷтимоӣ, ки он фаъолгардонии қори мустақилонаи таълимгирандагонро ҷиҳати такмили фарҳанги ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд;

4) таваҷҷуҳ ва ҳавасмандии мусбат барои азхудкунии арзишҳои инсонӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва қоидаҳои рафтори ҷамъиятӣ [2, с. 14].

Ба андешаи бисёре аз муҳаққиқон, меъёри муҳими системаи тарбияи

хуқуқӣ воситаҳо ва усулҳои татбиқи он мебошанд. Дар сарчашмаҳои педагогӣ ин ду мафҳум бисёр вақт чун синоним истифода бурда мешаванд ё яке дигареро муайян менамоянд. Дар рафти таҳлили сарчашмаҳои фалсафӣ, методологӣ ва илмӣ муайян гардид, ки восита нисбат ба усул мафҳуми бештар умумӣ аст. Яъне, восита бо ёрии усули дахлдор татбиқ мегардад.

Воситаҳои таълим чун сарчашмаҳои иттилооти таълимӣ муайян мегарданд, ки бо ёрии онҳо омӯзгор таълим медиҳад ва талаба таълим мегирад [61, с. 308]. Ба воситаҳои таълим инҳо дохил мешаванд: калима, китоби дарсӣ, асбобҳои аёнӣ, воситаҳои техникӣ ва ғ.

Дар раванди тарбия, ба фарқ аз таълим, вазифаҳои мураккабу душвортар гузошта мешаванд. Таҷриба нишон медиҳад, ки меъёрҳои ҳуқуқиро ба кӯдак фаҳмонида, ба дарки онҳо ноил шудан кофӣ нест. Ин меъёрҳоро дар рафтори ҳаррӯза ба ақидаҳо ва тамоюлҳои арзишӣ табдил додан лозим аст.

Ба андешаи В.А. Николаев, воситаҳои таълим шабакаҳои паҳн намудани иттилоот мебошанд. Аз ин ҷиҳат воситаҳои тарбия чун шабакаҳои таъсир ба шууру ҳиссиёт ва рафтори кӯдак бо ёрии баёни маълумоти даркорӣ, ташаккули маҳорату малакаҳои амалӣ, инкишофи ҳавасмандӣ ва одатҳои рафтори ахлоқӣ муайян мегарданд [124, с. 161].

Дар таҳқиқотҳои гуногун вобаста ба хусусияти масъалаи таҳқиқшаванда воситаҳои гуногуни тарбияи ҳуқуқиро муайян намудаанд. Ҳангоми таҳқиқи фарҳанги ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари салоҳиятнок ба сифати воситаҳои тарбияи ҳуқуқӣ сарчашмаҳои моддие муайян шудаанд, ки барои расидан ба ҳадафҳои кори тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд (қонунҳо, адабиёти ҳуқуқӣ ва ғ.) [185, с. 16]. Дар ин маврид асосан воситаҳои техникию моддии таълиму тарбия ба воситаҳо нисбат дода шудаанд.

Аз нуқтаи назари аксиологӣ маҷмуи васеи воситаҳо ба фарҳанги ҳуқуқӣ марбут доништа мешавад: шахсият, адабиёт, барномаҳои ҳуқуқии телевизион, кино, воситаҳои ахбори умум, далелҳо аз ҳаёт ва таҷрибаи

ҳуқукии талабаҳо [109, с. 62]. Ин воситаҳо вобаста ба ҳуқуқ мисолҳоро аз ҳаёти кӯдакон ва шахсони шинохта дар бар мегиранд.

Дар таҳқиқотҳои алоҳида воситаҳои тарбия тасниф шуда, ба гурӯҳҳои зерин ҷудо гардидаанд:

- 1) воситаҳои фарҳанги моддӣ - табиат, фаъолият;
- 2) воситаҳои фарҳанги маънавӣ - суҳан, забони модарӣ, фолклор, дин, санъат, бозӣ;
- 3) воситаҳои фарҳанги иҷтимоӣ - анъанаҳо, афкори умум [119, с. 162].

Таснифи пешниҳодшуда дар маҷмӯъ ба консепсияи таҳқиқоти мутобиқ аст, вале ба он ворид намудани якчанд ислоҳ аз манфиат ҳолӣ нест. Ба воситаҳои фарҳанги моддӣ воситаҳои муосири техникӣ – воситаҳои аудиовизуалӣ, мултимедия ва Интернетро илова кардан мувофиқи мақсад аст. Таҷриба нишон медиҳад, ки ташаккули меъёри фаъолияти амалии фарҳанги ҳуқуқӣ аз ҳисоби ҷалби тарбиягирандагон ба фаъолияти гурӯҳии эҷодӣ самаранок ба роҳ монда мешавад. Бо истифодаи воситаҳои махсусе, ки устуворгардонии ҷанбаи ҳиссии донишҳои андӯхтаре таъмин менамоянд, донишҳои ҳуқуқиро ба ақидаҳо ва тамоюлҳои арзишӣ табдил додан мумкин аст. Ин воситаҳо шароитан воситаҳои бадеӣ номгузорӣ шудаанд, ба мисли мисолҳои возеҳу ба кӯдакон дастрас вобаста ба падидаҳои ҳуқуқӣ.

Бо натиҷагирӣ аз таҳқиқотҳои назариявӣ ва эмпирӣ чунин воситаҳоро муайян намудан мумкин аст, ки онҳо дар рафти тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд: суҳан, мубоҳиса, бозӣ, техника, фаъолият, гурӯҳи эҷодӣ ва ғ.

Ба тасдиқи аксар олимони педагог, воситаҳои тарбия тавассути усулҳои дахлдор татбиқ мегарданд. Дар як қатор таҳқиқотҳо оид ба масъалаҳои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ (С.Н. Александрова, С.А. Ҳасанова ва дигарон) усулҳои педагогии стандартӣ таълиму тарбия муайян шудаанд. Ба андешаи муҳаққиқони алоҳида, дар рафти тарбияи ҳуқуқӣ бештар вазъиятҳои тарбиявии тамоюли арзиширо истифода бурдан мумкин аст, ки

ин вазъиятҳо се намуд мешаванд: вазъиятҳои воқеӣ, намунавӣ ва фантастикӣ [166]. Таҷриба нишон медиҳад, ки усулҳои номбаршуда дар раванди тарбияи ҳуқуқӣ дида мешаванд. Аммо барои баланд бардоштани самаранокии ташаққули фарҳанги ҳуқуқӣ усулҳо бояд ба вазифаҳои педагогӣ, мазмунӣ маводи баёншаванда ва хусусиятҳои синнусолиро инфиродӣ тарбиягирандагон қомилан мутобиқ бошанд. Барои ин усулҳои тарбияро мувофиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ фарқ карда, онҳоро ба воситаҳои тарбия мутобиқ намудан мувофиқи мақсад аст.

Омӯзиши назария ва амалияи педагогика, таҷрибаи шахсии қор бо ташаққули фарҳанги ҳуқуқии наврасон муайян намудани воситаҳои зерин ва усулҳои ба онҳо мутобиқи тарбияро имконпазир гардонд.

Усулҳое, ки дар доираи меъёри маърифатии тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд. Усулҳои шифохӣ - нақл, шарҳ, лексия, муоширати озод, панду насиҳат, фармон, хоҳиш ва ғ. Усулҳои маърифатиро эҷодӣ: ҳалли масъалаҳои маърифатӣ, ҳимояи лоиҳаҳои фантастикӣ, нишастҳои матбуотӣ, озмуни донандагони ҳуқуқ, саёҳати ғоибона, муборизаи ҳуқуқшиносон, таҳияи рефератҳо ва ғ.

Усулҳое, ки дар раванди татбиқи меъёри ҳиссӣ истифода бурда мешаванд. Усулҳои мувоҳисавӣ: масъалагузорӣ, баҳсу мунозира ва ғ. Усулҳои бадеӣ: мисолҳои возеҳу равшан, далелҳо аз ҳаёти шахсони шинохта, аз ҳаёти наврасон вобаста ба падидаҳои ҳуқуқӣ, порчаҳо аз асарҳои бадеӣ, нақли шоҳидон, вазъиятҳои намунавӣ, вазъиятҳои фантастикӣ ва ғ. Усулҳои техникӣ: сюжетҳои видеоӣ, порчаҳо аз барномаҳои радио ва телевизион, телешоу, филмҳои бадеӣ ҳуҷҷатӣ ва ғ. Усулҳои адабию эҷодӣ: сахнабоб кардани ҳикояҳо, мувофиқаҳои судӣ, падидаҳои ҳуқуқӣ, маҷаллаи шифохӣ, газетаи деворӣ ва ғ.

Усулҳое, ки ҳангоми татбиқи меъёри фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд. Усулҳои бозӣ: бозиҳои сюжетдор, бозиҳои эҷодию амалӣ, бозӣ-саёҳат, бозӣ-тақлид, саволу ҷавоб ва ғ. Усулҳои

фаъолияти амалӣ: посбонии ҳудуди назди мактаб, сарпарастии хонандагони синфҳои поёнӣ, суҳанронӣ дар назди хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва ғ.

Тибқи таҳқиқотҳои махсус, меъёри муҳими сохтори раванди тарбияи ҳуқуқӣ шаклҳои ташкили он мебошанд. Файласуфон шаклро чун тарзи ҳастӣ, баён ва ташкили дохилии мазмун муайян намудаанд [192, с. 621]. Аз ин ҷиҳат шакл ба сохтори пешниҳоди мазмун таъриф медиҳад.

Дар педагогика мафҳуми шакл бо ду маъно тафсир карда мешавад. Чун шакли ташкили таълим, ки дар шароити синф дарс аст [138, с. 388]. Ба ғайр аз дарс, шаклҳои ташкили кори таълиму тарбия машғулиятҳои ихтиёрӣ, маҳфилҳо ва ғ. мебошанд.

Ҳамзамон дар доираи шаклҳои номбаршудаи ташкил шаклҳои умумисинфӣ, гурӯҳӣ ва инфиродии ташкили кори таълим истифода бурда мешаванд [138, с. 388]. Ин маънои дуҷуми мафҳуми «шакл» дар педагогика аст. Ҳарду маънои ин мафҳум дар раванди ягонаи таълиму тарбия ҳамгиро мебошанд.

Дар назария ва амалияи тарбияи ҳуқуқӣ оид ба шаклҳои ташкили он мулоҳизаҳои гуногун баён шудаанд. Бисёре аз муҳаққиқон одатан ба шаклҳои ташкили таълими ҳуқуқӣ дарс, экскурсия, машварат, конференсияи таълимӣ, лексия, семинар, машғулиятҳои амалӣ, машғулиятҳои ихтиёрӣ ва монанди инро нисбат додаанд [2, с. 14]. Шаклҳои ташкили тарбияи ҳуқуқӣ мулоқотҳо, олимпиадаҳо, озмунҳо, мубоҳисаҳо, сӯҳбатҳо, бозиҳо, конференсияҳо ва ғ. ба шумор мераванд [2, с. 14]. Дар ин ҳолат шаклҳои ташкил ба таври сунъӣ ба таълимӣ ва тарбиявӣ тақсим мешаванд. Амалан чунин тақсимои шароитӣ аст. Аз таҷрибаи кори тарбиявӣ бо наврасон бармеояд, ки мулоқотҳо, олимпиадаҳо, мубоҳисаҳо ва ғ. ба сифати усулҳои кори тарбиявӣ истифода бурда мешаванд ва сӯҳбату конференсияҳо дар рафти баёну дарки донишҳои ҳуқуқӣ самаранокии бештар доранд.

Теъдод аз муҳаққиқон ба сифати шаклҳои тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурдани шаклҳои анъанавии кори тарғиботиро пешниҳод менамоянд. Дар ин

сурат, шаклҳо ба а) оммавӣ: меҳмонхонаҳои ҳуқуқӣ, озмунҳои маърифати ҳуқуқӣ, конференсияҳо, фестивалҳо, намоишгоҳҳо; б) гурӯҳӣ: маҷаллаи ҳуқуқии шифоҳӣ, лексияҳо, тамошо ва баррасии филмҳо, семинарҳо, шабнишиниҳо, мубоҳисаҳо, бозиҳо ва ғ.; в) инфиродӣ: супориш, вазифаи ҳуқуқӣ ва ғ. тақсим мешаванд [181, с. 89]. Чунин тақсимоат дар таҷрибаи тарбияи ҳуқуқӣ ба назар мерасад. Аммо шаклҳои алоҳида дорои хусусияти универсалӣ мебошанд. Масалан, лексия хусусияти оммавӣ ва озмуни маърифати ҳуқуқӣ хусусияти гурӯҳӣ доранд.

Таҳлили шаклҳои анъанавӣ ва махсуси тарбияи ҳуқуқӣ, мутобиқати онҳо ба таҷрибаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон ба ду гурӯҳ тақсим кардани ин шаклҳоро имконпазир гардонд:

- 1) шаклҳои ташкили кори таълиму тарбия;
- 2) шаклҳои ташкили кори тарбиягирандагон.

Ба шаклҳои ташкил инҳо дохил мешаванд: дарс, лексия, семинар, машғулияти амалӣ, машғулияти ихтиёрӣ, конференсия, экскурсия, машварати таълимӣ, мулоқот, олимпиада, маҳфил, озмун, супориш, бозӣ ва монанди ин.

Шаклҳои ташкили кори тарбиягирандагон (наврасон): инфиродӣ, гурӯҳӣ, оммавӣ.

Бисёре аз муҳаққиқон ба сифати яке аз меъёрҳои амсилаи яклухти ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ шароитҳои педагогии таъминкунандаи ҳамин равандро муайян намудаанд. Мафҳуми шароитҳои педагогӣ дар илм ба таври кофӣ дақиқ муайян нашудааст. Масалан, С.А. Ҳасанова шароитҳои педагогиро чун мувофиқати имкониятҳои мазмун, шакл ва усулҳои таъсири педагогӣ шарҳ додааст [196]. А.Я. Найн ба ин ташкили муҳити моддию макониро илова кардааст, ки мақсади он таъбиқи раванди педагогӣ мебошад [115, с. 85].

Аз таҳлили семантикии мафҳуми «шароитҳо» бармеояд, ки онҳо одатан шароити рӯй додани амалеро мефаҳмонанд. Яъне, тадбирҳои мебошанд, ки

ба ичрои талаботу муқаррарот мусоидат менамоянд. Шароитҳои педагогӣ шароити ташкили муҳити таъминкунандаи ҳамгироии мувофиқи мазмуну шакл ва усулу ҳамкориҳои педагогӣ барои ноилшавии мусоид, бомуваффақият ва пурра ба ҳадафҳои раванди педагогӣ мебошанд.

Муҳаққиқон вобаста ба вазифаҳои таҳқиқот шароитҳои гуногуни педагогии ташаккули муваффақи фарҳанги ҳукукиро муайян намудаанд. Масалан, дар таҳқиқотҳо вобаста ба омӯзиши ташаккули фарҳанги ҳукукии муҳассилин таъкид шудааст, ки фаъолияти самараноки системаи тарбияи ҳукуқӣ шароитҳои педагогии зеринро таъмин менамояд:

- а) ташкили коллективи донишҷӯён;
- б) мутобикати рушди маҷмуи ақидаҳои ҳукуқӣ ба фаъолияти амалии ҳукуқӣ;
- в) ҳамкорӣ бо мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва оила;
- г) муносибати инфиродии тафриқашуда [181, с. 90].

Ин шароитҳо раванди татбиқи системаи тарбияи ҳукукиро аз ҷиҳатҳои гуногун мутобик мегардонанд: аз ҷиҳати мазмун (ҳамгироии донишҳои ҳукуқӣ ва рафтор), аз ҷиҳати раванд (ташкили кори коллективӣ ва инфиродӣ, ҳамкорӣ бо оила).

Дар таҳқиқотҳое, ки фарҳанги ҳукукиро чун омили пешгирии тамоюли рафтор баррасӣ менамоянд, ба шароитҳои номбаршуда шароитҳои зерин илова гардидаанд:

- а) хусусияти маҷмуии раванди тарбияи ҳукуқӣ;
- б) таъминоти илмию методии фаъолияти касбии омӯзгорон [15, с. 160].

Ин шароитҳо баланд бардоштани салоҳияти ҳукукии омӯзгоронро бо мақсади ташаккули ҳаматарафаи ҳамаи меъёрҳои фарҳанги ҳукуқӣ пешбинӣ менамоянд. Шароитҳои номбаршуда дар таҳқиқотҳо вобаста салоҳияти ҳукукии донишҷӯён муайянтар гардидаанд.

Аз ҷумла, бо иловаи шароитҳои зерин ба шароитҳои номбаршуда:

- а) ташкили муҳити ҳукуқӣ;

б) истифодаи фанҳои гуманитарӣ барои ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ [185, с. 72].

Ин шароитҳо бо мақсади иҷтимоигардонии ҳуқуқии таълимгирандагон дар ҳамаи марҳилаҳои раванди педагогӣ ба ташкил ва мутобиқгардонии муҳити ҳуқуқӣ равона шудаанд. Дар якҷанд таҳқиқотҳо шароитҳои таъминкунандаи самаранокии тарбияи ҳуқуқӣ пешниҳод гардидаанд:

а) татбиқи курсҳои интиҳоби ҳуқуқӣ;

б) истифодаи мониторинг ва худмониторинги баҳодихӣ ба донишҳои ҳуқуқӣ [196, с. 161-162].

Ин шароитҳо системаи тарбияи ҳуқуқиро тавассути ба он зам намудани меъёрҳои иловагӣ танзим намуда, самаранокии онро баланд мебардоранд.

Чамъбасти шароитҳои овардашуда ва шароитҳои дигар, таҷрибаи кори амалӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудани шароитҳои педагогиро имконпазир мегардонад: ташкил, раванд ва мазмун.

Ба шароитҳои ташкили ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқӣ инҳо дохил мешаванд:

а) тайёрии ҳавасмандии ҳуқуқии омӯзгорон;

б) татбиқи ҳамаи имконоти иқтидорҳои таълимӣ, беруназтаълимӣ, беруназмактабӣ ва тарбиявии муассисаи таълимӣ;

в) истифодаи мазмуни фанҳои таълимӣ мувофиқи хусусияти онҳо, хусусиятҳои маводи таълимӣ, таъминоти методӣ ва техникаӣ барои тарбияи ҳуқуқӣ;

г) ташкили фанҳои иловагӣ, маҳфилҳои ҳуқуқӣ;

ғ) ҷалби иқтидори муҳити ҳамшафати иҷтимоӣ маъмурӣ (ҷамъият, муассисаҳои таълими иловагӣ, мақомоти ҳифзи иҷтимоӣ);

д) ҷалби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (милитсия, прокуратура, суд, муассисаи иҷроӣ ҷазо ва ғ.) ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ.

Ба шароитҳои раванди ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқӣ инҳо

дохил мешаванд:

- а) мақсаднокии раванди тарбияи ҳуқуқӣ;
- б) фаъолона истифода бурдани фаъолияти гурӯҳию эҷодии тарбиягирандагон;
- в) ташкили муҳити ҳуқуқӣ дар муассисаи таълимӣ мутобиқи шароитҳои воқеии ҳуқуқӣ ва иҷтимоию иқтисодии ҷамъият, ки ҳимояи ҳар як кӯдакро таъмин менамоянд;
- г) мутобиқати комили усулу технологияҳои иттилоотӣ, репродуктивӣ, интерактивӣ ба муҳити таълиму тарбия;
- ғ) таъминоти илмию методӣ ва моддию техникии раванди тарбияи ҳуқуқӣ мутобиқи талаботи муносири ташкили раванди педагогӣ;
- д) назорати мунтазами муайянкунандаи самаранокии раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ.

Ба шароитҳои мазмунӣ ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқӣ инҳо дохил мешаванд:

- а) мутобиқати комили меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ;
- б) омӯхтани қонунҳо, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатҳои мутобиқ ба талаботи тарбиягирандагон;
- в) таъмини дарки амиқи донишҳои ҳуқуқӣ, ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ дар асоси муносибати мусбат ба ин донишҳо, инкишофи маҳорати рафтори қонунӣ;
- г) тафриқагузорӣ вобаста ба синну соли кӯдакон, ҷинсияти онҳо, хусусияти муассисаи таълимӣ, сатҳи ибтидоии фарҳанги ҳуқуқӣ;
- ғ) муносибати инфиродӣ ба тарбиягирандагон вобаста ба хусусиятҳои хос, ҳавасмандӣ, давомот, сатҳи тарбия ва шароитҳои иҷтимоигардонии онҳо.

Аз ҷамъбасти таҳлилҳои овардашуда ва мутобиқати онҳо бо концепсияи ҳамин таҳқиқот метавон муқаррар намуд, ки ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули шахси инсондӯст ва дорои донишҳои зарурии ҳуқуқӣ

барои зиндагӣ дар ҷамъият аст. Чунин шахс арзишҳои демократиро эътироф намуда, қонунро эҳтиром ва риоя менамояд, бо мавқеи ҷаъоли шаҳрвандӣ фарқ мекунад, ҳуқуқу озодиҳои ҳудро ҳифз намуда, ҳамгирой бо ҷамъияти ҳуқуқӣ ва татбиқи пурраи нақшаҳои ҳаётиро таъмин менамояд. Натиҷаи тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад.

Дар рафти таҳқиқ вазифаҳо, принципҳо, қонуниятҳо, воситаҳо, усулҳо ва шаклҳои тарбияи ҳуқуқӣ мутобиқи унсурҳои ташкили он мухтасар баён шуда, шароитҳои педагогии таъминкунандаи самаранокии татбиқи раванди тарбияи ҳуқуқӣ муайян гардиданд.

2.2. Таҳқиқоти таҷрибавӣ-озмоишии шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

Барои баҳодиҳӣ ба самаранокии амсилаи тарбияи ҳуқуқӣ зарурати истифодаи таҷрибаи педагогӣ пеш омад. Дар асоси ин амсила мо системаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасонро тартиб додем, ки самтҳо, роҳҳо, воситаҳо ва шаклҳои татбиқи тарбияи ҳуқуқиро мутобиқи меъёрҳои амсилаи педагогӣ дар бар мегирад.

Дар марҳилаҳои гуногуни кори таҷрибавию озмоишӣ 185 хонандаи синфҳои болоӣ ва 23 муаллимони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№ 15, 51, 61, 71, 55, 35 ва гимназии «Ҷимнат»-и шаҳри Душанбе иштирок намуданд. Қорҳои омӯзишию таҳқиқотӣ ва таҷрибавию озмоишӣ оид ба шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар давоми 5 сол (2017-2021) гузаронида шуд.

Дар асоси амсилаи педагогӣ хусусиятҳои раванди педагогии муассисаҳои таълимӣ ба назар гирифта шуда, барномаи мукаммали тарбияи ҳуқуқии наврасон бо номи «Шаҳрванди давлати ҳуқуқбунёд» таҳия гардид, ки аз маҷмуи тестҳо иборат аст. Самтҳои зерини татбиқи барнома мутобиқи

меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ муайян гардиданд.

Самти меъёри маърифатӣ:

- 1) ҳавасмандии омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ;
- 2) таъмини дарки амиқи моҳияти мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳо;
- 3) омӯзиши санадҳои асосии қонунгузории миллӣ ва байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои кӯдакон;
- 4) аз худ намудани асосҳои демократия, ҳуқуқу озодиҳои инсон, кӯдак, соҳаҳои асосии системаи ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғ.

Самти меъёри ҳиссию арзишӣ:

- 1) тарбияи эҳтироми ҳуқуқ ва давлат;
- 2) ташаккули ақидаҳо дар бораи қонунгузорӣ ва зарурати риояи ҳатмии он;
- 3) таъмини муносибат ба ҳуқуқ чун арзиши иҷтимоӣ.

Самти меъёри фаъолияти амалӣ:

- 1) ташаккули ҳадафҳои рафтори қонунӣ;
- 2) инкишофи маҳорату одат ва таҷрибаи ҳаёт мувофиқи қонунгузории амалкунанда;
- 3) ташаккули мавқеи фаъоли ҳаётӣ чӣхати пешгирии қонунвайронкунӣ.

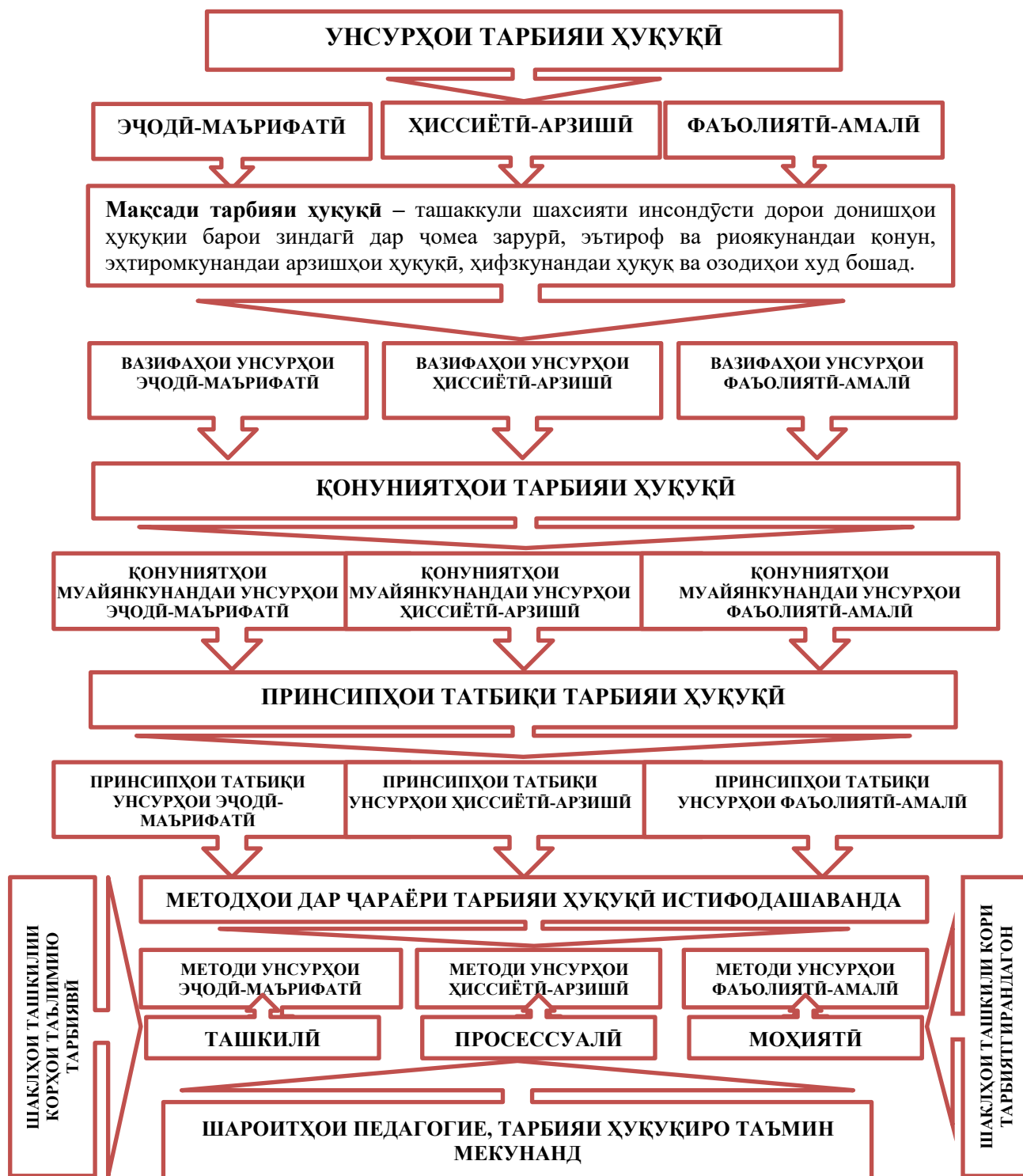
Дар асоси амсилаи педагогӣ, самтҳои муайянгардида ва бо назардошти хусусиятҳои раванди педагогии муассисаҳои таълимӣ тарзҳои татбиқи барнома муқаррар гардиданд:

- 1) кори таълимии синфӣ (омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ дар доираи фанҳои таълимӣ);
- 2) кори таълимии беруназсинфӣ (экскурсия, маҳфили донишҳои ҳуқуқӣ, олимпиада дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.);
- 3) кори тарбиявӣ беруназсинфӣ (соати тарбиявӣ, сӯҳбати ҳуқуқӣ, мулоқот бо кормандони соҳаи адлия, кори эҷодии гурӯҳӣ дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.);
- 4) фаъолияти илмию таҳқиқотии талабагон (озмуну мусобиқаҳои

ҳуқуқдонон, маҳфили зарифон дар мавзуи ҳуқуқ ва ғ.);

5) ташкили осорхонаи ҳуқуқ;

6) баҳодихӣ ва худбаҳодихӣ ба сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ (муқаррарӣ, чорӣ, чамъбасти).

Расми 2. Амсилаи педагогии тарбияи ҳуқуқӣ

Восита ва шаклҳои татбиқи тарбияи ҳуқуқӣ

№	Тарзҳои тарбияи ҳуқуқӣ	Воситаҳо ва шаклҳои татбиқи тарбияи ҳуқуқӣ
1	Кори таълимии синфӣ	Пурмазмун намудани маводи таълимии фанҳои асосӣ: ҷамъиятшиносӣ, таърих, забони тоҷикӣ, адабиёт, биология, химия, физика, тарбияи ҷисмонӣ ва ғ.
2	Кори таълимии беруназсинфӣ	Экскурсия ба муассисаҳои ҳифзи ҳуқуқ, олимпиада дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.
3	Кори тарбиявӣ беруназсинфӣ	Соати тарбиявӣ, сӯҳбати ҳуқуқӣ, мулоқот бо кормандони соҳаи адлия, тренинги рафтори қонунӣ, кори эҷодии гурӯҳӣ дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.
4	Фаъолияти илмию таҳқиқотии талабагон	Озмуну мусобиқаҳои ҳуқуқдонон, маҳфили зарифон дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.
5	Ташкили осорхонаи ҳуқуқ	Ташкили тахтаи деворӣ осорхона: “Конститутсия – сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Ҳуқуқу уҳдадорӣҳои шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Ҳуқуқу уҳдадорӣҳо дар ҳаёти ҳаррӯза”, “Ҳуқуқу уҳдадорӣҳо дар фаъолияти қорӣ”, “Ҳуқуқу уҳдадорӣҳои аҳли оила” ва ғ.
6	Баҳодихӣ ва худбаҳодихӣ ба сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ	Санҷишҳои муқаррарӣ, қорӣ ва ҷамъбасти мувофиқи меъёру нишондиҳандаҳои объективӣ

Системаи тарбияи ҳуқуқӣ ҳамаи соҳаҳои фаъолияти муассисаҳои таълимии озмоиширо фаро гирифт: таълимӣ, беруназсинфӣ, беруназтаълимӣ. Одатан тарзи асосии ташаккули донишҳои ҳуқуқӣ қори таълимии синфӣ аст. Тибқи таҳқиқотҳо (М.Г. Лаврарсланова, И.Г. Митюнова, П.Б. Тарасов ва дигарон), муваффақияти ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ бештар бо истифодаи фаъоли робитаҳои байнифаннӣ, хусусан иқтидори ҳуқуқии фанҳои таълимӣ

муайян мегардад. Дар раванди тарбияи ҳуқуқӣ робитаҳои байнифаннӣ бо тарзҳои зерин ба роҳ монда мешаванд:

- а) истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ, ки дар доираи мазмуни фанҳои таълимӣ баррасӣ мегарданд;
- б) ҷалби маълумоти ҳуқуқии иловагӣ мутобик ба мазмуни маводе, ки дар дарсҳо аз фанҳои гуногун омӯхта мешавад;
- в) гузарондани дарсҳои ҳамгиро аз рӯи фанҳои гуногун дар мавзӯи ҳуқуқ;
- г) муқаддимаи донишҳои ҳуқуқӣ дар раванди омӯختани фанҳои таълимӣ;
- ғ) паиҳамии фанҳои таълимии умумӣ ва махсус дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ.

Дар раванди кори таҷрибавию озмоишӣ мо иқтисодии ҳуқуқии фанҳои асосии таълимӣ - ҷамъиятшиносӣ, таърих, забони тоҷикӣ, адабиёт, биология, химия, география, физика, тарбияи ҷисмонӣ ва ғайраро истифода бурдем. Барои омӯзгорони муассисаҳои таълимии озмоишӣ машваратҳои инфиродӣ ташкил карда, ба онҳо ҷиҳати истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ дар рафти таълими фанни мушаххас тавсияҳо додем. Масалан, ба омӯзгори фанни адабиёт тавсия додем, ки ба амалҳои қаҳрамонони асарҳои бадеӣ шарҳи мухтасари ҳуқуқӣ дода, рафтори онҳоро аз ҷиҳати ҳуқуқӣ баҳогузорӣ намояд. Дар рафти озмоиш иштирокчиён асарҳои «Марги судхӯр»-и Садриддин Айнӣ, «Ривояти суғдӣ»-и Сотим Улуғзода, «Наб дар Регистон»-и Ҷалол Иқромӣ, «Варта»-и Фазлиддин Муҳаммадиев, «Ситораи қорвонкуш»-и Саттор Турсун, «Занги аввал»-и Сорбон ва асарҳои дигарро мутолиа намуданд. Шарҳи пешниҳоднамудаи мо ба баҳодиҳии ҳуқуқии амалу рафтори қаҳрамонон, ҳодисаҳо, вайроншавии меъёрҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо, тафсири ҳуқуқии қирдорҳои ҷиноятӣ ва ҷазои имконпазир барои ин қирдорҳо мувофиқи қонунгузории муосир равона шуда буд. Масалан, дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаи 247 «Қаллобӣ», моддаи 343

–Саркашӣ аз хизмати ҳарбӣ ва алтернативӣ”, моддаи 391 –Сӯиистеъмоли ҳокимият ё мақоми хизматӣ, аз ҳадди ваколатҳои мансабӣ ва хизматӣ баромадан ё бефаъолиятии ҳокимият” мавҷуданд, ки барои содир намудани кирдорҳои ҷиноятӣ ҷазо пешбинӣ намудаанд.

Аз ҷумла дар моддаи 247 (–Қаллобӣ”)-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст:

–4) Қаллобӣ, яъне тасарруфи молу мулки ғайр ё ба даст овардани ҳуқуқ ба молу мулки ғайр бо роҳи фиреб ё сӯиистифодаи боварӣ – бо ҷарима ба андозаи аз дусаду панҷоҳ то сесаду шасту панҷ нишондиҳанда барои ҳисобҳо ё маҳдуд кардани озодӣ ба мӯҳлати то се сол ё маҳрум сохтан аз озодӣ ба мӯҳлати то ду сол ҷазо дода мешавад”.

Объекти ҷиноят дар ин ҷо молу мулки шаҳрвандон аст. Тасарруфи молу мулк ё ба даст овардани ҳуқуқ ба молу мулк бо роҳи фиреб ё сӯиистифодаи боварӣ на танҳо ба аҳволи иқтисодии шаҳрвандон, балки ба саломатии онҳо низ зарар расонида метавонад.

Ба омӯзгори фанни биология тавсия додем, ки ҳангоми омӯхтани соҳти дохилии инсон диққати наврасонро ба мукамалӣ ва фаъолияти якҷояи узвҳои дохилӣ ҷалб намояд. Дар бораи ба организми инсон таъсири фалокатбор расондани тамоку, нӯшокиҳои спиртӣ, воситаҳои нашъаовар, моддаҳои психотропӣ ва ғ. хотиррасон шавад. Масалан, дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои истифодаи ғайритиббии воситаҳои нашъаовар ва моддаҳои психотропӣ дар моддаи 200 –Муомилоти ғайриқонунии воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ бо мақсади ба соҳибияти каси дигар додан”, моддаи 201 –Муносибати ғайриқонунӣ бо воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ”, моддаи 202 –Тасарруфи воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ”, моддаи 203 –Моил кардан ба истеъмоли воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ”, моддаи 204 –Нарвариши ғайриқонунии зироатҳои дорой моддаҳои нашъадори кишташон манъшуда” ва моддаи 205 –Ҳашкил ё ниғаҳдошти фасодхона барои

истеъмоли воситаҳои нашъадор ё моддаҳои психотропӣ” ҷазои ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст.

Омӯзгори фанни биология қайд намуд, ки зарба, захму ҷароҳат ва осебҳои дигар, ки қасдан ё аз беэҳтиётӣ расонида шудаанд, бисёр вақт ба бемориҳои ҷиддӣ сабаб мешаванд. Мувофиқи Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон содир намудани чунин кирдор ҷиноят муқаррар гардида, барои он дар моддаи 116, яъне лату кӯб ё содир намудани ҳаракати дигари зӯрварӣ, ки дарди ҷисмонӣ расонидаанд, вале боиси оқибатҳои дар моддаи 112 ҳамин Кодекс зикршуда нагардидаанд – бо корҳои ҳатмӣ ба мӯҳлати то яксаду бист соат ё бо ҷарима ба андозаи то сесад нишондиҳанда барои ҳисобҳо, ё корҳои ислоҳӣ ба мӯҳлати то ду сол ҷазо дода мешавад. Инчунин дар моддаи 115 –Қасдан расонидани зарари вазнин ё миёна ба саломатӣ дар ҳолати баромадан аз ҳадди ҷораҳои зарурӣ ҳангоми дастгир кардани шахси ҷиноят содирнамуда”, моддаи 114 –Қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ дар ҳолати баромадан аз ҳадди мудофияи зарурӣ”, моддаи 113 –Қасдан расонидани зарар ба саломатӣ дар ҳолати ҳаяҷони саҳти рӯҳӣ”, моддаи 112 –Қасдан расонидани зарари сабук ба саломатӣ”, моддаи 111 –Қасдан расонидани зарари миёна ба саломатӣ” ва моддаи 110 –Қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ” барои қасдан ё аз беэҳтиётӣ содир намудани ҷинояти мазкур ҷазо муқаррар шудааст.

Ба омӯзгори фанни химия тавсия додем, ки дар бораи асосҳои ҳукукии таъмини додугирифти металлҳои қимматбаҳо, сангҳои қиматбаҳои табиӣ (моддаи 284-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон), моддаҳои захрнок ва радиоактивӣ, дорувор ва дигар воситаҳои химиявии дорусозӣ (моддаи 195-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон), вайрон кардани қоидаҳои ба давлат супоридани фулузот ва сангҳои қиматбаҳо (моддаи 285-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон), биотсид (моддаи 399-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон) ва экотсид (моддаи 400-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон) ба талабагон маълумот диҳад.

Ба омӯзгори фанни география тавсия додем, ки дар бораи меъёрҳои ҳуқуқии истифодаи ҷангал, қабри замин, обанбор ва ғ. ба талабагон маълумот диҳад. Масалан, дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ифлос кардани об дар моддаи 226, барои олуда сохтани фазо дар моддаи 227, барои хароб кардани замин дар моддаи 228, барои вайрон кардани қоидаҳои ҳифз ва истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар моддаи 229, барои ғайриқонунӣ буридани дарахт ва буттаҳо дар моддаи 234, барои несту нобуд кардан ё осеб расонидан ба ҷангал дар моддаи 235 ва барои вайрон кардани низоми ҳудудҳо ва объектҳои табиӣ махсус ҳифзшаванда дар моддаи 236 қазои ҷиноятӣ пешбинӣ гардидааст.

Ба омӯзгори фанни физика тавсия додем, ки ҳангоми омӯختани электростатика дар бораи сарфачӯӣ ва самаранокии энергия, меъёрҳои истифодаи энергия, ҷавобгарӣ барои истифодаи ғайриқонунии энергияи барқ ва гармӣ (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарфачӯӣ ва самаранокии энергия») ба талабагон маълумот диҳад. Ҳангоми омӯختани кинематика диққати наврасонро ба хосияти инерсияи ҷисмҳо, яъне қобилияти нигоҳдории суръат баъди бозистӣ ҷалб намояд. Масалан, воситаи нақлиёт, хусусан нақлиёти гаронвазнро фаврӣ боздоштан ғайриимкон аст. Дар ин замина шарҳи меъёрҳои ҳуқуқӣ пешниҳод гардида, дар бораи қоидавайронкуниҳои муқаррарӣ ва ҷавобгарӣ барои истифодаи воситаҳои нақлиёти автомобилӣ ҳилофи талаботи муқарраргардида, вайрон намудани қоидаҳои ҳаракат дар роҳ ва ғ. маълумот дода мешуд. Аз ҷумла, дар Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои вайрон кардани қоидаҳои беҳатарии ҳаракат ва истифодаи нақлиёти роҳи оҳан, ҳавоӣ ё обӣ (моддаи 211), барои вайрон кардани қоидаҳои ҳаракати роҳ ва истифодаи воситаҳои нақлиёт (моддаи 212), барои таъмири бадсифати роҳҳо, воситаҳои нақлиёт ва ба истифода баровардани онҳо бо норасоии техникаӣ (моддаи 213), барои корношоям сохтани воситаҳои нақлиёт ё роҳҳо (моддаи 214), барои вайрон кардани қоидаҳое, ки кори беҳатарии нақлиётро таъмин менамояд (моддаи

216), барои вайрон кардани қоидаҳои парвози байналмилалӣ (моддаи 218) ва барои худсарона, бидуни зарурат боздоштани поезд (моддаи 219) ҷазои ҷиноятӣ муқаррар шудааст.

Ба омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ тавсия дода шуд, ки дар бораи асосҳои ҳуқуқи танзими рафтори мухлисон дар бозиҳои футбол ва дигар мусобиқаҳои варзишӣ ба талабагон маълумот диҳад. Зеро дар қонунгузорӣ барои рафтори ғайриқонунии мухлисон ҷавобгарӣ пешбинӣ шудааст. Инчунин дар қонунгузори соҳаи варзиш барои истифодаи доруҳои манъшуда ҷавобгарӣ муқаррар гардидааст.

Ба омӯзгори фанни таърих тавсия дода шуд, ки дар бораи таърихи таҳия ва қабули Конститутсия, қонунҳои конститусионӣ ва дигар қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талабагон маълумот диҳад.

Тарзи дигари ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ кори таълимии беруназсинфӣ аст. Дар доираи он силсилаи экскурсияҳо ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ, маъмурияти маҳаллӣ, муассисаҳои гуногуни ҳифзи ҳуқуқ: шуъбаи милитсия, раёсати кор бо ноболиғон, прокуратура ва суд ба нақша гирифта мешавад.

Ташкил ва гузарондани ҳар як экскурсия аз якчанд марҳила иборат аст. Дар марҳилаи якум роҳбари озмоиш ҳамроҳ бо омӯзгорон ҳадафи экскурсияро муайян намуда, нақшаи онро тартиб медиҳанд ва бо намояндагони муассисае, ки ба он ҷо экскурсия ташкил карда мешавад, мувофиқа менамоянд. Дар марҳилаи дуюм сӯҳбати кӯтоҳ доир мегардад ва дар рафти он ба наврасон дар бораи муассисае, ки ба он ҷо экскурсия ташкил карда мешавад ва тартибу қоидаҳои экскурсия маълумот дода мешавад. Марҳилаи сеюм – гузарондани экскурсия ҳамроҳ бо кормандони муассисаи дахлдор. Дар марҳилаи чорум (баъди анҷоми экскурсия) наврасон таассуроти худро дар бораи муассисаи дахлдор ва умуман экскурсия дар маҷмӯъ нақл меkunанд. Дар марҳилаи панҷум талабаҳо дар рафти кори эҷодии гурӯҳӣ дар бораи экскурсия иншо менависанд ва иншои навиштаи ҳар як талаба

мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Кори тарбиявии беруназсинфӣ тарзи дигари татбиқи барнома аст. Ҳар ҳафта дар муассисаҳои таълимии озмоишӣ омӯзгорон соатҳои тарбиявӣ мегузаронданд. Одатан ин соатҳо чун ҷамъомади синфӣ баргузор гардида, дар онҳо ба ҷорабиниҳои мактаб ва синф тайёрӣ дида мешуд. Бо хоҳиши мо дар давраи озмоиш соатҳои тарбиявӣ соатҳои иттилооти ҳуқуқӣ номгузорӣ шуданд. Омӯзгорон бо тавсияи мо кӯшиш менамуданд, ки иттилооти ҳуқуқии барои наврасон муфидро барои ҳаёти имрӯзу ояндаи онҳо истифода баранд. Дар рафти соатҳои иттилооти ҳуқуқӣ ҷанбаҳои гуногуни қонунгузорӣ вобаста ба ҳуқуқҳои кӯдакон мавриди баррасӣ қарор мегирифтанд. Барои ҷолибу шавқовар гузарондани соатҳои иттилооти ҳуқуқӣ чунин шаклҳои кор истифода бурда мешуданд: мизи мудаввар, нишастӣ матбуотӣ, мубоҳисаҳои ҳуқуқӣ, шарҳи ҳодисаҳои ҳуқуқӣ, машварати ҳуқуқӣ ва ғ. Инчунин дар рафти соатҳои иттилооти ҳуқуқӣ бо кормандони соҳаи адлия, масалан, бо судяҳо, адвокатҳо, омӯзгорони факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мулоқотҳо гузаронида мешуданд.

Тарзи дигари татбиқи тарбияи ҳуқуқӣ фаъолияти илмию таҳқиқотии талабагон аст. Дар доираи чунин фаъолият озмуну мусобиқаҳои ҳуқуқдонон, маҳфили зарифон дар мавзуи ҳуқуқ ва конференсия оид ба ҳуқуқ гузаронда мешуданд. Масалан, дар конференсия оид ба ҳуқуқ ҳар як иштирокчӣ мавзуи муайянеро аз мавзӯҳои пешниҳодгардида интихоб намуда, вобаста ба он маърӯза тайёр мекард. Барои тайёр кардани маърӯза талабагон бо маводи зарурӣ - китобҳо, маҷаллаҳо, кодексҳои асосӣ (кодекси ҷиноятӣ, кодекси меҳнат, кодекси гражданин, кодекси оила) таъмин мегардиданд. Тайёрӣ дар муддати ду ҳафта ҷараён мегирифт. Комиссияи экспертӣ аз ҳисоби омӯзгорони фанҳои гуногун ташкил карда мешуд, ки онҳо баъди шунидани маърӯза ба муаллифи он вобаста ба мавзӯ саволҳо медоданд. Бо ин роҳ ба сатҳи дониш, маҳорати фикрронӣ ва шарҳу таҳлили талаба баҳо гузошта

мешуд. Дар чамъбасти конференсия иштирокчиёни фаъоли он бо ифтихорномаҳо кадрдонӣ мегардиданд.

Ташкили осорхонаи ҳуқуқ тарзи дигари татбиқи барнома аст. Дар рафти озмоиш чунин осорхона дар синфи 9-и муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №51-и шаҳри Душанбе ташкил карда шуд, ки аз тахтаҳои девории “Конститутсия – сарқонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Ҳуқуку уҳдадорихои шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Ҳуқуку уҳдадорихо дар ҳаёти ҳаррӯза”, “Ҳуқуку уҳдадорихо дар фаъолияти корӣ”, “Ҳуқуку уҳдадорихои аҳли оила” ва ғ. иборат буд. Дар ин тахтаҳо вобаста ба масъалаҳои гуногуни ҳуқуқӣ маърузаҳо ва гузоришҳои тасвирии талабагон пешниҳод мегардиданд.

Барои баҳодихӣ ба самаранокии барномаи таҳияшудаи тарбияи ҳуқуқӣ меъёрҳои объективӣ ва нишондиҳандаҳои ба онҳо мутобиқро муайян намудан лозим аст. Аз таҳлили мулоҳизаҳои гуногун ҷиҳати муайян намудани меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои самаранокии тарбияи ҳуқуқӣ бармеояд, ки аксар муҳаққиқон меъёрҳоро мутобиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ тақсим мекунанд. Масалан, меъёрҳои самаранокии тарбияи ҳуқуқии ноболиғони ҳуқуқвайронкунанда чунинанд:

- 1) маърифатӣ - тағири таҷрибаи ҳуқуқӣ;
- 2) ҳавасмандӣ - иштирок дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва муқовимат ба падидаҳои манфии муҳит;
- 3) амалӣ - дарёфти роҳҳои татбиқи имкониятҳо [10, с. 135].

Ин меъёрҳо ба доираҳои ахлоқию ҳуқуқӣ ва иҷтимоии шахс дахлдоранд. Баъзе муҳаққиқон пешниҳод менамоянд, ки ба натиҷаҳои ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон аз рӯи меъёрҳои зерин баҳо дода шавад:

- 1) ҳисси эҳтиром ба ҳуқуқ ва давлат;
- 2) одати риояи қонун, мусоидат ба таҳкими қонунгузорӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ [197, с. 38].

Меъёри яқум бештар ба меъёри ҳиссию арзишӣ ва меъёри дуҷум ба меъёри фаъолияти амалӣ хос аст.

Меъёрҳои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ҳангоми таҳқиқи рафтори наврасон мушаххастар ифода ёфтаанд. Меъёри маърифатӣ (донистани меъёрҳои ҳуқуқӣ ва асосҳои қонунгузорӣ); меъёри рафторӣ (ташаккули маҳорату малакаҳои рафтори қонунӣ, маҳорати пешбурди ҷаъолият мутобиқи қонун ва меъёрҳои мақбули умуми рафтор ва ғ.); меъёрҳои ҳиссию арзишӣ (муносибати ҳиссию арзишӣ нисбат ба ҳуқуқ ва қонуният чун арзишҳои иҷтимоӣ); меъёрҳои ҳавасмандию баҳодихӣ (талабот ба ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва инфиродӣ аз қасди бад) [2, с. 16].

Муаллиф ба меъёрҳои пештар меъёрҳои ҳавасмандию баҳодихиро бо иловаи омилҳои ҷаъолияти ҳуқуқӣ зам менамояд. Сатҳи кофии фарҳанги ҳуқуқӣ ҷой доштани ҳавасмандии азхудқунӣ ва инкишофи донишҳои ҳуқуқиро низ пешбинӣ менамояд.

Меъёри ташаккули меъёри маърифатиро бисёр муҳаққиқон дараҷаи азхудқунии донишҳои ҳуқуқӣ, хусусан, мафҳумҳои ҳуқуқӣ мешуморанд. Меъёри ташаккули меъёри ҳавасмандию баҳодихии тарбияи ҳуқуқӣ муносибат ба ҳуқуқ ва ақидаҳои ҳуқуқӣ аст. Меъёри ҷаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқиро муҳаққиқон мавқеи рафторӣ мешуморанд, ки ба рафтори қонунӣ ва ҷаъолнокии ҳуқуқӣ тавсиф медиҳад [104, с. 63-66].

Дар аксар таҳқиқотҳо ҳар кадоме аз ин меъёрҳои муайянгардида аз рӯи се сатҳ баҳогузурӣ мешавад: сатҳи баланд, сатҳи миёна ва сатҳи паст, ки дараҷаи ташаккули донишу ақидаҳои ҳуқуқӣ ва мавқеи рафториро муайян менамояд.

Дар таҳқиқотҳои дигар чор сатҳи ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ муайян шудаанд: беаҳамият, нокифоягии ҳуқуқӣ, нигилизми ҳуқуқӣ ва ҷаъолнокии ҳуқуқӣ [200, с. 116-117].

Дар асоси таҳлили мулоҳизаҳои пешниҳодшуда, инчунин мувофиқи меъёрҳои рушди фарҳанги ҳуқуқӣ мо се меъёри асосии ташаккули онро муайян намудем: маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ҷаъолияти амалӣ. Нишондиҳандаҳои ба ин меъёрҳо мутобиқ муайян гардиданд.

Нишондиҳандаҳои меъёри маърифатӣ:

- 1) талабот ба азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ;
- 2) дарки моҳияти мафҳуми меъёрҳои асосии ҳуқуқӣ ва қонунҳо;
- 3) донишҳои санадҳои қонунгузории миллӣ ва байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак ва тарзҳои ҳифзи ин ҳуқуқҳо аз тарафи давлат;
- 4) донишҳои ҳуқуқи озодиҳои инсон.

Нишондиҳандаҳои меъёри ҳиссию арзишӣ:

- 1) эҳтироми ҳуқуқ ва давлат;
- 2) эътимод ба ҷанбаи ахлоқии қонунгузорӣ ва зарурати риояи он;
- 3) муносибат ба ҳуқуқ ва қонуният чун арзишҳои иҷтимоӣ;
- 4) тайёри ба риояи қонунгузорӣ дар раванди ҳаёт ва фаъолият.

Нишондиҳандаҳои меъёри фаъолияти амалӣ:

- 1) ташаккули маҳорату малакаҳои рафтори қонунӣ;
- 2) доштани маҳорати пешбурди фаъолияти таълимию касбӣ мутобиқи қонун ва меъёрҳои мақбули умуми рафтор;
- 3) одати риояи қонун, мусоидат ба таҳкими қонунгузорӣ ва тартиботи ҳуқуқӣ;
- 4) талабот ва маҳорати ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ ва шахсӣ аз қасди бад бо истифодаи воситаҳои қонунӣ.

Ҳар як нишондиҳанда аз рӯи се сатҳ баҳогузорӣ гардид:

Сатҳи 1 – сатҳӣ - нишондиҳанда ба таври суст баён шудааст – 1 ҳол;

Сатҳи 2 – заминавӣ - нишондиҳанда ба таври умумӣ баён шудааст – 2 ҳол;

Сатҳи 3 – амиқ – нишондиҳанда ба таври пурра баён шудааст – 3 ҳол.

Сатҳҳои меъёри маърифатӣ:

Сатҳи 1. Ҳавасмандии нокифоя барои азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ; маълумоти нопурра дар бораи меъёрҳои ҳуқуқӣ; донишҳои сатҳӣ ва носаҳеҳ.

Сатҳи 2. Ҳавасмандии азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ хеле баланд; донишҳои амиқи ҳуқуқӣ, вале номураатба, ғалатҳо ҷой доранд.

Сатҳи 3. Фаъолнокии баланди омӯхтани мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳо; донишҳои пурра, дақиқ, асоснок ва мураббаӣ ҳуқуқӣ.

Сатҳҳои меъёри ҳиссию арзишӣ:

Сатҳи 1. Сатҳи нокифояи эҳтироми ҳуқуқ; набудани эътимод ба ҷанбаи ахлоқии қонунҳо ва набудани зарурати риояи онҳо; арзиш надоштани меъёрҳои ҳуқуқӣ.

Сатҳи 2. Сатҳи кофии эҳтироми ҳуқуқ ва давлат, вале ба зарурати риояи қонунҳо шубҳа мавҷуд аст; меъёрҳои асосии ҳуқуқӣ арзиши ахлоқӣ доранд.

Сатҳи 3. Эҳтироми пурраи ҳуқуқ ва давлат; эътимод ба ҷанбаи ахлоқии қонунҳо; эътимоди қавӣ ба зарурати риояи қонунгузории амалкунанда дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт.

Сатҳҳои меъёри фаъолияти амалӣ:

Сатҳи 1. Хусусияти интиҳобӣ доштани рафтори қонунӣ; риояи қонун бештар ба тарс аз ҷазо вобаста аст; одати риояи қонун суст ифода шудааст; набудани талаботи мусоидат ба таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ; ҳифзи манфиатҳои шахсӣ бо истифодаи ҳамагуна воситаҳо, ҳангоми зарурат бо истифодаи воситаҳои ғайриқонунӣ.

Сатҳи 2. Ташаккули малакаҳои рафтори қонунӣ; инкишоф ёфтани одати риояи қонунгузорӣ; ҷой доштани талаботи мусоидат ба таҳкими қонуният; ҳифзи манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ дар ҳолатҳои ғавқулдда ҳилофи қонун.

Сатҳи 3. Ташаккули пурраи малакаҳои рафтори қонунӣ; фаъолнокии муқовимат ба қонунвайронкунӣ ва таҳкими қонуният; ҳифзи манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ танҳо дар асоси қонунгузорӣ.

Баҳодиҳии нишондиҳандаҳои номбаршуда бо ёрии усулҳои ба онҳо мутобиқ анҷом дода мешавад.

Меъёри маърифатии фарҳанги ҳуқуқӣ ба сатҳи ҳавасмандии азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ, дарки моҳияти онҳо ва донишдони санадҳои

асосии қонунгузорӣ тавсиф медиҳад. Баҳодиҳии нишондиҳандаҳои ин меъёр бо истифодаи усулҳои зерин анҷом дода шуд: 1) анкета, 2) саволнома, 3) тест, 4) сӯҳбат ва ғ.

Меъёри ҳиссию арзишӣ ба дараҷаи эҳтироми ҳуқуқ, эътимод ба ҷанбаи ахлоқии қонунгузорӣ ва риояи он тавсиф медиҳад. Баҳодиҳии нишондиҳандаҳои ин меъёр бо истифодаи усулҳои зерин анҷом дода шуд: 1) сӯҳбат, 2) тест, 3) мушоҳида, 4) иншо ва ғ.

Меъёри фаъолияти амалӣ ба маҳорату одати риояи қонунгузорӣ ва рафтори қонунӣ тавсиф медиҳад. Баҳодиҳии нишондиҳандаҳои ин меъёр бо истифодаи усулҳои зерин анҷом дода шуд:

- 1) мушоҳидаи рафтори иштирокчиёни озмоиш дар рафти бозиҳо, корҳои эҷодӣ ва дигар чорабиниҳои амалӣ,
- 2) ташкили вазъиятҳои тарбиявӣ,
- 3) сӯҳбат бо омӯзгорон ва психологҳо,
- 4) тест ва ғ.

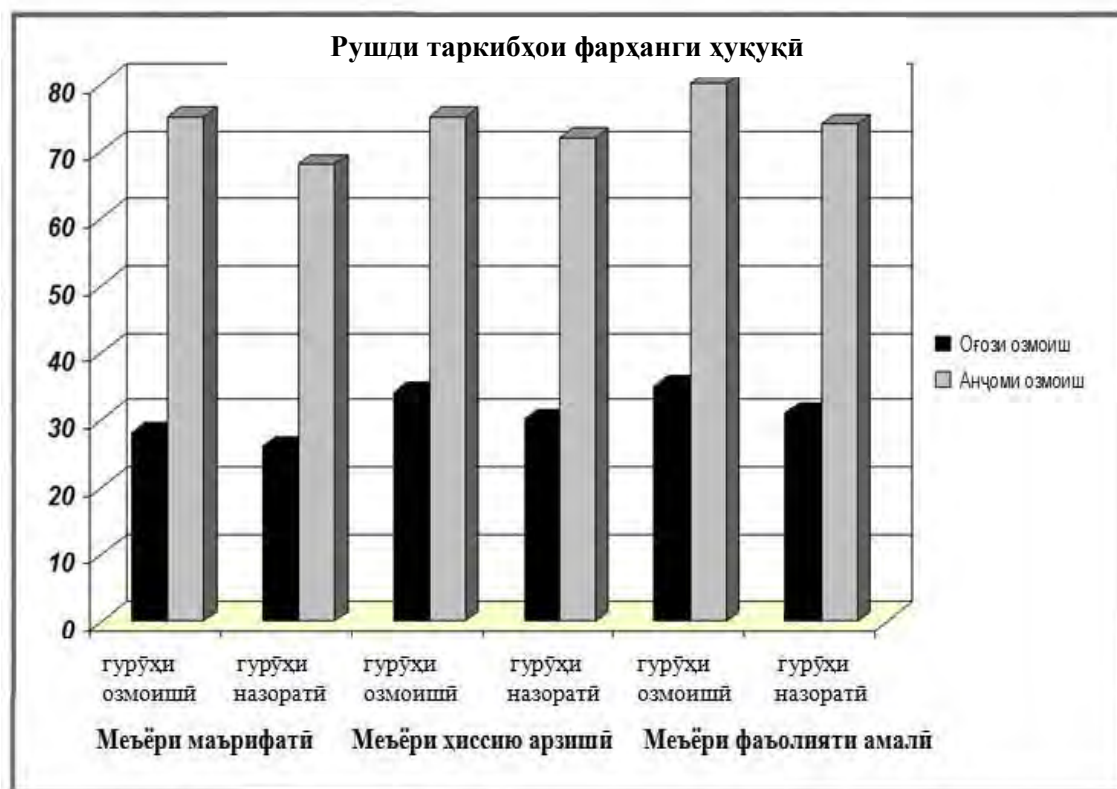
Барои санҷидани нишондиҳандаҳои ин меъёрҳо се гурӯҳи методикаҳои озмоишӣ таҳия гардиданд. Меъёри маърифатӣ дар рафти кори таҷрибавию озмоишӣ бо ёрии якчанд тестҳо санҷида шуд. Тести №1 – “Методикаи муайян намудани сатҳи донишҳои ҳуқуқӣ”, ки донишҳои дар рафти машғулиятҳои маҳфил омӯхтаи талабагонро месанҷад. Тести №2 – “Сифатҳои шаҳрванди давлати ҳуқуқбунёд”, ки аз методикаи дараҷабандии арзишҳо иборат аст. Тести №3 – “Арзишҳои ҳуқуқии мактаббачагон”. Тести №4 – “Ҳавасмандии омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ”.

Меъёри ҳиссию арзишӣ бо ёрии тестҳои зерин баҳогузори гардид. Тести №5 – “Эҳтироми қонунҳо”. Тести №6 – “Эҳтироми қонунгузори амалкунанда”. Тести №9 – “Ақидаҳои ҳуқуқӣ”. Тести №10 – “Муносибати ҳиссию арзишӣ нисбат ба қонун”.

Меъёри фаъолияти амалӣ бо ёрии тестҳои зерин баҳогузори гардид. Тести №7 – “Ҳавасмандии татбиқи амалии ҳуқуқ”. Тести №8 – “Татбиқи

амалии донишҳои ҳуқуқӣ”. Мазмуни тестҳо дар замимаи №1 пешниҳод шудааст.

Ба ғайр аз маълумоте, ки бо ёрии методикаҳои номбаршуда ба даст омад, ҳамаи нишондиҳандаҳои номбаршуда дар рафти гузарондани корҳои эҷодӣ, озмунҳои ҳуқуқӣ, иштирок дар кори илмӣ таҳқиқотӣ, конференсия оид ба ҳуқуқ, таҳияи тахтаҳои деворӣ осорхона ва дигар чорабиниҳои тарбияи ҳуқуқӣ баҳогузори гардиданд.

Расми 3. Тафсири графיקии сатҳи рушди таркибҳои фарҳанги ҳуқуқӣ

Тавре аз расми 1 дида мешавад, ки меъёри маърифатӣ дар оғози озмоиш дар гурӯҳи озмоишӣ 28% ва дар гурӯҳи назоратӣ 26% аст. Дар анҷоми озмоиш ин нишондиҳанда мутаносибан ба 78 ва 68% баробар шуд. Меъёри ҳиссию арзишӣ дар оғози озмоиш дар гурӯҳи озмоишӣ 34% ва дар гурӯҳи назоратӣ 30% аст. Дар анҷоми озмоиш ин нишондиҳанда мутаносибан ба 75 ва 67% баробар шуд. Меъёри фаъолияти амалӣ дар оғози озмоиш дар гурӯҳи озмоишӣ 25% ва дар гурӯҳи назоратӣ 31% аст.

Дар анҷоми озмоиш ин нишондиҳанда мутаносибан ба 80 ва 74% баробар шуд.

Чамъбасти натиҷаҳои истифодаи методикаҳои номбаршуда ва таҳлили сифату миқдори онҳо дар параграфи 2.3 пешниҳод шудааст.

Хулоса, дар асоси амсилаи педагогӣ хусусиятҳои раванди педагогии муассисаҳои таълимӣ ба назар гирифта шуда, барномаи мукаммали тарбияи ҳуқуқии наврасон бо номи «Шаҳрванди давлати ҳуқуқбунёд» таҳия гардид, ки аз маҷмуи тестҳо иборат аст. Он самтҳо, тарзу усулҳо ва воситаю шаклҳои татбиқи тарбияи ҳуқуқиро мутобиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ дар бар мегирад.

2.3. Натиҷаҳои таҳқиқоти озмоишӣ оид ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагон

Ин параграф ба тавсифи кори озмоишии ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон, баёни натиҷаҳои ҳосилшуда ва шарҳи ин натиҷаҳо бахшида шудааст.

Мувофиқи меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ (параграфи 2.1.) барномаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон таҳия гардид (параграфи 2.2.). Самаранокии ин барнома истифодаи кори таҷрибавию озмоиширо талаб намуд.

Мақсади кори таҷрибавию озмоишӣ муайян намудани самаранокии барномаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ аст.

Дар доираи кори таҷрибавию озмоишӣ ҳалли вазифаҳои зерин ба назар гирифта шудааст:

- 1) ҳавасмандгардонии омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ;
- 2) дарки мазмун ва омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқии соҳаҳои гуногуни ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 3) рушди муносибати ҳиссию арзишӣ нисбат ба қонунҳои Ҷумҳурии

Тоҷикистон;

4) тарбияи муносибати эҳтиромона нисбат ба қонунгузорию амалкунанда;

5) ҳавасмандгардонии истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҳаррӯза;

6) ҳавасмандгардонии ҳифзи ҳуқуқу манфиатҳои қонунии худ.

Дар асоси омӯхтани таҷрибаи тарбияи ҳуқуқӣ, ҳолати ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасони имрӯза ва натиҷаҳои кори озмоишӣ фарзияи озмоишии зерин таҳия гардид: ташкили мақсаднок ва мунтазами раванди тарбияи ҳуқуқӣ бо фарогирии ҳамаи меъёрҳои муайяншудаи он ба ташаккули муваффақонаи фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамояд.

Дар асоси ҳадафу вазифаҳои фарзияи баёншуда ғояи асосии озмоиш таҳия гардид: муқоисаи сатҳи аввалу сатҳи охири фарҳанги ҳуқуқии иштирокчиёни озмоиш то ба баъди татбиқи барномаи тарбияи ҳуқуқӣ.

Шакли асосии гузарондани озмоиш муқоисаи маълумоти ибтидоӣ ва маълумоти ниҳой дар гурӯҳҳои иштироккунандаи озмоиш буд. Озмоиш дар ду гурӯҳ гузаронида шуд ва барномаи таҳиягардидаи тарбияи ҳуқуқӣ, ки аз маҷмуи тестҳо иборат аст, дар ин гурӯҳҳо пурра татбиқ гардид.

Самаранокии кори озмоишӣ бо муқоисаи нишондиҳандаҳои миқдории ибтидоӣ ва ниҳой муайян гардид, ки ин нишондиҳандаҳо бо ёрии усулҳои озмоишӣ: а) дар сатҳи донишҳои ҳуқуқӣ, б) муносибати эҳтиромона ба ҳуқуқ ва в) маҳорати истифодаи амалии ҳуқуқ ба даст омаданд.

Барои таъмини дурустии озмоиш тағирёбандаҳои новобаста ва вобастаро муайян намудан лозим буд. Тағирёбандаи новобаста – тағйироте, ки ба раванди воқеии таълиму тарбия ворид карда мешавад. Тағирёбандаи вобаста ба тағйироте, ки таҳти таъсири навовариҳо бо иштирокчиёни озмоиш рӯй медиҳанд, тавсиф медиҳад. Дар доираи ин таҳқиқот тақмили фаъолияти муассисаҳои таълимии озмоишӣ чун тағирёбандаи новобаста муайян гардид, ки ба татбиқи барномаи озмоишии ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон равонагардида вобастагӣ дошт. Тағирёбандаи вобаста –

тағйирот дар сатҳи донишҳои ҳуқуқӣ, сабабҳои азхудкунии ин донишҳо, муносибат ба ҳуқуқ, фаъолнокӣ ва маҳорати истифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ барои ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои худ.

Дурустиҳои натиҷаҳои озмоиш бештар ба таъсири баробари омилҳои беруна вобаста аст. Ба тағйирёбандаҳои вобаста дар озмоиши дуруст ҳеҷ омиле бояд таъсири зиёд нарасонад, ба ғайр аз тағйирёбандаи новобаста, яъне тағйироти нақшавие, ки ба раванди педагогӣ ворид карда мешавад. Аммо амалан дар кори таълиму тарбия ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ бисёр омилҳои беруна таъсир мерасонанд. Омӯзиши сарчашмаҳои методологӣ, таҷрибаи кор ва сӯҳбат бо омӯзгорону талабагон муайян намудани омилҳои зиёдеро имконпазир гардонд, ки ба натиҷаҳои ҳамин озмоиш ба таври ғайринақшавӣ таъсир расонида метавонанд. Ба мисли:

- 1) сатҳи таълими фанҳои гуманитарӣ (таърих, ҷамъиятшиносӣ);
- 2) сифати тарбияи ҳуқуқӣ дар кори беруназсинфӣ;
- 3) сатҳи тайёрии таълимии иштирокчиёни озмоиш;
- 4) меъёри миқдорӣ ва синнусолиии гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ;
- 5) сатҳи фарҳанги умумӣ ва давомоти иштирокчиёни озмоиш;
- 6) таҳассус ва фаъолнокии омӯзгорон дар кори таълиму тарбия;
- 7) таъминоти моддӣ, техникӣ, методӣ ва илмӣ раванди педагогӣ;
- 8) таъсири муҳити иҷтимоӣ, воситаҳои ахбори омма ба ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон ва ғ.

Барои гирифтани маълумоти саҳеҳ таъсири омилҳои дуҷумдараҷаро ба натиҷаҳои озмоиш то ҳадди имкон паст намудан лозим буд. Бо ин мақсад чораҳои зерин андешида шуданд:

1. Ҳамаи гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ аз хонандагони синфҳои болоӣ иборат буданд. Синни калони наврасӣ барои ташаккули шахсияти шахрванд, аз ҷумла барои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ҳассос аст.

2. Аз сафи иштирокчиёни озмоиш синфҳо бо давомоти суст ва меъёри нобаробари синнусолиии талабагон хориҷ карда шуданд.

3. Дурустии омории тағйироти натиҷаҳои миёнаи ҳамаи нишондиҳандаҳои муайяншуда дар аввалу охири озмоиш барои ҳар як гурӯҳи иштирокчиёни озмоиш ҳисоб карда шуд. Маълумот дар бایни гурӯҳҳо муқоиса карда нашуд, чунки шароитҳои ибтидоӣ дар гурӯҳҳо гуногун буданд.

Ҳамаи синфҳои дар озмун иштироккунанда сатҳи гуногуни тайёрии таълимӣ доштанд. Барои рафъи ин омил ба сифати гурӯҳи назоратӣ талабагони синфҳои болоии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №35-и шаҳри Душанбе интихоб гардиданд, ки сатҳи баланди давомот, фарҳанг ва тайёрии умумии ҳуқуқӣ доштанд.

Дар рафти кори тайёри таъсири омилҳои дуҷумдараҷа ба натиҷаҳои озмоиш то ҳадди имкон паст карда шуд. Умуман, тағйироте, ки талабагони синфҳои озмоишӣ дар сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ ба даст оварданд, асосан аз ҳисоби татбиқи барномаи озмоишӣ дар кори таълиму тарбия ҳосил гардид.

Ба самаранокии ин барнома бо ёрии методикаҳои озмоишии махсус таҳияшуда баҳо гузошта шуд. Бо ёрии онҳо ҳолҳои миёнае, ки дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулёбанда ба даст омаданд, вобаста ба параметру хусусиятҳои методика ҳисоб карда шуданд.

Сатҳи кунунии илм гирифтани маълумоти то ҳадди имкон об'ективиро талаб мекунад. Натиҷаҳои дар рафти озмоиш бадастомада барои таъмини дурустии нишондиҳандаҳо бо коркарди омории фаро гирифта шуданд. Дурустии фарқи маълумоти озмоишии дар аввалу охири озмоиш бадастомада бо ёрии меёри Студент муайян гардид. Истифодаи ин меёр асоснок аст. Зеро миқдори зиёди озмудашавандагон дар ҳар як гурӯҳ кофӣ буда, аксар маълумоти дар гурӯҳҳои назоратӣ бадастомада ба тақсимооти муътадил ҷавобгӯ мебошад. Натиҷаҳои, ки ба тақсимооти муътадил ҷавобгӯ нестанд, дар рафти коркард ба назар гирифта нашуданд.

Бо ёрии меёри Студент фарқи миёнаи арифметикии ҳамаи нишондиҳандаҳои интихобшуда баҳогузорӣ гардид. Мувофиқи таҳқиқотҳои

махсус, натиҷаҳои озмоиш дуруст шуморида мешаванд, агар нишондиҳандаҳои эмпирикии (t_d) дар рафти озмоиш ҳосилшуда аз аҳамияти назариявии (t_{st}) зиёд ё ба он баробар бошанд, яъне $t_d > t_{st}$, аҳамиятҳои стандартии меъёр аз ҷадвалҳои махсус ҳисобшуда гирифта мешаванд [143].

Вобаста ба дараҷаи бартарии меъёри эмпирикӣ аз меъёри назариявӣ дурустии фарқи миёнаи арифметикии нишондиҳандаҳои ҳисобшаванда дар доираи се ҳадди эҳтимолият муайян мегардад: $B_1 = 0,95$, $B_2 = 0,99$, $B_3 = 0,999$. Эҳтимолияти дурустии фарқи нишондиҳандаҳои таҳқиқшаванда, ки дар аввалу охири озмоиш санҷида мешаванд, дар мавриди якум аз 100 дар 95 ҳолат қой дорад ва ғалат камтар аз 5% ($p < 0,05$) аст. Дар мавриди дуум эҳтимолияти дурустии фарқи нишондиҳандаҳо аз 100 дар 99 ҳолат қой дорад ва ғалат камтар аз 1% ($p < 0,01$) аст. Дар мавриди сеюм ғалат камтар аз 0,1% ($p < 0,001$) аст.

Бузургии меъёри t_d бо формулаҳои зерин ҳисоб карда мешавад: $t_d = d/m_d$; $d = M_2 - M_1$; M_1 ва M_2 – сатҳҳои миёнаи арифметикии параметрҳои санҷидашаванда, ки дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебандаи озмоиш санҷида мешаванд, $m_d = m_1 + m_2$, ки дар ин ҷо m_1 ва m_2 – ғалатҳои миёна буда, бо формулаи $m = / n$. – тамоюли миёнаи квадрати қатор ҳисоб карда мешаванд. n – миқдори иштирокчиёни озмоиш дар гурӯҳҳои назоратӣ ва озмоишӣ.

Тести №1 –Методикаи муайян намудани сатҳи донишҳои ҳуқуқӣ” сатҳи азхудкунии донишҳои ҳуқуқиро муайян намуд. Миқдори ҷавобҳои дуруст ва нодурусти озмудашавандагон ҳисоб карда шуд.

Тести №2 –Сифатҳои шахрванди давлати ҳуқуқбунёд” ба сатҳи бохабарии иштирокчиёни озмоиш аз сифатҳои асосии шахрванди давлати ҳуқуқбунёд баҳо мегузошт. Фарқ дар байни мавқеи сифат, ки ҳар як иштирокчии озмун муайян менамуд ва –варианти оӣ” ҳисоб карда мешуд, яъне мавқеи, ки экспертҳои мустақили соҳибтахассус (номзадҳо ва докторҳои илми ҳуқуқшиносӣ) ба ҳамин сифат муайян намуданд. Дар рафти

коркарди омории маълумот фарқи дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулбандии озмоиш ҳосилшуда муқоиса карда мешуданд.

Тести №3 –“Арзишҳои ҳуқуқии мактаббачагон” аҳамияти арзишҳои ҳуқуқиро барои ҳар як иштирокчӣ муайян менамуд. Иштирокчиёни озмоиш бояд мавқеи ҳар як арзишро аз 1 то 10 муайян менамуданд. Ба мисли тести пештара –“варианти олии” тақсимои арзишҳо аз тарафи экспертҳои мустақили соҳибтаҳассус муайян мегардид. Фарқ дар байни мавқеи арзишҳо ҳисоб карда мешуд. Коркарди омории ба муқоисаи фарқи дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулбандии озмоиш ҳосилшуда равона гардида буд.

Дар тести №4 –“Ҳавасмандии омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ” ба иштирокчиёни пешниҳод мешуд, ки ба 16 савол бо интиҳоби яке аз вариантҳои ҷавоб (а, б, в, г) посух диҳанд. Ҳар як вариант ба сатҳи муайяни ҳавасмандии омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ ҷавобгӯ буда, бо ҳолҳо ифода меёфт. Ҳосили ҷамъи ҳолҳои ҳосилшуда ҳисоб карда мешуд. Коркарди омории ба муқоисаи фарқи ҳолҳои ҷамъбастии ҳар як иштирокчӣ дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулбандии озмоиш равона шуда буд.

Тести №5 –“Эҳтироми қонунҳо” 10 саволи муайянкунандаи муносибати иштирокчиёни ба қонунҳоро дар бар мегирифт. Ҳар як савол 4 варианти ҷавоб (а, б, в, г) дошт. Вобаста ба вариант сатҳи муносибат ба қонун (бо ҳолҳо) муайян мегардид: а-16, б-26, в-36, г-06. Ҳосили ҷамъи ҳолҳои ҳосилшуда ҳисоб карда мешуд. Коркарди омории баҳодиҳии фарқ дар байни аҳамияти миёнаи ҳолҳои бадастовардаи ҳар як иштирокчиро дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулбандии озмоиш пешбинӣ менамуд.

Тести №6 –“Эҳтироми қонунгузории амалкунанда” ба озмудашавандагон пешниҳод менамуд, ки розигӣ ё норозигии худро бо 10 мулоҳизаи пешниҳодгардида вобаста ба муносибат ба ҳуқуқ ва қонунгузорӣ (аз 0 то 5 ҳол) баҳогузори намоянд. Ҳангоми коркарди натиҷаҳо ҳамаи баҳоҳои иштирокчиёни мувофиқи ҳар як мулоҳиза ҷамъбаст карда мешуд. Коркарди омории ба муайян намудани дурустии фарқи баҳоҳои ҷамъбастии

дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебандаи озмоиш ҳосилшуда равона гардида буд.

Мувофиқи тести №7 –“Ҳавасмандии татбиқи амалии ҳуқуқ”, ба иштирокчиёни озмоиш хондани 10 мулоҳиза ва аз 4 варианти ҷавоб интиҳоб намудани як вариант пешниҳод мешуд. Вобаста ба варианти интиҳобшуда сатҳи ҳавасмандии татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ муайян мегардид, ки бо ҳолҳо ифода меёфт. Коркарди натиҷаҳо: саволҳои 1-3: а-3б, б-2б, в-1б, г-0; саволҳои 4-10: а-1б, б-2б, в-3б, г-0. Баъдан ҳамаи ҳолҳои бадастовардаи иштирокчиёни озмоиш ҷамъбаст мегардид. Коркарди оморӣ аз муайян намудани фарқ дар байни баҳоҳои ҷамъбастӣ дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебанда иборат буд.

Дар доираи тести №8 –“Татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ” ба наврасон вобаста ба имкони истифодаи амалии донишҳои ҳуқуқӣ саволҳо пешниҳод мегардид. Ҳар як савол се варианти ҷавоб (а, б, в) дошт. Вобаста ба варианти интиҳобшуда сатҳи тайёрии иштирокчӣ ба татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ (бо ҳолҳо) муайян мегардид. Коркарди натиҷаҳо: саволҳои 1-3 ва 5-10: а-3б, б-2б, в-1б; саволҳои 3-4: а-1б, б-2б, в-3б.

Тести №9 –“Ақидаҳои ҳуқуқӣ” мутобиқи методикаи ҷумлаҳои нотаом таҳия шудааст. Ба иштирокчиён пешниҳод мешуд, ки дар асоси донишҳои ҳуқуқии худ давоми ҷумларо нависанд. Вариантҳои пешниҳоднамудаи иштирокчиён бо вариантҳои намунавии тартибдодаи экспертҳои мустақил муқоиса карда мешуд. Дар асоси муқоиса ба талабагон аз 2 то 5 ҳол гузошта мешуд. Дурустӣ ва пурмазмунии мулоҳизаҳои пешниҳоднамудаи иштирокчиён баҳогузорӣ мегардид. Ҳар қадар вариантҳои пешниҳоднамудаи иштирокчиён ба вариантҳои намунавӣ камтар ҷавобгӯ бошанд, ҳамон қадар баҳои пасттар гузошта мешуд. Дар рафти коркард баҳоҳо барои ҳар як ҷумла ҷамъбаст мегардиданд. Коркарди оморӣ аз ёфтани фарқ дар байни нишондиҳандаҳои миёнаи ҷамъбастӣ, ки дар ҳар як синф дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебандаи озмоиш ҳосил шудаанд, иборат буд.

Тести №10 –Муносибати ҳиссию арзишӣ нисбат ба қонун” методикаи фарқи семантикиро дар бар мегирифт. Ҳар як мулоҳизаро бо ёрии ҳиссиёти ба ҳам зид (нафрат – дӯстдорӣ, ғаму ғусса – шавқу шодӣ) баҳогузорӣ кардан лозим буд. Иштирокчиёни озмоиш вазифадор шуданд, ки ҳиссиёти худро нисбат ба ин ё он мулоҳизаи ҳуқуқӣ муайян намоянд. Барои ин дар аввал ба кадоме аз ду чуфти тавсифҳо (ҳиссиёт) наздик будани ҳамин мулоҳизаро муайян намудан лозим буд. Баъдан дараҷаи наздикиро мувофиқи ҷадвал аз 0 то 3 ҳол муайян намудан зарур буд. 0 – мавҷуд набудани муносибати равшан ифодаёфта; 1 – ифодаёбии суст; 2 – ифодаёбии миёна; 3 – ифодаёбии қавӣ. Муносибат нисбат ба қонунро наврас бо роҳи муайян намудани ҳол мувофиқи амиқии ҳисси дар худ пайдогардида баҳогузорӣ мекард. Ҳолҳои тавсифдиҳандаи дараҷаи ифодаёбии ҳиссиёти мусбат ва манфӣ, инчунин миқдори иштирокчиёне, ки мавҷуд набудани муносибатро қайд намуда буданд, ҷамъбаст мегардид. Коркарди омории маълумот ба муайян намудани фарқи аҳамиятҳои ҷамъбасти ҳиссиёти мусбату манфӣ ва мавҷуд набудани муносибат дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебандаи озмоиш равона гардида буд.

Дар раванди татбиқи барномаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон ба азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ диққати бештар дода мешуд. Самаранокии азхудкунии донишҳои ҳуқуқӣ бо ёрии тестҳои 1-4 баҳогузорӣ мегардид.

Бо ёрии тести №1 ба донишҳои ҳуқуқии талабагон, ки дар рафти машғулиятҳои маҳфили “Ҳуқуқу уҳдадорихои мо” ҳосил шуда буданд, баҳогузошта мешуд. Ин маҳфил дар ҳамаи муассисаҳои таълимии озмоишӣ баргузор мегардид. Талабагони синфҳои озмоишӣ дар қисми зиёди машғулиятҳои маҳфил қариб пурра иштирок карданд (танҳо баъзе наврасон ба сабаби беморӣ дар машғулиятҳои маҳфил гоҳ-гоҳ ширкат варзида натавонистанд). Ин имкон дод, ки иштирокчиёни озмоиш донишҳои ҳуқуқиро дар сатҳи баланд аз худ намоянд.

Муайян гардид, ки дар ҳамаи синфҳои озмоишӣ миқдори ҷавобҳои

дуруст баъди марҳилаи ташаккулёбандаи озмоиш аз ҷиҳати оморӣ нисбат ба марҳилаи муқаррарӣ зиёд ва миқдори ҷавобҳои нодуруст хеле кам гашт. Дар синфҳои назоратӣ тағири ҷавобҳои дуруст ва нодуруст чандон фарқкунанда набуд.

Натиҷаҳои коркарди омории тести №2 хеле қаноатбахш буд. Иштирокчиёни озмоиш амиқтар дарк намуданд, ки ба шахрвандони давлати ҳуқуқбунёд кадом сифатҳо заруранд. Фарқ дар байни варианти олии интиҳоби чунин сифатҳо ва дараҷабандии сифатҳои пешниҳоднамудаи наврасон дар охири марҳилаи ташаккулёбанда нисбат ба марҳилаи муқаррарӣ хеле кам шуд.

Эҳтимолияти ғалат (p) ҳангоми ҳисоби дурустии омории натиҷаҳои тест дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулёбанда на камтар аз 1% ($p < 0,01$) буд. Дар гурӯҳи назоратӣ чунин фарқ начандон зиёд буд. Яъне, талабагони синфҳои назоратӣ дар сатҳи пештараи дарки сифатҳои зарурии шахрванди давлати ҳуқуқбунёд боқӣ мондаанд.

Баъзе сифатҳои муҳими ахлоқӣ маҳз барои давлати ҳуқуқбунёд қамаҳамият доништа шуданд. Сифатҳои чун меҳнатдӯстӣ, масъулиятшиносӣ, сарфақорӣ, ташаббускорӣ, поквичдонӣ ва ғ. То ин ки дар наврасон ба сифатҳои номбаршуда муносибати носоҳеҳ шакл нагирад, мо дар рафти машғулиятҳои маҳфил гаштаю баргашта диққати онҳоро ба аҳамиятнокии ин сифатҳо дар ҷамъияти муосир ҷалб намудем. Қайд гардид, ки ин сифатҳои муҳим ба тест танҳо барои санҷиши саводи ҳуқуқии онҳо дохил карда шудаанд. Чанд маротиба ҳамроҳ бо наврасон мисолҳои нишондиҳандаи аҳамиятнокии ин сифатҳо интиҳоб гардиданд.

Бо ёрии тести №3 азхудкунии арзишҳои ҳуқуқӣ санҷида шуд. Таъсири мақсадноки омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ ба раванди дарки арзишҳои, ки барои ҳастии ҷамъияти демократӣ хеле муҳиманд, муайян гардид. Дар машғулиятҳои маҳфил мо бисёр вақт диққати наврасонро ба он ҷалб менамудем, ки демократия бе волоияти қонун таъмин намегардад ва инсон

бояд дар ҳаёти ҳаррӯза тобеи қонун бошад. Ба иштирокчиён пешниҳод мегардид, ки арзишҳои ҳукуқиро дараҷабандӣ намоянд, яъне мавқеи ҳар як арзиши ҳукуқиро дар байни дигар арзишҳои ҳукуқӣ муайян созанд. Дараҷабандии арзишҳои ҳукуқӣ, ки наврасон дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулбандии озмоиш анҷом доданд, бо вариантҳои олии дараҷабандии арзишҳои ҳукуқӣ муқоиса карда мешуданд.

Омӯзиши чунин муқоиса нишон дод, ки дар марҳилаи муқарраркунондаи озмоиш наврасон ба арзишҳое чун риояи ҳамаи ҳукуқу озодиҳои инсон аз тарафи давлат, бехатарии ҳаёти ҳаррӯза, ғаъолияти қорӣ ва монанди ин мавқеи аввалро хос донистаанд. Арзишҳое чун баробарии ҳамаи одамон дар назди қонун ва тақсимои одилонаи даромадҳо вобаста ба хусусияту сифати меҳнат, баръакс, мавқеи пастрарро касб намудаанд. Дар охири марҳилаи ташаккулбанда фарқ дар байни мавқеи арзишҳои варианти оӣ ва арзишҳои муайяннамудаи талабагон хеле кам шуд.

Тести №4 ба муайян намудани сатҳи ҳавасмандии омӯхтани донишҳои ҳукуқӣ равона шудааст. Тести ибтидоӣ дар марҳилаи муқаррарӣ таваҷҷуҳи наврасонро ба омӯхтани ҳукуқ ошкор намуд. Аммо ин таваҷҷуҳ бештар хусусияти прагматӣ дошт. Масалан, ҳангоми ҷавоб додан ба саволи №6 дар бораи хоҳиши донишони қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бисёр иштирокчиёни озмун ҷавоби “Ғ”-ро интихоб намуданд, яъне танҳо ҳамон қонунҳоеро доништан меҳостанд, ки дар ҳаёт лозим мешаванд. Дар охири марҳилаи ташаккулбанда онҳо бо асосҳои донишҳои ҳукуқӣ шинос шуда, фаҳмиданд, ки дар ҳаёт қисми зиёди қонунҳоро доништан шароит ва зарур аст. Бисёр иштирокчиёни озмун ҳамаи қонунҳоро доништан меҳостанд.

Ҳангоми ҷавоб додан ба саволи №9 наврасон дар аввалу охири озмоиш қайд намуданд, ки ҳукуқҳои худро доништан меҳоянд. Ҷавобҳои саволи №10 инро тасдиқ намуданд. Бисёре аз наврасон чунин мешумориданд, ки ҳукуқҳояшон пурра риоя мешавад. Баъди анҷоми машғулиятҳои маҳфил онҳо ҳамаи ҳукуқҳои худро фаҳмиданд ва ба чунин андеша расиданд, ки

баъзе аз ҳуқуқҳояшон шояд риоя намешавад. Умуман, дараҷаи ҳавасмандии омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ дар давоми вақти озмоиш хеле афзоиш ёфт.

Тавре марҳилаи назариявии таҳқиқот (боби 1) нишон дод, фаҳмидану омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ (меъёри маърифатӣ) барои ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ аҳамияти хоса дорад. Аммо андешаю ақидаҳои ҳуқуқии мукамал ҳангоми ба раванди ташаккули онҳо фаъолона дохил намудани ҳиссиёт ва дарк имконпазиранд. Мувофиқи амсилаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дар доираи машғулиятҳои маҳфил ва чорабиниҳои беруназсинфӣ мо ба инкишофи меъёри ҳиссию арзишии фарҳанги ҳуқуқӣ бештар диққат додем. Сатҳи ташаккули он бо ёрии тестҳои №5, №6, №9 ва №10 баҳогузорӣ шуд.

Тести № 5 дараҷаи муносибати эҳтиромонаи иштирокчиёни озмоишро нисбат ба қонунҳо мавриди санҷиш қарор дод. Саволҳои тест тавре тартиб дода шудаанд, ки наврасро дар вазъияти имконпазирӣ вайроншавии қонун мегузоранд. Сатҳи эҳтироми қонун дар асоси варианти ҷавоби интихобшуда муайян гардида, аз 0 то 3 ҳол баҳогузорӣ мешуд. Ҳар қадар ҳосили ҷамъи ҳолҳо бештар бошад, ҳамон қадар дараҷаи эҳтироми қонун баландтар аст. Дар рафти коркарди омӯри дурустии афзоиши ҳосили ҷамъи ҳолҳои бадастовардаи иштирокчиёни озмоиш мувофиқи ҳамаи саволҳои тест дар марҳилаи ташаккулебандаи озмоиш нисбат ба марҳилаи муқаррарӣ баҳогузорӣ мегардид.

Тестҳое, ки дар муассисаҳои таълимии озмоишӣ гузаронда шуданд, аз он далолат медиҳанд, ки татбиқи яклухти барномаи тарбияи ҳуқуқӣ ба ташаккули комили ҳамаи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ равона гардида, сатҳи баланди онро таъмин менамояд.

Тавре таҷрибаи кор бо ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ нишон дод, инкишофи меъёри ҳиссию арзишии он вазифаи хеле мураккаб аст. Натиҷаҳои тести №6 тасдиқи ин гуфтаҳоянд. Муносибати эҳтиромона нисбат ба қонунгузорӣ бо роҳи баҳогузорӣ аз рӯи системаи 5 ҳолии мулоҳизаҳое, ки муносибатро нисбат ба қонунҳо ифода менамуданд, муайян

мегардид. Коркарди натиҷаҳои тест нишон дод, ки беҳтаршавии аз ҷиҳати оморӣ дурусти муносибат нисбат ба қонунгузорӣ танҳо дар як гурӯҳи озмоишӣ ошкор гашт. Дар ду гурӯҳи дигар танҳо тамоюли устувор ба беҳтаршавӣ муайян гардид. Таҳлили амиқи натиҷаҳои тест ва сӯҳбат бо талабагон аз он далолат медиҳад, ки онҳо баъзе масъалаҳоро ба таври гуногун шарҳ медиҳанд. Масалан, тасдиқи №7 (поквичдонӣ, пеш аз ҳама, нораво будани вайроншавии қонунро пешбинӣ менамояд)-ро бисёре аз наврасон начандон дуруст шуморида, хеле паст баҳогузори намуданд. Дар мавриди тасдиқи №3 (қонунҳоро ҳатто дар вазъиятҳои хатарнок вайрон кардан нашомад) низ чунин аст. Ба он бисёре аз иштирокчиёни озмоиш эътироз баён намуданд, ки дар қонун мафҳуми “зарурати ғавқуллода” ҷой дорад ва он ҳатто бар хилофи қонунгузорӣ амал карданро иҷозат медиҳад.

Натиҷаҳои тести №9 низ гуногун буданд. Ин тест ҳам сатҳи инкишофи меъёри ҳиссию арзишии фарҳанги ҳуқуқиро баҳогузори менамуд. Тести №9 имкон медиҳад, ки ақидаҳои ҳуқуқӣ бо ёрии методикаи ҷумлаҳои нотаом баҳогузори карда шаванд. Моҳиятан ин тест хеле мураккаб аст, чунки инкишофи ҳуби фикрронии тасаввурот ва захираи бойи луғавиро талаб менамояд. Масалан, таҳлили амиқи яке аз гурӯҳҳои озмоишӣ нишон дод, ки сатҳи ақидаҳои ҳуқуқии ин гурӯҳ дар аввал хеле паст буд. Баъди татбиқи пурраи барномаи озмоишӣ сатҳи ақидаҳои ҳуқуқии ин гурӯҳи озмоишӣ ба таври назаррас боло рафт. Фарқ дар байни ақидаҳо дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулбандии озмоиш аз ҷиҳати оморӣ дуруст буданд. Эҳтимолияти ғалат камтар аз 1% ($p < 0,01$) буд. Дар гурӯҳҳои дигар тамоюли устувори баландшавии сатҳи ақидаҳои ҳуқуқӣ муайян гардид.

Тести №10 ба баҳогузории муносибати ҳиссию арзишӣ нисбат ба қонун равона гардида буд. Иштирокчиёни озмоиш бояд бо ёрии ҷуфти мафҳумҳо муносибати худро нисбат ба қонунгузорӣ баҳогузори менамуданд. Вобаста ба хусусияти чунин муносибат наврасон категорияи мусбат ё категорияи манфиро интихоб мекарданд. Дарачаи муносибат бо ҳолҳо

муайян мегардид.

Таҳлили натиҷаҳо нишон дод, ки ифодаи ҳиссиёти манфӣ нисбат ба қонунгузорӣ чандон зиёд нест. Аз ин рӯ, тағйироти назаррас вобаста ба ҳамин тест ошкор нагардид. Танҳо дар як гурӯҳи озмоишӣ дар марҳилаи муқаррарии озмоиш муносибати манфӣ нисбат ба қонунгузорӣ ба назар расид. Аммо баъди анҷоми озмоиш маълум гардид, ки ҳиссиёти манфӣ вобаста ба муносибат нисбат ба қонунгузорӣ дар ин гурӯҳи озмоишӣ паст шудааст.

Нишондиҳандаҳои мавҷуд набудани муносибат нисбат ба қонунҳо дар сатҳи каме баландтар қарор доштанд. Ин аз он далолат медиҳад, ки дар аввали озмоиш бисёре аз наврасон ба қонунгузории амалкунанда бепарвоёна муносибат мекарданд. Баъди иштирок дар барномаи озмоишӣ муносибати бепарвоёна нисбат ба қонунгузорӣ хеле кам шуд. Дар ҳамаи гурӯҳҳои озмоишӣ камшавии аз ҷиҳати омӯри дурусти муносибати бепарвоёна нисбат ба қонунгузорӣ ошкор гардид. Эҳтимолияти ғалат камтар аз 0,1 - 1% ($p < 0,001-0,01$) буд.

Тағйирот дар зоҳиршавии ҳиссиёти мусбат нисбат ба қонунҳо хеле назаррас буд. Дар бисёре аз иштирокчиёни озмоиш беҳтаршавии муносибати мусбат нисбат ба қонунгузории амалкунанда ба назар мерасид. Баъди коркарди омории натиҷаҳо дурустии инкишофи ҳиссиёти мусбат нисбат ба қонунгузорӣ муайян гардид. Эҳтимолияти ғалат камтар аз 0,1% ($p < 0,001$) буд. Дар рафти озмоиш филмҳои бадеӣ намоиш дода мешуданд, бозиҳои гуногуни эҷодӣ доир мегардиданд, экскурсия ва сӯҳбатҳо ташкил карда мешуданд, ки ҳамаи инҳо ба меъёри ҳиссию арзишии фарҳанги ҳуқуқӣ таъсири мусбат мерасонданд.

Ташаккули меъёри фаъолияти амалии фарҳанги ҳуқуқӣ бо ёрии тестҳои №7 ва 9 муайян мегардид. Тести №7 ба омӯзиши ҳавасмандии татбиқи амалии ҳуқуқ равона шуда буд. Ба иштирокчиёни озмоиш пешниҳод мегардид, ки якчанд тасдиқро хонда, яке аз вариантҳои ҷавобро интихоб

намоянд: а) пурра розиям, б) қисман розиям, в) розӣ нестам, г) ҷавоби муайян надорам. Вобаста ба варианти ҷавоб сатҳи ҳавасмандии татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ муайян гардида, бо ҳолҳо аз 0 то 3 баҳогузорӣ карда мешуд. Ҳолҳои ҷамъбасти дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебандаи озмоиш муқоиса карда мешуданд.

Таҳлили натиҷаҳои тест аз он далолат медиҳад, ки ҳавасмандии татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ дар синфҳои озмоишӣ хеле афзоиш ёфтааст. Эҳтимолияти ғалат на камтар аз 5% ($p < 0,05$) аст. Умуман, натиҷаҳои ин тест далели онанд, ки барномаи озмоишӣ ба ҳавасмандии татбиқи амалии ҳуқуқ таъсири зиёд мерасонад.

Тести №8 имкон дод, ки фаъолияти наврасон ҷиҳати татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ баҳогузорӣ карда шавад. Ба наврасон пешниҳод гардид, ки ба саволи гузошташуда яке аз вариантҳои ҷавобро интиҳоб намоянд. Вобаста ба варианти интиҳобшуда сатҳи татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ муайян мегардид ва мувофиқи он аз 1 то 3 ҳол гузошта мешуд. Тағйирот дар истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои муқаррарӣ ва ташаккулебандаи озмоиш баҳогузорӣ мегардид.

Мувофиқи таҳлили натиҷаҳои тест, дар гурӯҳҳое, ки барномаи озмоишӣ пурра татбиқ гардид, беҳтаршавии татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ ба даст омад. Иштирокчиёни озмун аз ин гурӯҳҳо дар вазъиятҳои гуногун дар доираи озмуну олимпиада ва ҷорабиниҳои беруназсинфӣ татбиқи донишҳои ҳуқуқиро фаъолона машқ мекарданд.

Аммо дар баъзе гурӯҳҳои озмоишӣ беҳтаршавии татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ чандон назаррас набуд. Омӯзиши амиқи ҷавобҳои иштирокчиёни озмоиш аз ин гурӯҳҳо ва сӯҳбат бо наврасон нишон дод, ки сабаби асосии ин татбиқи нокифояи барномаи озмоишӣ будааст. Дар ин гурӯҳҳо асосан машғулиятҳои назариявӣ гузаронда шудаанд. Аз ин рӯ, талабагон дар татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ дучори мушкилиҳо мешуданд. Таҳлили натиҷаҳои ин тест тасдиқ намуд, ки барои ташаккули мукаммали фарҳанги

ҳуқуқӣ барномаи озмоиширо пурра татбиқ намудан шароит ва зарур аст.

Дар синфҳои назоратӣ натиҷаҳои тест тағйироти начандон зиёдро дар маҳорати татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ нишон дод ($p>0,05$).

Ҷадвали 2

***Ташиққулёбии таркибҳои фарҳанги ҳуқуқии хонандагонии
гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ (аз рӯи тестҳои алоҳида)***

Таркибҳои фарҳанги ҳуқуқӣ											
Таркиби маърифати фарҳанги ҳуқуқӣ (ФҲ) – ангезаи истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ				Таркиби ҳисси-арзишии ФҲ – муносибати боэҳтиромона ба қонунҳо				Таркиби фаъолиятӣ-амалии ФҲ – ангезаи истифодаи амалии ҳуқуқ (Тести 7)			
Гуруҳи озмоишӣ		Гуруҳи назоратӣ		Гуруҳи озмоишӣ		Гуруҳи назоратӣ		Гуруҳи озмоишӣ		Гуруҳи назоратӣ	
Озм. муқ.	Озм. таш.	Озм. муқ.	Озм. таш.	Озм. муқ.	Озм. таш.	Озм. муқ.	Озм. таш.	Озм. муқ.	Озм. таш.	Озм. муқ.	Озм. таш.
40,9+ 8,96	50, 1+ 8,0	41,0 +7, 30	42,8+ 6,78	32,8+ 8,12	43,1+ 6,72	32,8+ 8,12	34,1 +6,9 4	43,4+ 8,76	49,6+ 4,97	47,5+ 5,57	47,0+ 4,86
td=2,96, p<0,01		td=0,70, p>0,05		td=3,09, p<0,01		td=0,34, p>0,05		td=1,97, p>0,05		td=0,55, p>0,05	

Ба ғайр аз тест, тайёри ба татбиқи донишҳои ҳуқуқӣ ва маҳорати истифодаи ин донишҳо дар рафти мушоҳидаи фаъолнокии иштирокчиён ҳангоми гузарондани чорабиниҳои беруназсинфӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт. Дар марҳилаи аввали озмоиш наврасонро барои иштирок дар чорабиниҳои беруназсинфӣ моил намудем. Баъзе наврасон нисбат ба ҳуқуқ муносибати бепарвоёна доштанд. Албатта, ҷалб намудани онҳо ба чорабиниҳои беруназсинфӣ чандон осон ҳам набуд.

Дар марҳилаи охири озмоиш қисми зиёди наврасон дар ҳамаи чорабиниҳои беруназсинфӣ аллакай фаъолона иштирок мекарданд ва ҳатто барои ташкили чорабиниҳои навбатӣ ташаббус нишон медоданд.

Натиҷаҳои тест зимни мушоҳидаи иштирокчиёни озмоиш, сӯҳбат бо талабагон ва омӯзгорони онҳо дубора санчида мешуданд. Агар натиҷаҳои тест ба талабот ҷавобгӯ набошанд, дар ин ҳолат ҷавобҳо ба саволҳои алоҳида ба таври амиқ баррасӣ гардида, сабаби интиҳоби ин ё он варианти ҷавоб аз

наврасон пурсида мешуд. Таҳлили қиёсии натиҷаҳои таҳқиқот бо ёрии усулҳои гуногун ва коркарди омории ин натиҷаҳо самаранокии баланди барномаи озмоиширо ҳангоми татбиқи пурраи он нишон дод. Умуман, барномаи озмоишӣ ба ташаккули меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғаёлияти амалии фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамуд.

Аз натиҷаҳои пурсиши омӯзгорони муассисаҳои таълимии озмоишӣ маълум гардид, ки рафтори бисёре аз наврасони иштирокчии барномаи озмоишӣ тағир ёфтааст. Онҳо дар дарсҳо ва машғулиятҳои беруназсинфӣ ғаёлона ширкат варзида, барои риояи ҳуқуқҳои худ ҷиддӣ муносибат мекарданд. Дар баробари ин, масъулиятнокии наврасон ҷиҳати иҷрои уҳдадориҳои худ беҳтар гардидааст, ба мисли: навбатдорӣ дар синф, дар мактаб, иштирок дар шанбегӣҳо ва ғ. Зеро наврасон аллакай медонистанд, ки иҷрои бовиҷдононаи уҳдадориҳои худ шароити асосии риояи қонунгузорӣ ва яке аз сифатҳои муҳими шаҳрванди давлати ҳуқуқбунёд аст.

Ба андешаи омӯзгорон, баъди озмоиш интизом, таҳаммулпазирӣ ва ташаббускориҳои наврасон дар дарсҳо беҳтар шудааст. Онҳо ҳаракат мекарданд, ки интизомро пурра риоя намоянд, ба дарсҳо дер наоянд, аз дарсҳо нагурезанд ва вазифаи хонагиро саривақт тайёр намоянд. Дар рафти машғулиятҳо мо гаштаю баргашта таъкид менамудем, ки вайрон намудани интизом дар дарс на танҳо саркашӣ аз иҷрои уҳдадориҳо, балки риоя накардани меъёрҳои оинномаи муассисаи таълимӣ аст. Мунтазам содир намудани чунин кирдор нораво ва ҳилофи рафтори қонунӣ мебошад.

Иштирокчиёни озмоиш ба фикру мулоҳизаи иштирокчиёни дигар ботаҳаммул муносибат мекарданд ва дар баҳсҳо одобу интизомро риоя менамуданд. Қаҳру ғазаб ва таҳқиру таҳдид нораво доништа мешуд. Дар машғулиятҳо мефаҳмондем, ки сухани касеро буридан вайрон намудани ҳуқуқи баёни андеша аст. Чунин амали ношоиста ҳилофи меъёрҳои одоб ва таҳқири шахс ҳилофи меъёрҳои қонунгузорӣ мебошад.

Зимни сӯҳбат бо омӯзгорон маълум гардид, ки баъди татбиқи барномаи

озмоишӣ муносибати байниҳамдигарии талабагон беҳтар гашта, ҷанҷолу муноқишаи наврасон хеле кам ба назар мерасад. Дар рафти машғулиятҳо ба иштирокчиён мефаҳмондем, ки ҷанҷолу муноқиша кори шахсии онҳо нест, балки вайрон намудани тартиботи ҷамъиятӣ аст. Расондани зарари ҷисмонӣ ҷиноят ба ҳисоб меравад. Тибқи моддаи 111-и Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Қасдан расонидани зарари миёна ба саломатӣ»:

1) Қасдан расонидани зарари миёна ба саломатӣ, ки барои ҳаёт хавфнок набуда ва оқибатҳои дар моддаи 110 ҳамин Кодекс пешбинишударо ба миён наовардааст, вале боиси харобшавии тӯлонии саломатӣ ё ба таври устувору назаррас аз даст додани камтар аз сеяки қобилияти умумии меҳнатӣ шудааст, бо қорҳои ислоҳӣ ба муҳлати то ду сол ё маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати то ду сол ҷазо дода мешавад.

2) Ҳамин кирдоре, ки:

а) нисбати ду ё зиёда шахсон;

б) нисбати шахс ё наздикони ӯ вобаста бо фаъолияти хизматӣ ё қарзи ҷамъиятиро иҷро намудани ӯ;

в) аз ҷониби гурӯҳи шахсон ё гурӯҳи шахсон бо маслиҳати пешакӣ;

г) бо бераҳмии махсус;

д) дар ҷараёни бетартибҳои оммавӣ;

е) бо сабаби нафрат ё хусумати миллӣ, нажодӣ, динӣ, маҳалгарой ё интиқом;

ж) такроран ё аз ҷониби шахси қаблан содирнамудаи ҷинояти қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ ё одамкушии пешбиниамудаи моддаҳои 104 ва 110 ҳамин Кодекс содир гардидааст, бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз ду то панҷ сол ҷазо дода мешавад.

Таҳлили натиҷаҳои татбиқи барномаи озмоишӣ дар фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ самаранокии баланди онро нишон дод. Хусусияти маҷмуии барнома ҳавасмандӣ, дарки амиқ ва азхудкунии донишҳои ҳуқуқиро таъмин намуд. Иштирокчиёни озмоиш мафҳумҳои

ҳуқукиро омӯхта, бо сарчашмаҳо ва соҳаҳои асосии ҳуқуқ, меъёру муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ғ. шинос шуданд.

Аксар хонандагони мактаб, ки дар барномаи озмоишӣ иштирок доштанд, нисбат ба қонунҳо муносибати мусбат ва барои риояи онҳо ҳавасмандӣ пайдо карданд. Бисёре аз наврасон нисбат ба қонунҳо чун арзишҳои тағирнопазири давлати ҳуқуқбунёд муносибат менамуданд. Дар охири озмоиш дар тестҳо ва сӯҳбатҳо бештар ҷавобҳои ба назар мерасиданд, ки аз амали ношоиста будани вайронкунии қонунҳо ва зарурати риояи ҳатмии онҳо далолат меоданд.

Баъди татбиқи барномаи озмоишӣ иштирокчиёни он кӯшиш менамуданд, ки донишҳои ҳуқукиро дар ҳаёти ҳаррӯза бештар истифода баранд. Дар машғулиятҳои охирин наврасон вобаста ба ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадорӣҳои худ зиёдтар савол меоданд. Умуман, таваҷҷуҳи иштирокчиён дар марҳилаи охири озмоиш ба татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ ба таври назаррас меафзуд.

Натиҷаи асосии татбиқи барномаи озмоишӣ - ташаккули устувори муносибати эҳтиромонаи наврасон нисбат ба қонунҳо, эътимод ба нораво будани вайронкунии қонунҳо, кӯшиши ҳалли мусолимотомези баҳсу ихтилофоту зиддиятҳо мутобиқи талаботи қонунгузории амалкунанда.

Хулосаи боби 2

Тарбияи мунтазам ва мақсадноки ҳуқуқӣ воситаи муҳими ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Тарбияи ҳуқуқӣ раванди таъсири мақсаднок, мунтазам ва мутақобилаи омилҳои объективӣю субъективӣ ба шуур, ҳиссиёт ва рафтори наврасон буда, сатҳи зарурии дар ҳамин ҷамъият қабулшудаи донишу ақидаҳои ҳуқуқӣ, тамоюлҳои арзишӣ, маҳорату малака, инкишофи муносибати эҳтиромона нисбат ба ҳуқуқ, маҳорати ҳифзи ҳуқуқҳои худ, малакаҳои рафтори қонунии мутобиқ ба талаботи арзишҳои

чамъияти ҳукукиро таъмин менамояд. Фарҳанги ҳукуқӣ ва меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии он дар раванди тарбияи ҳукуқӣ пурра ва ҳаматарафа ташаккул меёбанд.

Бо назардошти ин меъёрҳо амсилаи педагогии тарбияи ҳукуқӣ таҳия шудааст, ки ҳадафҳо, вазифаҳо, қонуниятҳо, принсипҳо, воситаҳо ва усулҳои татбиқи онро мутобиқи меъёрҳои тарбияи ҳукуқӣ дар бар мегирад. Инчунин шароитҳои педагогии таъминкунандаи самаранокии он (ташқил, раванд ва мазмун) муайян шудаанд.

Мувофиқи амсилаи педагогӣ барномаи мукаммали тарбияи ҳукуқии наврасон бо номи «Наҳрванди давлати ҳукуқбунёд» таҳия гардид, ки аз маҷмуи тестҳо иборат аст. Дар асоси амсилаи педагогӣ, самтҳои муайянгардида ва бо назардошти хусусиятҳои раванди педагогии муассисаҳои таълимии озмоишӣ тарзҳои татбиқи барнома муқаррар гардиданд:

- 1) кори таълимии синфӣ (омӯхтани донишҳои ҳукуқӣ дар доираи фанҳои таълимӣ);
- 2) кори таълимии беруназсинфӣ (экскурсия, маҳфили донишҳои ҳукуқӣ, олимпиада дар мавзӯи ҳукуқ ва ғ.);
- 3) кори тарбиявии беруназсинфӣ (соати тарбиявӣ, сӯҳбати ҳукуқӣ, мулоқот бо кормандони соҳаи адлия, кори эҷодии гурӯҳӣ дар мавзӯи ҳукуқ ва ғ.);
- 4) фаъолияти илмию таҳқиқотии талабагон (озмуну мусобиқаҳои ҳукуқдонон, маҳфили зарифон дар мавзӯи ҳукуқ ва ғ.);
- 5) ташкили осорхонаи ҳукуқ;
- 6) баҳодихӣ ва худбаҳодихӣ ба сатҳи фарҳанги ҳукуқӣ (муқаррарӣ, ҷорӣ, чамъбастӣ).

Дар асоси таҳлили мулоҳизаҳои пешниҳодшуда, инчунин мувофиқи меъёрҳои рушди фарҳанги ҳукуқӣ мо се меъёри асосии ташаккули онро муайян намудем: маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалӣ.

Нишондиҳандаҳои ба ин меъёрҳо мутобиқ муайян ва методикаҳои озмоишии дахлдор таҳия шуданд. Дурустии фарқи маълумоти озмоишии дар аввалу охири озмоиш бадастомада бо ёрии меъёри Студент муайян гардид.

Таҳлили қиёсии натиҷаҳои таҳқиқот бо ёрии усулҳои гуногун ва коркарди омории ин натиҷаҳо самаранокии баланди барномаи озмоиширо ҳангоми татбиқи пурраи он нишон дод. Умуман, барномаи озмоишӣ ба ташаккули меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғаъолияти амалии фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамояд. Хусусияти маҷмуии барнома ҳавасмандӣ, дарки амиқ ва азҳудкунии донишҳои ҳуқуқиро таъмин намуд. Аксар хонандагони мактаб, ки дар барномаи озмоишӣ иштирок доштанд, нисбат ба қонунҳо муносибати мусбат ва барои риояи онҳо ҳавасмандӣ пайдо карданд. Бисёре аз наврасон нисбат ба қонунҳо чун арзишҳои тағирнопазири давлати ҳуқуқбунёд муносибат менамуданд. Дар охири озмоиш дар тестҳо ва сӯҳбатҳо бештар ҷавобҳои ба назар мерасиданд, ки аз амали ношоиста будани вайронкунии қонунҳо ва зарурати риояи ҳатмии онҳо далолат медоданд. Баъди татбиқи барномаи озмоишӣ иштирокчиёни он кӯшиш менамуданд, ки донишҳои ҳуқуқиро дар ҳаёти ҳаррӯза бештар истифода баранд. Дар машғулиятҳои охирин наврасон вобаста ба ҳуқуқу озоӣ ва уҳдадорӣҳои худ зиёдтар савол медоданд. Умуман, таваҷҷуҳи иштирокчиён дар марҳилаи охири озмоиш ба татбиқи амалии донишҳои ҳуқуқӣ ба таври назаррас меафзуд.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ ВА ТАВСИЯҲО

1. Фарҳанги ҳукукии ҷамъият қисми меъёрии фарҳанги маънавии он буда, аз дарки системаи ҳукукии ҷамъият тавассути нуқтаи назари шуури ҳукуқӣ, тафаккури ҳукуқӣ ва эҳсоси ҳукуқӣ шакл мегирад. Он аз тарафи аксар аъзои ҷамъият чун системаи арзишҳои ҳукуқие ба қайд гирифта мешавад, ки ба меёру падидаҳои ҳукукии танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастагӣ дошта, қонуният, тартиботи ҳукуқӣ ва рафтори қонунии шаҳрвандонро таъмин менамояд. Фарҳанги ҳукукии ҷамъият бо муносибатҳои бартаридоштаи иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, маънавӣ, хусусиятҳои менталитет ва таҷрибаи таърихӣ рушд муайян мегардад.

Тибқи як қатор таҳқиқотҳо, фарҳанги ҳукукии шахс қисми меъёрии фарҳанги ҳукукии ҷамъият буда, дараҷа ва хусусияти инкишофи онро инъикос месозад, иҷтимоигардонии шахс ва фаъолияти қонунии ӯро таъмин менамояд.

Тибқи таҳлили байнифаннӣ, фарҳанги ҳукукии шахс аз фарҳанги ҳукукии ҷамъият сарчашма гирифта, системаи донишҳо, андешаҳо, ақидаҳо ва муносибати ҳиссӣ нисбат ба падидаҳои ҳукукии муайянкунандаи ҳавасмандии рафтори қонунӣ ва фаъолияти татбиқи ҳукукро дар бар мегирад.

Аз нуқтаи назари педагогика, фарҳанги ҳукуқӣ қисми меъёрии фарҳанги инсон буда, ба сифату умқи донишҳои ҳукукии шахс, дараҷаи дарки мазмуни ахлоқии меъёрҳои ҳукуқӣ, сифати ақидаҳои ҳукуқӣ, ки дар ҳаёти маишӣ, ҳангоми меҳнат ва дар ҷамъият татбиқ гардида, дар риояи меъёрҳои ҳукуқӣ ва ҳифзи ҳукуку озодиҳо ва рафтори қонунӣ зоҳир мешаванд, тавсиф мешавад.

Меъёрҳои фарҳанги ҳукукии шахс:

1) маърифатӣ (шуури ҳукуқӣ, тафаккури ҳукуқӣ, андешаю ақидаҳои ҳукуқӣ);

- 2) ҳиссию арзишӣ (ҳисси ҳуқуқӣ, арзишҳои ҳуқуқӣ);
- 3) фаъолияти амалӣ (ҳавасмандгардонии рафтори қонунӣ, ҳадафҳои ҳуқуқӣ ва одату малакаҳои ҳуқуқӣ).

2. Шуури ҳуқуқӣ меъёри маърифатию ҳиссии фарҳанги ҳуқуқӣ буда, аз синтези системаи серамалу такмилёбандаи донишҳои ҳуқуқӣ, ки бо ёрии тафаккури ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, иборат аст. Он таҳти таъсири ҳиссу ирода ба ақидаю ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ табдил ёфта, ба падидаҳои ҳуқуқӣ баҳо медиҳад ва ҳадафҳои иҷтимоию ҳуқуқии танзимкунандаи рафтори қонунии инсонро ба шакл медарорад.

Тафаккури ҳуқуқӣ сарчашмаи дониши ҳуқуқӣ буда, дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ ва тафсири онҳоро вобаста ба падидаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ таъмин менамояд. Шахс бо ёрии тафаккури ҳуқуқӣ меъёрҳои ҳуқуқиро дарк намуда, дар асоси падидаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ ин меъёрҳоро шарҳ медиҳад.

Дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дарки амиқи далелу мафҳумҳои ҳуқуқӣ, қонунҳо ва тарзҳои рафтори қонунӣ зарур аст. Барои ин моҳияти онҳоро дар раванди тафсир бояд ошкор намуд. Мутобиқати тафсири намудҳои асосии дониш дар илмҳои табиатшиносӣ ва ҳуқуқ нишон дод, ки дарки пурраю амиқ бо истифодаи чунин тарзҳои асосии тафсир ҳосил мешавад: сабабдор, функционалӣ ва сохторӣ.

Далелҳои ҳуқуқиро бо истифодаи тарзҳои сохторӣ, сабабдор ва функционалӣ тафсир намудан самаранокии бештар дорад. Мантиқи тафсири мафҳумҳои ҳуқуқӣ: сабабдор, функционалӣ ва сохторӣ. Мантиқи самараноки тафсири қонунҳо: сабабдор, функционалӣ ва сохторӣ.

Бо муттаҳидии донишҳо ва ҳиссиёти ҳуқуқӣ ақидаҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд. Дар асоси онҳо тамоюлҳои арзишӣ, ҳадафҳо, маҳорату одатҳои ҳуқуқии ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ шакл мегиранд ва фаъолияти ҳуқуқиро муайян менамоянд.

Тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ марҳилаи муҳими рушди фарҳанги ҳуқуқӣ мебошанд. Онҳо системаи андешаю муносибатҳои шахсро, ки эътиқоду

ҳадаф ва принципҳои фаъолияти рафтори қонуниро муайян менамояд, дар бар мегиранд. Тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ дар асоси донишҳои ҳуқуқӣ, муносибат нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳадафҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд. Дар ҳаёти рӯзмарра ва фаъолияти касбию муқаррарӣ тамоюлҳои арзишии ҳуқуқӣ функсияи омилҳои асосии рафтори қонуниро иҷро меkunанд.

3. Рафтори қонунӣ амали аҳамиятнокӣ иҷтимоӣ ва кирдори инсон тибқи қонунгузорӣ буда, ба риоя, иҷро, истифода ва татбиқи ҳуқуқҳои таҳти назорати фарҳанги ҳуқуқӣ равона шудааст. Механизмҳои ташаккули рафтори қонунӣ муайян гардиданд:

- 1) риояи бошууронаи ҳуқуқ,
- 2) қанораҷӯӣ аз оқибатҳои ногувор, ки дар натиҷаи вайрон намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ фаро расида метавонанд,
- 3) фаъолияти ҳуқуқӣ.

4. Тарбияи ҳуқуқӣ воситаи муҳими ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Он раванди таъсири мақсаднок, мунтазам ва мутақобилаи омилҳои объективӣю субъективӣ ба шуур, ҳиссиёт ва рафтори наврасон буда, сатҳи зарурии дар ҳамин ҷамъият қабулшудаи донишу ақидаҳои ҳуқуқӣ, тамоюлҳои арзишӣ, маҳорату малака, инкишофи муносибати эҳтиромона нисбат ба ҳуқуқ, маҳорати ҳифзи ҳуқуқҳои худ, малакаҳои рафтори қонунӣю мутобиқ ба талаботу арзишҳои ҷамъияти ҳуқуқиро таъмин менамояд. Фарҳанги ҳуқуқӣ ва меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалии он дар раванди тарбияи ҳуқуқӣ пурра ва ҳаматарафа ташаккул меёбанд.

Бо назардошти ин меъёрҳо амсилаи педагогии тарбияи ҳуқуқӣ таҳия шудааст, ки ҳадафҳо, вазифаҳо, қонуниятҳо, принципҳо, воситаҳо ва усулҳои татбиқи онро мутобиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ дар бар мегирад. Инчунин шароитҳои педагогии таъминкунандаи самаранокии он (ташқил, раванд ва мазмун) муайян шудаанд.

Ҳадафи тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули шахси инсондӯст ва дорои донишҳои зарурии ҳуқуқӣ барои зиндагӣ дар ҷамъият аст. Чунин шахс арзишҳои демократиро эътироф намуда, қонунро эҳтиром ва риоя менамояд, бо мавқеи ҷаҳоли шахрвандӣ фарқ мекунад, ҳуқуқу озодиҳои худро ҳифз намуда, ҳамгирой бо ҷамъияти ҳуқуқӣ ва татбиқи пурраи нақшаҳои ҳаётиро таъмин менамояд. Натиҷаи тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад.

5. Се гурӯҳи вазифаҳои тарбияи ҳуқуқӣ, ки мувофиқи меъёрҳои он фарқ карда мешаванд, муайян гардиданд:

- 1) вазифаҳои меъёри маърифатӣ;
- 2) вазифаҳои меъёри ҳиссию арзишӣ;
- 3) вазифаҳои меъёри ҷаҳолияти амалӣ.

Қонуниятҳои тарбияи ҳуқуқӣ мутобиқ ба меъёрҳои он тартиб дода шуданд.

Қонуниятҳои меъёри маърифатии тарбияи ҳуқуқӣ:

1) Ҳар қадар ҳавасмандии омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ ба таҷрибаи ҳаётӣ, хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии наврасон мутобиқ бошад, ҳамон қадар таваҷҷуҳи онҳо ба омӯختани ин донишҳо меафзояд.

2) Ҳар қадар наврасон барои омӯختани донишҳои ҳуқуқӣ ҷаҳол бошанд, ҳамон қадар самаранокии омӯختани ин донишҳо бештар мешавад.

3) Ҳар қадар мантиқи шарҳ ба намуди мушаххаси донишҳои ҳуқуқӣ мутобиқ бошад, ҳамон қадар сатҳи дарки ин донишҳо баландтар мегардад.

4) Ҳар қадар раванди тарбияи ҳуқуқӣ вазифаҳои маърифатӣ, эҷодӣ ва ғайристандартиро бештар фаро гирад, ҳамон қадар сатҳи ҷаҳолнокии наврасон баландтар мегардад.

Қонуниятҳои меъёри ҳиссию арзишии тарбияи ҳуқуқӣ:

1) Ҳар қадар раванди омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ ба таваҷҷуҳу талабот ва дархости наврасон бештар таъяс намояд, ҳамон қадар самаранокии он бештар мешавад.

2) Ҳар қадар ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ муҳити ҳиссии талабагон бештар ҷалб гардад, ҳамон қадар муваффақияти ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ зиёдтар таъмин мегардад.

3) Ҳар қадар донишҳои ҳуқуқӣ ба наврасон дастрас ва фасеҳу фаҳмо пешниҳод карда шаванд, ҳамон қадар онҳо ин донишҳоро чун арзишҳои ҳуқуқӣ бештар аз худ мекунанд.

4) Ҳар қадар наврасон имконияту самаранокии истифодаи донишҳои ҳуқуқиро бештар дарк намояд, ҳамон қадар эҳтимоли ба ақидаҳои ҳуқуқӣ табдил ёфтани ин донишҳо меафзояд.

Қонуниятҳои меъёри фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ:

1) Ҳар қадар арзишҳои ҳуқуқӣ ба талаботи рафтори қонунии наврасон мутобиқ бошанд, ҳамон қадар ин арзишҳо зудтар ба ҳадафҳои ҳуқуқӣ табдил меёбанд.

2) Ҳар қадар фаъолияти ҷамъиятии наврасон дар раванди омӯзиши арзишҳои ҳуқуқӣ мақсаднок ташкил карда шавад, ҳамон қадар ин фаъолият бештар бо рафтори қонунӣ фаро гирифта мешавад.

3) Ҳар қадар фаъолияти якҷояи тарбиягирандагон, ки ба ҳамкориҳои онҳо ҷиҳати омӯختани донишҳои ҳуқуқӣ равона шудааст, самаранок ташкил карда шавад, ҳамон қадар сатҳи ташаккули маҳорату малакаҳои ҳуқуқӣ баланд мегардад.

4) Ҳар қадар шаклу усулҳои тарбияи ҳуқуқӣ ба ҳаёти воқеӣ ва амалия бештар вобаста бошанд, ҳамон қадар одатҳои рафтори қонунӣ бомуваффақият инкишоф меёбанд.

Омӯзиши назария ва амалияи педагогика, таҷрибаи шахсии кор бо ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон муайян намудани воситаҳои зерин ва усулҳои ба онҳо мутобиқи тарбияро имконпазир гардонд.

Усулҳое, ки дар доираи меъёри маърифатии тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд. Усулҳои шифохӣ - нақл, шарҳ, лексия, муоширати озод, панду насихат, фармон, хоҳиш ва ғ. Усулҳои маърифатиро эҷодӣ: ҳалли

масъалаҳои маърифатӣ, ҳимояи лоиҳаҳои фантастикӣ, нишастҳои матбуотӣ, озмуни донандагони ҳуқуқ, саёҳати ғоибона, муборизаи ҳуқуқшиносон, таҳияи рефератҳо ва ғ.

Усулҳое, ки дар раванди татбиқи меъёри ҳисси истифода бурда мешаванд. Усулҳои мубоҳисавӣ: масъалагузорӣ, баҳсу мунозира ва ғ. Усулҳои бадеӣ: мисолҳои возеҳу равшан, далелҳо аз ҳаёти шахсони шинохта, аз ҳаёти наврасон вобаста ба падидаҳои ҳуқуқӣ, порчаҳо аз асарҳои бадеӣ, нақли шоҳидон, вазъиятҳои намунавӣ, вазъиятҳои фантастикӣ ва ғ. Усулҳои техникӣ: сюжетҳои видеоӣ, порчаҳо аз барномаҳои радио ва телевизион, телешоу, филмҳои бадеию ҳуҷҷатӣ ва ғ. Усулҳои адабию эҷодӣ: сахнабоб кардани ҳикояҳо, мурофияҳои судӣ, падидаҳои ҳуқуқӣ, маҷаллаи шифохӣ, газетаи деворӣ ва ғ.

Усулҳое, ки ҳангоми татбиқи меъёри фаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ истифода бурда мешаванд. Усулҳои бозӣ: бозиҳои сюжетдор, эҷодию амалӣ, бозӣ-саёҳат, бозӣ-тақлид, саволу ҷавоб ва ғ. Усулҳои фаъолияти амалӣ: посбонии ҳудуди назди мактаб, сарпарастии хонандагони синфҳои поёнӣ, суҳанронӣ дар назди хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва ғ.

Таҳлили шаклҳои анъанавӣ ва махсуси тарбияи ҳуқуқӣ, мутобиқати онҳо ба таҷрибаи ташаккули фарҳанги ҳуқуқии наврасон ба ду гурӯҳ тақсим кардани ин шаклҳоро имконпазир гардонд:

- 1) шаклҳои ташкили кори таълиму тарбия;
- 2) шаклҳои ташкили кори тарбиягирандагон. Ба шаклҳои ташкил инҳо дохил мешаванд: дарс, лексия, семинар, машғулияти амалӣ, машғулияти ихтиёрӣ, конференсия, экскурсия, машварати таълимӣ, мулоқот, олимпиада, маҳфил, озмун, супориш, бозӣ ва ғ. Шаклҳои ташкили кори тарбиягирандагон (наврасон): инфиродӣ, гурӯҳӣ, оммавӣ.

Ҷамъбасти мулоҳизаҳои гуногун ва таҷрибаи кори амалӣ ба се гурӯҳ чудо намудани шароитҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳуқуқиро имконпазир мегардонад: ташкил, раванд ва мазмун

6. Ба шароитҳои ташкили ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқӣ инҳо дохил мешаванд:

- а) тайёрии ҳавасмандии ҳуқуқии омӯзгорон,
- б) татбиқи ҳамаи имконоти иқтидорҳои таълимӣ, беруназтаълимӣ, беруназмактабӣ ва тарбиявии муассисаи таълимӣ,
- в) истифодаи мазмуни фанҳои таълимӣ мувофиқи хусусияти онҳо, хусусиятҳои маводи таълимӣ, таъминоти методӣю техникӣ барои тарбияи ҳуқуқӣ,
- г) ташкили фанҳои иловагӣ, маҳфилҳои ҳуқуқӣ,
- ғ) ҷалби иқтидори муҳити ҳамшафати иҷтимоӣю маъмурӣ (ҷамъият, муассисаҳои таълими иловагӣ, мақомоти ҳифзи иҷтимоӣ),
- д) ҷалби мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (милитсия, прокуратура, суд, муассисаи иҷроӣ ҷазо ва ғ.) ба раванди тарбияи ҳуқуқӣ.

Ба шароитҳои раванди ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқӣ инҳо дохил мешаванд:

- а) мақсаднокии раванди тарбияи ҳуқуқӣ,
- б) фаъолони истифода бурдани фаъолияти эҷодӣ гурӯҳии тарбиягирандагон,
- в) ташкили муҳити ҳуқуқӣ дар муассисаи таълимӣ мутобиқи шароитҳои воқеии ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣю иқтисодии ҷамъият, ки ҳимояи ҳар як кӯдакро таъмин менамоянд,
- г) мутобиқати комили усулу технологияҳои иттилоотӣ, репродуктивӣ, интерактивӣ ба муҳити таълиму тарбия,
- ғ) таъминоти илмӣю методӣ ва моддию техникӣ раванди тарбияи ҳуқуқӣ мутобиқи талаботи муносири ташкили раванди педагогӣ,
- д) назорати мунтазами муайянкунандаи самаранокии раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ.

Ба шароитҳои мазмуни ташаккули самараноки фарҳанги ҳуқуқӣ инҳо дохил мешаванд:

а) мутобиқати комили меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғаъолияти амалии тарбияи ҳуқуқӣ дар раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ,

б) омӯхтани қонунҳо, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатҳои мутобиқ ба талаботи тарбиягирандагон,

в) таъмини дарки амиқи донишҳои ҳуқуқӣ, ташаккули ақидаҳои ҳуқуқӣ дар асоси муносибати мусбат нисбат ба ин донишҳо, инкишофи маҳорати рафтори қонунӣ,

г) тафриқагузорӣ вобаста ба синну соли кӯдакон, ҷинсиати онҳо, хусусияти муассисаи таълимӣ, сатҳи ибтидоии фарҳанги ҳуқуқӣ,

ғ) муносибати инфиродӣ нисбат ба тарбиягирандагон вобаста ба хусусиятҳои хос, ҳавасмандӣ, давомот, сатҳи тарбия ва шароитҳои иҷтимоигардонии онҳо.

7. Дар асоси амсилаи педагогӣ хусусиятҳои раванди педагогии муассисаҳои таълимӣ ба назар гирифта шуда, барномаи мукаммали тарбияи ҳуқуқии наврасон бо номи «Шаҳрванди давлати ҳуқуқбунёд» таҳия гардид, ки аз маҷмуи тестҳо иборат аст. Он самтҳо, тарзу усулҳо ва воситаю шаклҳои татбиқи тарбияи ҳуқуқиро мутобиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ дар бар мегирад.

Самтҳои зерини татбиқи барнома мутобиқи меъёрҳои тарбияи ҳуқуқӣ муайян гардиданд.

Самти меъёри маърифатӣ:

- 1) ҳавасмандии омӯзиши донишҳои ҳуқуқӣ;
- 2) таъмини дарки амиқи моҳияти мафҳумҳои ҳуқуқӣ ва қонунҳо;
- 3) омӯзиши санадҳои асосии қонунгузори милли ва байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои кӯдакон;

4) аз худ намудани асосҳои демократия, ҳуқуқу озодиҳои инсон, кӯдак, соҳаҳои асосии системаи ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғ.

Самти меъёри ҳиссию арзишӣ:

- 1) тарбияи эҳтироми ҳуқуқ ва давлат;

2) ташаккули ақидаҳо дар бораи қонунгузорӣ ва зарурати риояи ҳатмии он;

3) таъмини муносибат ба ҳуқуқ чун арзиши иҷтимоӣ.

Самти меъёри фаъолияти амалӣ:

1) ташаккули ҳадафҳои рафтори қонунӣ;

2) инкишофи маҳорату одат ва таҷрибаи ҳаёт мувофиқи қонунгузори амалкунанда;

3) ташаккули мавқеи фаъоли ҳаётӣ чиҳати пешгирии қонунвайронкунӣ.

Дар асоси амсилаи педагогӣ, самтҳои муайянгардида ва бо назардошти хусусиятҳои раванди педагогии муассисаҳои таълимии озмоишӣ тарзҳои татбиқи барнома муқаррар гардиданд:

1) кори таълимии синфӣ (омӯхтани донишҳои ҳуқуқӣ дар доираи фанҳои таълимӣ);

2) кори таълимии беруназсинфӣ (экскурсия, маҳфили донишҳои ҳуқуқӣ, олимпиада дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.);

3) кори тарбиявии беруназсинфӣ (соати тарбиявӣ, сӯҳбати ҳуқуқӣ, мулоқот бо кормандони соҳаи адлия, кори эҷодии гурӯҳӣ дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.);

4) фаъолияти илмию таҳқиқотии талабагон (озмуну мусобиқаҳои ҳуқуқдонон, маҳфили зарифон дар мавзӯи ҳуқуқ ва ғ.);

5) ташкили осорхонаи ҳуқуқ;

6) баҳодихӣ ва худбаҳодихӣ ба сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ (муқаррарӣ, ҷорӣ, ҷамъбасти).

Дар асоси таҳлили мулоҳизаҳои мавҷуда, инчунин мувофиқи меъёрҳои рушди фарҳанги ҳуқуқӣ меъёрҳои ташаккули он муайян гардиданд: маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва фаъолияти амалӣ. Нишондиҳандаҳои ба ин меъёрҳо мутобиқ муайян ва методикаҳои озмоишии дахлдор таҳия шуданд. Дурустии фарқи маълумоти озмоишии дар аввалу охири озмоиш бадастомада бо ёрии меъёри Студент муайян гардид.

Барои тасвиби барнома кори таҷрибавию озмоишӣ ташкил карда шуд. Таҳлили қиёсии натиҷаҳои таҳқиқот бо ёрии усулҳои гуногун ва коркарди омории ин натиҷаҳо самаранокии баланди барномаи озмоиширо ҳангоми татбиқи пурраи он нишон дод. Умуман, барномаи озмоишӣ ба ташаккули меъёрҳои маърифатӣ, ҳиссию арзишӣ ва ғайолияти амалии фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамояд.

Хусусияти маҷмуии барнома ҳавасмандӣ, дарки амиқ ва азҳудкунии донишҳои ҳуқуқиро таъмин намуд. Аксар хонандагони мактаб, ки дар барномаи озмоишӣ иштирок доштанд, нисбат ба қонунҳо муносибати мусбат ва барои риояи онҳо ҳавасмандӣ пайдо карданд. Бисёре аз наврасон нисбат ба қонунҳо чун арзишҳои тағирнопазири давлати ҳуқуқбунёд муносибат менамуданд. Баъди татбиқи барномаи озмоишӣ иштирокчиёни он кӯшиш менамуданд, ки донишҳои ҳуқуқиро дар ҳаёти ҳаррӯза бештар истифода баранд.

8. Дар замони муосир ин таҳқиқот барои идомаи таҳқиқоти илмӣ, инчунин ҷиҳати муайян намудани усулҳои нав дар ин самт истифода шуда метавонад. Бинобар ин, дар заминаи ин кори илмӣ, аз нигоҳи мо, раванди педагогиро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо мақсади ташаккули донишҳои ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии насли наврас таҳким бахшидан лозим аст.

9. Таваҷҷуҳи омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро ба он ҷалб намудан лозим аст, ки расидан ба ҳадафи ниҳой ба дараҷаи тайёрии онҳо ба татбиқи ин ҳадаф, ба дуруст муайяншавии он аз тарафи муаллимон, ба мавқеи онҳо дар системаи умумии тарбияи фарҳанги ҳуқуқӣ ва ба ҳамкории байниҳамдигарии коллективи муаллимон, инчунин ҳамкории онҳо бо волидон ва ҷамъият вобастагӣ дорад.

10. Моҳият, сохтор ва мазмуни раванди ташаккули фарҳанги ҳуқуқии хонандагони синфҳои болоиро мо дар заминаи устувории донишҳо ва маҳорату малакаи онҳо зимни раванди таълим баррасӣ

намудем.

11. Натиҷаҳои озмоиши анҷомдодашуда имкон доданд, ки амсилаи таҳиянамудаи мо ҷиҳати инкишофи шахсияти мактаббачагон аз ҷанбаи талабот ба дарки фарҳанги ҳуқуқӣ татбиқ карда шавад.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е.В. Аграновская. М.: Наука, 1988. 243 с.
2. Александрова С.Н. Формирование правовой культуры у учащихся в учреждениях для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: Дис...канд. пед. наук/С.Н. Александрова Чебоксары, 2008. 287 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в 2-х т. / С.С. Алексеев. М.: Юридическая литература, 1981. Т. 1. 359 с.
4. Арзаканьян Ц.Г. Культура и цивилизация: проблемы теории и истории / Ц.Г. Арзаканьян // Вестник истории мировой культуры, 1961. №3.
5. Афанасьев Б.Г. Общество: системное познание, управление / Б.Г. Афанасьев. М.: Наука, 1981. 310 с.
6. Бабаев В.К. Предмет и метод теории права // Общая теория права: Курс лекций / В.К. Бабаев. Н.Новгород, 1993.
7. Бабаев В.К., Баранов В.Н. Общественно-теоретическое право. Краткая энциклопедия / В.К. Бабаев, В.Н. Баранов. Н.Новгород, 1998. С. 90-95.
8. Бабаев В.К., Баранов, В.М., Толстик, В.А. Теория права и государства в схемах и определениях. / В.К. Бабаев, В.М. Баранов, В.А. Толстик. М.: Юристь, 1998. 252 с.
9. Бабаев М.М. О культурологическом подходе к правовой культуре личности / М.М. Бабаев // Криминологические и психологопедагогические подходы к проблемы правового воспитания. Материалы международной научно-практ. конф. Брянск, 2003. С. 14-23.
10. Ю.Байжуминов С.Н. Правовое воспитание несовершеннолетних правонарушителей учащихся средней школы: Дис...канд. пед. наук / С.Н. Байжуминов. СПб., 2002. 164 с.
11. П.Балаклеец И.И. Правовая культура в условиях модернизации

России: реалии, тенденции и перспективы: Авт. дис...канд. юридич. наук / И.И. Балаклеец Казань, 2012. 26 с.

12. Балюк В.А. Правовое воспитание учащихся. Учеб. пособ. Новосибирск: НГПИ, 1986. 100 с.

13. Барашкова В.И. Формирование правовой культуры в образовательных учреждениях в условиях модернизации структуры и содержания общего образования. / В.И. Барашкова, П.П. Попова. Вел. Новгород, 2003. 60 с.

14. Бегинин В.И. Общественное правосознание и государственность. / Под ред. В.А. Шабалина. / В.И. Бегинин. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1993. 130 с.

15. Беликова С.Б. Правовое воспитание старшеклассников как условие профилактики девиантного поведения: Дис...канд. пед. наук/ С.Б. Беликова. Ставрополь, 2006. 207 с.

16. Белканов Е.А. Структура и функции правосознания: Авт. дис...канд. юрид. наук / Е.А. Белканов. Екатеринбург, 1996. 23 с.

17. Бельский К.Т. Социалистическое правосознание: Диалектика формирования и развития / К.Т. Бельский. Ярославль: Верхнее-Волжское кн. изд-во, 1979. 384 с.

18. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода. / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. М.: Наука, 1973. 270 с.

19. Богатикова О.Н. Формирование правовой культуры младших подростков в общеобразовательной школе: Дис...канд. пед. наук / О.Н. Богатикова Пенза, 2003. 178 с.

20. Большой юридический словарь. 2- изд. / А.Я. Сухарев, В.Е. Крутских. М.: ИНФРА-М, 2002. 703 с.

21. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. / В.Л. Васильев. 5-е изд. доп. и перераб. СПб.: Питер, 2006. 656 с ил.

22. Василук Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления

критических ситуаций). / Ф.Е. Василюк. М.: МГУ, 1984. 200 с.

23. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы. / И.В. Вачков. М.: Эксмо, 2007. 416 с.

24. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров. М.: Юриспруденция, 1999. 520 с.

25. Виноградова Е.В. Особенности межличностных отношений в детский домах и школах-интернатах: Дис...канд. псих. наук / Е.В. Виноградова. М, 1992. 156 с.

26. Винокуров Е.В. Сборник сценариев деловых игр по юридическим дисциплинам: Учебно-методическое пособие / Е.В. Винокуров, А.Ю. Винокуров. М.: Экзамен, 2002. 160 с.

27. Власова Т.С. Индивидуальное правовое сознание и правовая культура в условиях модернизации российской соционормативной системы: Авт. дис.канд.юрид.наук / Т.С. Власова. Краснодар, 2012. 33 с.

28. Внеурочная деятельность по правовому образованию школьников / Сост. Уколова Е.В., Друбчевская И.Л. и др. М., 2000. 349 с.

29. Волох Т.С. Развитие социально-правовой компетентности будущих учителей на материале педагогических дисциплин. / Т.С. Волох: Дис...канд. пед. наук. Омск, 2006. 182 с.

30. Выготский Л.С. Педагогическая психология. / Под ред. В.В. Давыдова. / Л.С. Выготский. М.: Педагогика, 1991. 480 с.

31. Гайдучонок И.А. Слово о личности. / И.А. Гайдучонок. М.: Наука и техника, 1990. 155 с.

32. Гегель Г.В.Ф. Философия права // Сочинения. / Г.В.Ф. Гегель. М-Л., Госполитиздат, 1934. Т.7. 318 с.

33. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. 464 с.

34. Голованов В.Н. Законы науки в системе научного знания. / В.Н. Голованов. М.: Мысль, 1970. 229 с.
35. Головин Н.С. Правовое образование и воспитание учащихся учреждений начального профессионального образования: Дис...канд. пед. наук / Н.С. Головин. М., 2001. 190 с.
36. Голубева Л.М. Формирование правосознания несовершеннолетних. / Л.М. Голубева. Фрунзе: Мектеп, 1986. 84 с.
37. Готсданкер Р. Основы психологического эксперимента: Учеб. пособие. Пер. с англ. / Р. Готсданкер. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. 464 с.
38. Гранат Н.Л. Правосознание и правовая культура / Н.Л. Гранат // Юрист, 1998. №11-12. С. 7-12
39. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. 2-е изд. / Р.М. Грановская. Л.: ЛГУ, 1988. 560 с.
40. Гречин А.С. Социология правового сознания: Учеб. пособ. для вузов. / А.С. Гречин. М.: ЮНИТА-ДАНА, 2001. 256 с.
41. Гришин Д.Ю. Хозяйственное право: учебное пособие / Д.Ю. Гришин, Д.А. Макаров. СПб.: Лемма, 2012. 336 с.
42. Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. / Ю.М. Грошевой. Харьков: Выща школа, 1986. 183 с.
43. Гулякин В.Н. Правовая культура: природа и формы правового нигилизма: Авт. дис...докт. филос. наук / В.Н. Гулякин. Ростов на Дону, 2006. 45 с.
44. Гурьянов Н.Ю. Правовая культура: сущность структура, социальные функции: Дис...канд. филос. наук / Н.Ю. Гурьянов. Чебоксары, 2007. 154 с.
45. Декларация прав ребенка. Провозглашена 1386 (XIV) Генеральной ассамблеи от 20 ноября 1959 г.
46. Дементьева И.Ф. Социальное сиротство: генезис и профилактика.

Серия. Семья и воспитание / И.Ф. Дементьева. М.: Государственный НИИ семьи и воспитание. 2000. 48 с.

47. Дети социального риска и их воспитание / Под ред. Л.М. Шипициной. СПб.: Речь, 2003. 144 с.

48. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. / Б.И. Додонов. М.: Политиздат, 1978. 172 с.

49. Евсикова Е.И. Формирование правовой культуры школьников: Дис...канд. пед. наук / Е.И. Евсикова. Якутск, 2007. 175 с.

50. Еникеева Д.Д. Пограничные состояния у детей и подростков: основы психиатрических знаний: Пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. М.: «Академия», 1998. 304 с.

51. Ефремова Г.Х., Ратинов А.Р. Изучение правосознания и общественного мнения о преступности и деятельности правоохранительных органов: Пособие по методологии и методике исследования / Г.Х. Ефремова, А.Р. Ратинов. М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1989. 116 с.

52. Жалинский А.Э. Социально-правовое мышление и проблемы борьбы с преступностью / Отв. ред. С.В. Бородин; АН СССР. М.: Наука, 1989. 189 с.

53. Загвязинская О. О правовой культуре и защите закона. / О. Загвязинская, Я.Ильин. [Электронный ресурс], <http://kultura-prava.ru>.

54. Загорский В.В. Правовая культура в контексте прав человека: Дис...канд. юридич. наук/В.В. Загорский. Краснодар, 2010. 204 с.

55. Защита прав ребенка. Социальные и юридические аспекты. М.: НАН, 1999. 120 с.

56. Зворыкин А.А. Определение культуры и место материальной культуры в обще культуре. / А.А. Зворыкин. М.: Наука, 1964.

57. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. / А.Г. Здравомыслов. М.: Политиздат, 1986. 223 с.

58. Иванников И.А. Концепция правовой культуры // Правоведение. 1999. №3. С 12-15.
59. Ильин А.В. История права / А.В. Ильин, С.А. Морозова. СПб.: Спец. литература, 2001. 383 с.
60. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. Мюнхен, 1956. 223 с.
61. Ильина Т.А. Педагогика Учеб. пособ. / Т.А. Ильина. М.: Просвещение, 1968. 573 с.
62. Ищенко В.И. Правоведческая подготовка учащихся с учетом особенностей различных типов образовательных учреждений: Дис...канд. пед. наук / В.И. Ищенко. М., 2006. 169 с.
63. Каган М.С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа). / М.С. Каган. М.: Политиздат, 1974. 328 с.
64. Каминская В.И. Правосознание как элемент правовой культуры // Правовая культура и вопросы правового воспитания / В.И. Каминская, А.Р. Ратинов. М.: Юр-пресс, 1994. 287 с.
65. Кант И. Сочинения. / И. Кант. М. 1965. Т.3. 4.2.
66. Католиков А.А. Моя семья: записки директора Сыктывкарской школы-интерната №1 для детей сирот / А.А. Католиков. М.: Педагогика, 1990. 224 с.
67. Кириллов В.И. Логика познания сущности. / В.И. Кириллов. М.: Высшая школа, 1980. 175 с.
68. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php
69. Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php
70. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php
71. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php

72. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php

73. Козловская Т.В. Педагогические условия гражданско-патриотического воспитания современных студентов: Дис...канд. пед. наук / Т.В. Козловская. Ростов н/Д., 2007. 253 с.

74. Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник. / С.А. Комаров. 7-е изд. СПб.: Питер, 2004. 512 с.

75. Комплексное сопровождение и коррекция развития детей-сирот: Социально-эмоциональные проблемы / под ред. Л.М. Шипициной и К.И. Казаковой. СПб.: ИСПиП, 2000. 108 с.

76. Конвенция о правах детей и законодательство Российской Федерации: Справочник. М.: НИИ семьи, 1998. 216 с.

77. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений. СПб.: Питер, 2005. 304.

78. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php

79. Корнилов Д.А. Организация и эффективность правового воспитания. М.: Мысль, 1983. 285 с.

80. Корнилович В.А. Правовое воспитание подростков: Метод, рекомендации по проведению классных часов / В.А. Корнилович, А.Г. Кисилев, М.В. Силиевский; под общ. ред. В.А. Корниловича. Барнаул, 2004. 54 с.

81. Корсакова О.А. Формирование культуры поведения младших школьников в условиях школы-интерната: Авт. дис...канд. пед. наук / Корсакова О.А. Нижний Новгород, 2007. 20 с.

82. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А. Карпенко; Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1985. 431 с.

83. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение. Норма и патология. / В.Н. Кудрявцев. М.: Наука, 1982. 287 с.

84. Кудрявцев В.Н. Современная социология права: Учеб. для юрид. фак. и ин-тов. / В.Н.Кудрявцев, В.П. Казимирчук. М.: Юрист, 1995. 303 с.
85. Кунев А.Н. Законность и правовая культура в условиях становления правового государства: теоретико-правовое исследование: Авт. дис... канд. юрид. наук / А.Н. Кунев М., 2011. 26 с.
86. Кускова М.В. Формирование правовой культуры старшеклассников: Дис...канд. пед. наук/М.В. Кускова. М., 1999. 184 с.
87. Кучинский Я. Диалектика культуры // Вопр. философии, 1973. № 5.
88. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php
89. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд». Сарчашмаи электронӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadholist.php
90. Лаврарсланова М.Г. Правовое воспитание как основа формирования нормативного поведения учащихся в социуме: Дис...канд. пед. наук / М.Г. Лаврарсланова. Махачкала, 2010. 172 с.
91. Лазарев В.А. Теория государства и права: Учеб. для вузов / В.А. Лазарев, С.В. Липень. 2-е изд. испр. и доп. М.: Спарк, 2001. 511 с.
92. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. М.: Политиздат, 1975. 304 с.
93. Леонтьев А.Н. Сознание // Философская энциклопедия / А.Н. Леонтьев. Т. 5. М., 1970.
94. Лихачев Б.Т. Педагогика: Курс лекций / Учебное пособие для студ. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. / Б.Т. Лихачев. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт-Издат, 2003. 607 с.
95. Ловничая Т.Н. Формирование правовой культуры учащихся в инновационной образовательной системы лица: Дис...канд. пед. наук / Т.Н. Ловничая. Волгоград, 2003. 256 с.

96. Ломакина И.А. Формирование правосознания учащихся учреждений начального профессионального образования в процессе изучения правовых дисциплин: Дис...канд. пед. наук / И.А. Ломакина. Тула, 2005. 225 с.
97. Лукашова Е.А. Права человека / Е.А. Лукашова. М.: Норма, 2009. 560с.
98. Лукашова Е.А. Социалистическое правосознание и законность. М.: Юридическая литература, 1973. 342 с.
99. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик (осори педагогӣ, ҷилди 6). Душанбе, 2015. 704 с.
100. Луховицкий В.В. Права человека: кн. для чтения: 5 - 9 кл. / сост. О. Трифонова, В. Луховицкий. М. Захаркин и др. М.: «Реал-А», 2000.686с.
101. Лысенко Н.Ф. К постановке вопроса о способах объяснения фактов в биологии / Н.Ф. Лысенко // Тезисы докладов симпозиума «Логика научного исследования» и семинар логиков. 1962. С. 22-24.
102. Макаренко А.С. Проблемы школьного советского воспитания (лекции) / А.С. Макаренко // Педагогические сочинения в 8-ми т. Т: 4. / Сост. М.Д. Виноградов, А.А. Фролов. М.: Педагогика, 1984. 400 с. С. 123-203.
103. Маркс К. Размышления юноши при выборе профессии // Маркс К., Энгельс Ф. О воспитании и образовании. В 2-х т. Т. 2. М.: Педагогика, 1978, 488 с. С. 291-295.
104. Матвиенко Л.М. Правовое воспитание старшеклассников в процессе изучения дисциплин гуманитарного цикла: Дис... канд. пед. наук. / Л.М. Матвиенко. Волгоград, 2004. 197 с.
105. Матевосова Е.К. Значение правового воспитания в условиях построения правового государства / Е.К. Матевосова ("Юридическое образование и наука", 2012, N2) из информационного банка "Юридическая пресса" [http:// base.consultant.ru](http://base.consultant.ru). [Электронный ресурс].
106. Махмудов М.А, Менглиев Ш.М., Холиқов А.Г., Сотиволдиев

Р.Ш., Искандаров З., Зиёев Т.Н., Муродова Н., Салихова Р.Ф., Лутфонов Ғ. Ҳуқуқҳои инсон. Китоби дарсӣ барои синфи 11. Душанбе, 2007.

107. Межуев В.Н. Культура и история / В.Н. Межуев. М.: Политиздат, 1977.

108. Митрюк Л.В. Формирование у старшеклассников социальной установки правового поведения: Дис...канд. пед. наук / Л.В. Митрюк. М., 2009. 177с.

109. Митюнова И.Г. Аксиологический подход к формированию правовой культуры старшеклассников: Дис...канд. пед. наук. Вел.Новгород, 2005.200с.

110. Морозова М.А. Методика преподавания права в школе / М.А. Морозова. М.: Изд. дом «Новый учебник», 2002. 224 с.

111. Муслумова Т.В. Правовая культура подрастающего поколения: социально-философский анализ: Дис...докт. филос. наук / Муслимова Т.В. Уфа, 2004. 391 с.

112. Мушинский В.О. Азбука гражданина: 8 класс: учебник для основной школы / В.О. Мушинский. 3-е изд., перераб. М.: УГО: Международные отношения, 1997. 350 с.

113. Назарзода П. С. Правовая культура как элемент социокультурного пространства (на материалах Республики Таджикистан) / Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. Душанбе, 2016. 183 с.

114. Найн А.Я. Общенаучные понятия в педагогике / А.Я. Найн. // Педагогика, 1992. № 7-8. С. 15-19.

115. Нарутто С.В. Конституционное право России: Учебник / С.В. Нарутто, Н.Е. Таева, Е.С. Шургина. М.: РИОР, 2013. 431 с.

116. Науменкова К.В. «Проблемы правового воспитания граждан России на рубеже веков» / К.В. Науменкова [Электронный ресурс]. <http://tsu.tmb.ru/nu/kon/arhiv/2011/kon22.03/sekl/13.htm>

117. Нерсисянц В.С. Общая теория государства и права. Краткий учебный курс. М.: Норма, 2001. 261 с.
118. Никитин А.Ф. Педагогика прав человека: Пособие для учителей / НМО «Творческая педагогика», МП «Новая школа» / А.Ф. Никитин. М., 1993. 120с.
119. Никитин А.Ф. Формирование правовой культуры у школьников // Нравственно-правовое воспитание учащихся. М., 1986.
120. Николаев В.А. Теория и методика формирования этнопедагогической культуры учителя: Дис...докт. пед. наук / В.А. Николаев. М., 1998.401 с.
121. Новопашина Л.П. Влияние склонности к девиантным формам поведения на мотивацию учения в подростковом возрасте: Дис...канд. псих. наук / Л.П. Новопашина. М., 2004. 155 с.
122. Нравственно-правовое воспитание учащихся: Из опыта работы: Кн. для учит. / Сост. А.Ф. Никитин. М.: Просвещение, 1986. 142 с.
123. Общая психология. Учебн. пособ. для пед. ин-тов. Под общ. ред. А.В. Петровского. М.: Просвещение, 1970. 432 с.
124. Овчинников А.И. Детство в правовом пространстве гражданского общества. / А.И. Овчинников, А.Б. Котов. М.: ЭВРИКА, 2004. 200 с.
125. Овчинников А.И. Правовое мышление: Дис.. .докт. юридич. наук / А.И. Овчинников. СПб., 2004. 512 с.
126. Олиференко Л.Я. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений / Л.Я. Олиференко, Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьева. М.: «Академия», 2002. 256 с.
127. Официальный сайт компании "Консультант Плюс" [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.consultant.ru.
128. Панова О.А. Формирование правовой компетентности педагогов современной школы: Дис...канд. пед. наук / О.А. Панова. М., 2002. 179с.
129. Певцова Е.А. Право. Основы правовой культуры: Учеб. для 11

класса общеобразовательных учреждений. Базовый и профильный уровни: в 2-х ч. / Е.А. Певцова. М.: РС, 2005. Ч. 2. 224 с.

130. Певцова Е.А. Правовое образование в России: формирование правовой культуры современного общества. Монография / Министерство образования РФ, АПК и ПРО. М.: АПК ИПРО, 2002. 195 с.

131. Певцова Е.А. Теория и методика обучения праву. Учебник для студентов вузов. / Е.А. Певцова. М.: ВЛАДОС, 2003. 400 с.

132. Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А.И. Каиров и Ф.Н. Петров. М.: Советская энциклопедия, Т.1. 1964. 832 с. Т.4. 1968, 911 с.

133. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 1. СПб., 1907. 96 с.

134. Петручак Л.А. Правовая культура современной России: теоретико-правовое исследование: Авт. дис...докт. юридич. наук / Л.А. Петручак. М., 2012. 53 с.

135. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. М.: Наука, 1982. 309 с.

136. Плохинский Н.А. Алгоритмы биометрии. М.: МГУ, 1967. 81 с.

137. Попов В.В. Некоторые формы правового нигилизма и пути его преодоления / В.В. Попов. // Юрист, 2002. № 1. С. 10-12.

138. Право и культура: Монография / под общ. ред. В.К. Егорова, Ю.А. Тихомирова, О.Н. Астафевой. М.: Изд-во РАГС, 2009. 464 с.

139. Правоведение: Учебник / А.Л. Анисимов, Л.Н. Анисимов, К.А. Васина и др. М.: Изд-во РГСУ, 2012. 462 с.

140. Правовое образование: организация внеурочной работы. Региональный опыт. Сб. матер. / О.А. Абашкина, Н.П. Бакалова, Е.И. Быликов и др. М.: Нов. учебник, 2002. 207 с.

141. Правовое положение ребенка. Реализация и соблюдение прав детей: матер, научно-практической конференции 8 ноября 2011 г. / Российский гуманитарный научный фонд и др. Смоленск: Маджента, 2011. 183 с.

142. Прихожан А.М. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. М.: Педагогика, 1990. 160 с.
143. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.; НИИ общей и пед. психологии АПН СССР. М.: Педагогика, 1983. 448 с.
144. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания / А.Р. Ратинов. Вильнюс, 1970. Вып. 1. 244 с.
145. Раҳимов Х., Нурув А. Педагогика. Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007. 480 с.
146. Розин В.М. Психология для юристов: Учеб. пособие для высш. шк. М.: Форум: ИНФРА-М, 1997 127 С.
147. Российская педагогическая энциклопедия. В 2-т. Т. 2. - М.: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1999. - 672 с
148. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. М., 1957. 328 с.
149. Рыбаченко А.А. Формирование правовой культуры старшеклассников профильных классов: Дис...канд. пед. наук / А.А. Рыбаченко. Брянск, 2006. 209 с.
150. Рябов Е.А. Правовое сознание и проблемы его формирования в современной России (социально-философский аспект): Дис... канд. филос. наук. М., 2003. 181 с.
151. Рябко И.Ф. Основы правовой педагогики / И.Ф. Рябко. Ростов н/Д., 1973. 157 с.
152. Савченко Н.М. Нравственно-правовое воспитание старшеклассников в деятельности классного руководителя: Дис...канд. пед. наук / Н.М. Савченко. М., 1998. 193 с.
153. Сазонов О.В. Правовая культура России: проблемы модернизации: Дис...канд. филос. наук / О.В. Сазонов. Ростов н/Д., 2006. 121 с.
154. Сальников В.П. Правовая культура // Теория государства и права.

Курс лекций. / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько / В.П. Сальников. М.: Юрист, 1999. С. 571-584.

155. Сальников В.П. Формирование правовой культуры в условиях становления гражданского общества: структура и функции / В.П. Сальников // Ученые записки юридического факультета Санкт-петербургского гуманитарного ун-та, 1997. №2.

156. Семенов В.Е. Правовое воспитание молодежи: теоретический аспект: Дис...канд. юрид. наук / В.Е. Семенов. Ставрополь, 2001. 195 с.

157. Семитко А.П. Развитие правовой культуры как правовой процесс. Екатеринбург: Данила-мастер, 1996. 216 с.

158. Сериков В.В. Личностная ориентация образования / В.В. Сериков // Педагогика, 1994. JST» 5. С. 11-16.

159. Синюкова Т.В. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. И.И. Матузова, А.В. Малько. Саратов, 2002. 437 с.

160. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. М.: Педагогика, 1971. 206 с.

161. Смоленский М.Б. Правовая культура как элемент социокультурного права: перспектива становления в современной России: Дис... докт. социол. наук / М.Б. Смоленский. Ростов н/Д, 2003. 289 с.

162. Смоленцев А.В. Правовое чувство: Дис...канд. юридич. наук / А.В. Смоленцев. Н. Новгород, 1999. 188 с.

163. Соколов Э.В. Культура и личность / Э.В. Соколов. Д.: Наука, 1972. 228 с.

164. Соловьев Н.Н. Социально-культурная деятельность как средство формирования правовой культуры молодежи: Авт. дис...канд. пед. наук. Тамбов, 2010. 25 с.

165. Сохор А.М. Гносеологическая теория объяснения и дидактика / А.М. Сохор // Советская педагогика, 1970. №5. С. 140-144.

166. Стецура С.В. Уголовно-правовое воспитание как средство пре-

дупреждение преступности несовершеннолетних: Дис...канд. юридич. наук / С.В. Стецура. Красноярск, 2003. 221 с

167. Столяренко А.М. Юридическая педагогика. Курс лекций / А.М. Столяренко. М.: ЭКМОС, 2000. 469 с.

168. Сулаймонӣ С. Педагогикаи фарҳанг. Душанбе: Ирфон, 2013. 688 с.

169. Сурнина Т.В. Оздоровительная школа-интернат как воспитательная организация: Авт. дис...канд. пед. наук / Т.В. Сурнина. М., 2009. 19с.

170. Тарасов П.Б. Педагогические условия формирования правовой культуры учащейся молодежи ССУЗов: Дис...канд. пед. наук / П.Б. Тарасов. М., 2009. 160 с.

171. Теория государства и права / Под ред. М.Н. Марченко. - М.: Зерцало, ТЕИС, 1996. 475 с

172. Теории государства и права: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, Г.В. Игнатенко и др. / Отв. ред. В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. 2-е изд., изм. и доп. М.: Норма, 2000. 595 с.

173. Тренихина С.Ю. Правовая культура учащихся: социологический анализ: Дис...канд. социолог, наук / С.Ю.Тренихина. Екатеринбург, 2009. 172 с.

174. Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании // Избр. пед соч. Т.1 - 2. Под ред. А.И. Пискунова (отв. ред.), Г.С. Костюка, Д.О. Лордкипанидзе, М.Ф. Шабаевой. М.: Педагогика, 1974. Т.1. С. 51-123.

175. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ / Зери таҳрири Маҳмудов М.А. Душанбе: ЭР-граф, 2009.

176. Федоренко И.Г. Формирование нравственно-правового самосознания учащихся в поликультурной среде учреждения НПО: Авт. дис.. канд. пед. наук / И.Г. Федоренко. Ростов н/Д, 2006. 27 с.

177. Фомина Л.П. Понятие и типы ценностных ориентаций: Дис.

...канд. филос. наук/ Л.П. Фомина. М., 1976. 167 с.

178. Хасанова С.А. Правовое воспитание старшеклассников в средней общеобразовательной школы: Дис...канд. пед. наук / С.А. Хасанова. Сургут, 2007. 194 с.

179. Черемисина А.А. Формирование правовой компетентности старших школьников: Дис...канд. пед. наук / А.А. Черемисина. Оренбург, 2000. 164 с.

180. Шингаров Г.Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности / Г.Х. Шингаров. М.:Наука, 1971.223 с

181. Шумелкина Е.Н. Формирование нравственно-правовой культуры несовершеннолетних в инновационном образовательном учреждении: Дис...канд. пед. наук/Е.Н. Шумелкина. Саратов, 2005. 170 с.

182. Щегорцев В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцев. М.: Мысль, 1981. 174 с.

183. Элиасберг Н.И. Гуманистические основы системы правового обучения в школе: Дис...докт. пед. наук / Н.И. Элиасберг. СПб., 1998. 462 с.

184. Эльконин, Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин. [Электронный ресурс]. URL <http://www.tgpi.tob.ru/info/kaf/psiholog/18.html>.

185. Яновская М.Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания: Кн. для учит. / М.Г. Яновская. М.: Просвещение, 1986. 160 с.

186. Ярошенко Е.В. Нравственно-правовое воспитание учащихся 5-8 классов в процессе преподавания курса «Права ребенка» и во внеклассной работе: Дис...канд. пед. наук / Е.В. Ярошенко. М., 2002. 224с.

187. Cecchini, M. / Education for democratic citizenship / Cecchini, K. Voelkner // Newsletter education. - 1999. - № 7. — P.7-9.

188. Goodlad, J. I. Teaching what we hold sacred / J. I. Goodlad // Educational leadership: J. of the Assoc, for supervision and curriculum Development. - 2003.-Vol. 61, №4.-P. 18-21.

189. Kinder beteiligen - Demokratie lernen. Hrsg. Von K. Burk. - Frankfurt am Main: Grundschulverband - Arbeitskreis Grundschule. V., 2003. - 320 S.

МАЗМУНУ МУҲТАВО ВА НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТИ ДИССЕРТАТСИОНӢ ДАР ИНТИШОРОТИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ИНЪИКОС ЁФТААНД:

**I. Мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшаванда тавсиянамудаи
ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон батаърифи:**

[1-М] Сатторова М.Қ. Асосҳои педагогии ташаккули фарҳанги ҳукукии хонандагони синфҳои болоӣ. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2019.- №2.- С.286-290. – ISSN 2074 – 1847

[2-М] Сатторова М.Қ. Фарҳанги ҳукукӣ чун категорияи педагогӣ. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2019.- №6.- С.210-215. – ISSN 2074 – 1847

[3-М] Сатторова М.Қ. Тарбияи ҳукукӣ чун воситаи ташаккули фарҳанги ҳукукии хонандагони мактаб. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. - Душанбе, 2019.- №3.- С.80-85. – ISSN 2617-5620

[4-М] Сатторова М.Қ. Нақши тарбияи ҳукукӣ дар ташаккули салоҳияти шахси инсондӯст. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. - Душанбе, 2019. – № 8 (32). – С.51-56. – ISSN 2617-5620

**II. Мақолаҳое, ки дар дигар нашрияҳо ва маводи конференсияҳои
илмӣ ҷой гирифтаанд:**

[5-М] Сатторова М.Қ. Таъсири шуури ҳукукӣ ба ҳиссиёт ва дониш. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Маърифати омӯзгор (маҷаллаи илмӣ таҳлилӣ). - Душанбе, 2019. - №8.- С.29-32

[6-М] Сатторова М.Қ. Қонуниятҳо, принципҳо ва мазмуни тарбияи ҳуқуқӣ. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Маорифи Тоҷикистон (маҷаллаи илмию таҳлилӣ). - Душанбе, 2019. - №8. - С.63-65

[7-М] Сатторова М.Қ. Фарҳанги ҳуқуқӣ қисми меъёрии фарҳанги маънавият. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Маорифи Тоҷикистон (маҷаллаи илмию таҳлилӣ). - Душанбе, 2020. - №3. - С.61-63

[8-М] Сатторова М.Қ. Хусусиятҳои ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқӣ дар байни кӯдакону наврасон ва ҷавонон. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Маҷаллаи конференсияи илмию амалии аспирантон, магистрантон ва донишҷӯён таҳти унвони "Илм – асоси рушди инноватсионӣ". Қисми 1. / Донишгоҳи техникии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019.– С.10-15

[9-М] Сатторова М.Қ. Нақши тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули шахси инсондӯст. /М.Қ.Сатторова [Матн] // Маҷаллаи конференсияи байналмилалӣ илмию амалии "Дурнамои рушди илм ва маориф". Қисми 2. / Донишгоҳи техникии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С.482-487.